

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Ruzsiczky Éva: Kazinczy öröksége

Rácz Endre: Egy új összegezés nyelvművelésünk történetéről és főbb kérdéseiről

Deme László: A közigazgatási irat mint közlemény

Kis Ádám: A különírás kérdéséhez

Kiss Emília: Abnormális helyesírási sajátosságok

Molnár Zoltán Miklós: A stílus- és képvizsgálatról

Bencédy József: Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában

Vũ N goc Cấn: A helyhatározók tanítása vietnami tanulóknak

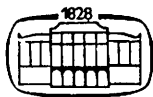
Fábricz Károly: Az -e partikula

Heltai Pál: Poliszémia a terminológiában

Szabó József: A mondatterjedelem vizsgálata nyelvjárási szövegekben

Takács Lajos: „Fejszéjeket beitták . . .”

Reuter Camillo: Sikota



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

105. ÉVFOLYAM 1981. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Ruzsiczky Éva</i> : Kazinczy öröksége	385
<i>Ráczy Endre</i> : Egy új összegezés nyelvművelésünk történetéről és főbb kérdéseiről	396
<i>Deme László</i> : A közigazgatási irat mint közlemény	406
<i>Kis Ádám</i> : A különírás és egybeírás kérdéséhez	415
<i>Kiss Emília</i> : Abnormális helyesírási sajátosságok	417

Íróink nyelve

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : A stílus- és képvizsgálatról	421
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Bencédy József</i> : Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában	433
<i>Vũ N gọc Cấn</i> : A helyhatározók tanítása vietnami tanulóknak	440

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Fábricz Károly</i> : Az -e partikula	447
<i>Heitai Pál</i> : Poliszémia a terminológiában	451

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : A mondatterjedelem vizsgálata nyelvjárási szövegekben	455
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : „Fejszékéket beitták...”	476
<i>Reuter Camillo</i> : Sikota	478

Imre Samu

(1017 1000)

MAGYAR NYELVŐR

104. ÉVFOLYAM * 1981. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Kazinczy öröksége

*Széphalom a jövő,
Széphalom a kiművelt magyar nyelv . . .
(Horváth János: Kazinczy emlékezete)*

1. Másfél évszázada, 1831. augusztus 8-án Kazinczy sietett tudósítani leányát és barátait, hogy bár „a' Cholera már becsapott Széphalomra is” (Lev. 21: 616), ő él és családja tagjai is élnek (Lev. 21: 616, 619 stb.). „Kötelesség — úgymond — ilyenkor tudatni egymással hogy élünk” (Lev. 21: 624). Egy héttel később (augusztus 15-én) újra megnyugtató hírekkel szolgált: „Magam és az enyéimék épek és egészségesek vagyunk” (Lev. 21: 636). Ám a remény, amely „édesítette”, tudniillik „hogy a' bajnak kevés hetek alatt vége lesz” (Lev. 21: 636), sajnos, hiúnak bizonyult: még egy hét sem telt egészen bele s megbetegedett, majd harmadnap, augusztus 23-án, életének 72. esztendejében őt is elragadta a környéken pusztító „fekete halál”. Nem sokkal azután, hogy szemét örökre lehúnyta, kiderült, hogy az az aggodalom, amely utolsó leveleiben családja jövőjét illetően megnyilatkozott (vö. Lev. 21: 619, 628), nem volt alaptalan: árvái a perköltséget sem tudták megfizetni — arra kényszerültek, hogy szegénységi bizonyítványért folyamodjanak (vö. Kazinczy Abaújbán és Zemplénben. 1978. 159—60). De nem azért, mert apjuk rosszul gazdálkodott; erről valójában nem volt szó (vö. uo. 32—3). Csupán annyiban, hogy tervei megvalósításához nem rendelkezett megfelelő erőforrásokkal, s mert a széphalmi mester szeme előtt a családi vagyon gyarapításánál magasabb, eszményibb célok lebegtek: ő élete egész folyamán arra törekedett, hogy „milliókra” költse „dús élte kincsét”, miként később Széchenyi István, Arany János „emlékezete” szerint. Így nem birtokokat hagyott hátra maga után. Nem, az ő „öröksége” népünk, nemzetünk jövőjének egyik záloga, a kiművelt magyar nyelv. Illő tehát, hogy amikor százötven esztendő múltán halála évfordulóján emlékezetét felidézzük, akkor elsősorban azt vegyük szemügyre, milyen gondolatok vezérelték, amikor nyelvünk kiművelésén fáradozott. Annál inkább, mivel így egyszersmind arra is fény derül, hogy akik a nyelv művelése terén az örökébe léptek, mit tanulhattak, sőt tanulhatnak még ma is tőle.

2. Amikor az „éltető eszme” után nyomozunk, az első, ami szemünkbe, ötlük, Kazinczynak a nyelvről vallott, mindmáig korszerű fel fogása. Először is: miként mai nyelvművelésünk is teszi (vö. NyKk. 18), Kazinczy a nyelvet a szerepe felől közelítette meg. Ennek jegyében *tolmács*-nak nevezte, s a gondolatok, érzelmek közvetítésének eszközét látta benne (vö. Muzárium 1829. IV. 152; Az én Pandektám VI. 4/a'; „czélja az — írta —,



hogy gondolatainkat 's érzéseinket legvékonyabb, legtestetlenebb hanyatlékjaiban (nuances) is fesse" (1816. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 14: 358). A másik dolog: amikor ő a nyelvet emlegette, akkor egyszer a kifejező eszközök tárárt értette rajta, máskor viszont a konkrét nyelvhasználatra gondolt. A nyelvről mint „eszköztár”-ról — az egyén kifejezőkészségét is ide értve — azt vallotta, hogy gazdagnak kell lennie, bő választékkal kell szolgálnia. „Minél gazdagabb festékekben a' Mívész csupra — írta az Orthologus és Neologusban —, annál tökéletesebb lesz munkája" (Tud-Gyűjt. 1819. 11: 26). Innen érthető módon — Dessewffy Józseffel ellentétben — a szinonimákat sem tartotta a nyelvben fölöslegesnek. Az ő szavaival: „Nem szegény gazdagság az a' bősége a nyelvnek, midőn ugyan azon ideának kitételére egynél több szó van benne. Már elég haszon csak az is, hogy ha egyik nem illik a' versbe, oda illhet a' másik" (1808. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 5: 432); és: „[Döbrentei] e szavaimat is megcorrigálta: *jóbb mint az*, így kell magyarul, ugymond: *jóbb annál*. Azt kérdém tőle, ha kárára van e a Nyelvnek vagy hasznára, ha benne a jelentésnek két formája is van" (1828. K. Ponori Thewrewk Józsefnek: Lev. 20: 478).

Ami viszont a konkrét nyelvhasználatot illeti, e téren először is az érthető, világos fogalmazást kívánta meg: „... azért szólunk, hogy tudva légyen mit gondolunk, érzünk, akarunk. 'A befzéd fő érdeme tehát az hogy érthető legyen" — írta Az én Pandektámban (VI, 4/a), de fontosnak tartotta a szabatossgát, a tömörséget is: számos esetben szót emelt a fölösleges, henye szavak használata ellen, egyik levelében pedig tételeszerűen is megfogalmazta: „Nem a' bő beszéd szép, hanem a tömött" (1820. K. Bárány Ágostonnak: Lev. 17: 278). Az „eggyképpen hangzó sok vocalis" (1789. K. Aranka Györgynek: Lev. 1: 457), a monotonía (1794. K. Aranka Györgynek: Lev. 2: 359; 1809. K. Kölcsey Ferencnek: Lev. 6: 318; stb.), a „félrén yi h o f f z ú s á g ú" képzett szavak ellen szintén sokszor felemlte a szavát, más szóval a jóhangzást is szorgalmazta. Ám a jó stílusnak ezekkel az egészen kézenfekvő, általános követelményeivel önmagukban nem érte be;¹ rajtuk kívül a stiláris különbségekre is felhívta a figyelmet, sőt: főleg a stílusbeli változatosságot hangoztatta, a stílusfajták kialakítására buzdított s törekedett maga is. „Nekünk az a bajunk — írta egyik levelében —, hogy mi nem akarjuk érteni, hogy a magyar nyelv egy nyelv, de a poeta, a rhetor, a historicus, a theáter, a piac, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv... Egy a' nyelv, de az hely s a szólló nyelve nem egy nyelv" (1814. K. Ponori Thewrewk Józsefnek: Lev. 11: 173). Vagy ahogy ide vágó nézeteit a Pályám emlékezetében összegezte: „A stylisticának² ... különböző, sőt ellenkező nemei vannak, s minden nemnek más meg más a nyelve... A sokszínűségekre kell törekedni, nem a mit mások óhajtának az egyszínűsége [az én kiemelésem — R. É.]" (Abafi-féle kiadás 158). Közelebről nézve: különbséget tett a beszélt és az írott nyelv között, vagy ahogy ő nevezte, az élet és a könyvek nyelve között (vö. 1821. K. Cserey Farkasnak: Lev. 17: 351). Az elsőben (azaz az élet nyelvében) a foglalkozástól és a műveltségi szinttől függően számolt bizonyos eltérésekkel: „... az Élet' nyelvében ... másként szól az Udvarnok,

¹ Vö.: „Az ideák' világossága és tisztasága jó vezéresillag; de ez a' kettő nem minden Seillát [!] és Charybdiszt kerültethet-el velünk" (1816. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 14: 358).

² A *stilisztika* szót Kazinczy olykor 'stílus' értelemben használta.

másként a falusi lakos, másként az Ur és szolgálja, másként a' Had' 's az Iskolák Nagyjai" (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 19). Az írott nyelven, pontosabban az irodalom nyelvén belül mindenekelőtt a költői és a prózai nyelv „más”-ságát emelte ki, hozzáfűzve, hogy ezeken belül még további eltérések is mutatkoznak, s nem is jelentéktelenek: „A poézis — írta Az én Pandektámban — nem próza; 's fázollása eltávozzhat a' prózai fázollástól" (Pand. III. 8/b). Az egyik levelében ugyanakkor ez áll: „... nem csak a' poetai 's prózai nyelv, de a' poetai és poetai, de a' prózai és prózai nyelv is véghetetlenül különböznek" (1816. K. Horváth Endrének: Lev. 14: 224). Vagy ahogy az Orthologus és Neologusban megfogalmazta: „Más a' Poézis' nyelve, más a' Prózáié, sőt a' Poézisé és Poézisé, 's a' Prózáié és Prózáié is más" (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 19).

A költői és a prózai nyelven belül mindenekelőtt a mű t á r g y á t ó l és m ű f a j á t ó l függően észlelt bizonyos különbségeket, egyszersmind ezek szem előtt tartását is sürgetve: „... a' tanító Munkák Nyelvének nem kell olyannak lenni mint a' mulattató Munkák' Nyelve" — írta egy alkalommal (1818. K. Bay Györgynek: Lev. 16: 137); máskor viszont arra figyelmeztetett, hogy: „Minden nemnek más meg más a' nyelve, 's a' mi nem volna jó Imád-ságos könyvben, jó lehet Sonettóban és megfordítva" (1821. K. Cserey Miklósnak: Lev. 17: 351). Ezen túlmenően azonban fontosnak tartotta azt is, hogy a nyelv, illetőleg a stílus tükrözze a s z e r z ő e g y é n i s a j á t o s s á g a i t: „Én szeretem az író önségét feltalálni dolgozásaiban" — írta. Raphael nem úgy dolgozott mint da Vinci, mint Coreggio, mint Caracci, mint Rembrand, 's mind egyikét szabad dicsérni is, csudálni is" (1818. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 16: 205); és: „Suus est cuique poemati (nemnek, prosában, versben) sonus — úgymond Cicero; 's én ezt vetem mellé: Suus est cuique scriptori color. Tiszteljük mind a' kettőt . . ." (1827. K. Dessewffy Aurélnak: Lev. 20: 247). Ugyanígy felfigyelt, illetőleg ügyelt a k o r s t í l u s támasztotta követelményekre is. Amikor „Vak Lantos" című műve ellen kifogás merült fel, egyszer arra hivatkozott, hogy itt „egy Rémbbrandi fényben festett komor tableaut" akart festeni, azért „hordta belé"³ a régi, elavult szokat (vö. 1794. K. Kis Jánosnak: Lev. 2: 362); máskor viszont azt jegyezte meg e műve védelmében, hogy „rég Magyar történet", azért áll „nyelve is közelebb a' régihez" (1816. K. Horváth Endrének: Lev. 14: 326). A fordítókat szintén figyelmeztette: archaizáló szerzők fordításakor „nem tanácsos modernizálni, mert ezen munka alatt elvész individualitásaiknak egész karaktere; olztán így nyer ugyan a' munka aesthetikai tekintetekben, de a' historiai igazságnak kárával" (Az én Pandektám III. 7/b). Vagy ahogy egy más helyen fogalmazott: „Nem jó régibb Irónkra a' legújabb módi öltözetet vetni; jelenjen meg kiki a' maga korának köntösében" (1813. K. Helmezy Mihálynak: Lev. 10: 253). S arra szintén felhívta a figyelmet, hogy a stílus függ (illetőleg: kell, hogy függjön!) a szerző, illetőleg a szerepeltetett személy p i l l a n a t n y i l e l k i á l l a p o t á t ó l: „felhevült Író — úgymond — felejtethi a' syntaxist, 's proverbialis móddal szólhat" (1830. K. Zádor Györgynek: Lev. 21: 240); és: „az indulat nyelve más, más a' nyugodalomé" (1816. K. Horváth Endrének: Lev. 14: 326). Végül: azt vallotta, hogy az írónak a k ö z l é s c í m z e t t j é t sem szabad szem elől tévesztenie, ellenkezőleg, más-más módon kell írnia aszerint, hogy azok, akiknek művét szánja, milyen társadalmi és műveltségi szinten állnak, vagyis attól függően,

³ Az eredetiben: „hordtam belé”.

hogy „mindenhez” szól-e vagy „hogy az Olvasóknak melly osztályához” szól (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 25). Ennek az elvének még a közérthetőséget is feláldozta: „Nem szükség — írta Az én Pandektámban — hogy beszédünket minden értse: elég ha az érti, a’ kihez intézve van” (VI. 4/a).⁴

3. Mindebből érthető: a nyelvnek mint eszköztárnak azon mértéke a fejlettségi fokát, hogy elég választékot nyújt-e a műfajhoz, helyzethez, alkalomhoz stb. simuló árnyalt fogalmazáshoz, vagyis hogy elég „sokszínű”-e: „... a’ Nyelv annál tökéletesebb ’s elkészültebb, minél több mértékével bír a’ Sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színben adhasson” (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 9); és: „... minden nemnek más meg más nyelve lévén, a mi nyelvünk csak akkor emelkedik majd a főpontra, mikor minden nemre elkészül” (Pályám emlékezete 330). De a korabeli nyelvállapotot szintén a „sokszínűség” elvének szem előtt tartásával ítélte meg: „A kik magok nem dolgoznak, nem értik: mit tesz a dolgozóknak az a panaszok, hogy az anyag és a szín (a nyelv) nem kész, s a kocsisom meg nem tudja fogni, hogy a magyar nyelvet hogy tarthatja valaki szegénynek, holott ő azon minden ideáját kinyomhatja. De a metafizikus, a poeta, az orátor minden nyomon elakad” (1816. K. Terhes Sámuelnek: Lev. 14: 137).

Nem csoda tehát, hogy nyelvújító törekvéseihez is a „sokszínűség” eszméje, vagy ha úgy tetszik, a nyelvről alkotott felfogása, illetőleg a nyelvvel szemben támasztott követelményei szolgáltak indítékul. Egy alkalommal így nyilatkozott: „a’ beszéd céljainak az a’ Nyelv felel-meg igazán, mellyben minden nemnek, minden Írónak, más meg más nyelve van. Ezért kell nekünk, és már most, a’ többszínűsége törekednünk...” (Muzáron 1829. IV. 158). Máskor ezeket írta: „Didacticus munkákat ’s prédikációkat neologizálás nélkül írhatunk: de nem mindent a’ Stylisticának más nemeiben...” (1805. K. Szentgyörgyi Józsefnek: Lev. 3: 298); és: „Döbr.[entei] mindent Eggszerűnek óhajt: én azon vagyok, hogy nyelvünk alkalmas legyen mind Homért *à la Voss* fordítani, mind *Boufflerst* szóllaltatni, mind az Angoly erejű *Klopstockot*...” (1827. K. Desseffy Aurélnak: Lev. 20: 248). De hasonló értelemben foglalt állást Báróczy Sándor és Dayka Gábor életrajzában is: „végre azt is óhajtanók, nagyon óhajtanók..., hogy nyelvünk több színűségét (Vieltségkeit) kapván, Homért és Horácot, Liviust és Tacitust, Klopstockot és Voltairet egy nyelvben fognánk ugyan, az az magyar szóból fűzött beszédben, de nem *egynemű* beszédben, ’s mindenikét a’ neki tulajdon színben[,] tónban, fordíthatni” (1814. Magyar Pantheon 77—8). Egyik Aranka Györgyhöz intézett leveléből pedig még arra is fény derül, hogy a sokszínű nyelv eszménye jegyében annál jogosabbnak ítélte a neologizálást, mivel úgy látta, hogy irodalmunk nagyjai is újítottak a nyelven, sőt „szép magyarságuk” éppen ennek köszönheték: „Pázmány és Káldi minden bizonnyal szép Magyarsággal írtak. Ismeri e nyelvünket, a ki tagadni meri, hogy ők neologizáltak? Ha nekik szabad volt, miért nem nekünk? Neologizálás nélkül fordíthatjuk-e Marmontelt és La Rochefoucauldöt? taníthatunk-e philosophiát, sőt akármi egyebet?” (1810. K. Aranka Györgynek: Lev. 8: 3). Ezzel összhangban a neologizáló „új írók” védelmében arra hivatkozott,

⁴ Bővebben l. Ruzsiczky Éva: A nyelvi ideál. Nyr. 83 (1959.): 253—7; uő.: Irodalmi nyelvi szokásaink a nyelvújítás korában. 19 kk.

hogy „nem csak azt kérdik, mi van [tudniillik a nyelvben], hanem azt is mi lehet, és minek kell lenni” (TudGyűjt. 1817. 12: 94). „A nagy czél az — úgymond —, hogy Nyelvünk alkalmatos légyen arra, a’ mire bírjuk, tudniillik [!] a’ gondolat és az érzés festésére — még pedig 1. az Élet, 2. a’ Könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poezisben” (1821. K. Cserey Farkasnak: Lev. 17: 351). — Végül: miután harcát megharcolta s a győzelmet kívánta, a nyelvújítás eredményeit megint abban foglalta össze, hogy „a’ Nyelv — ezt bizonyítja az Igaz’ Hébéje — íme a’ maga Eggy színűségéből kilépe ’s a’ maga Sokszínűségében ragyog” (1822. K. Bay Györgynek: Lev. 18: 195), illetőleg hogy „a’ mi szép de szűk nyelvünk V i e l t ö n i g k e i t o t [sokszínűséget] kapott, ’s most már alkalmatos mind a’ görög, mind a’ római, mind a’ franczia, olasz ’s német nyelv’ szépségeit magunkévá tenni . . .” (1813. K. Vay Miklósnak: Lev. 10: 488).

4. Ám a „nagy cél” kitűzésétől a célba érkezésig: a nyelvújítás diadalra juttatásáig — mint tudjuk — hosszú volt az út és göröngyös. A legtöbb akadályt az „usus” hívei gördítették az újítók elé. Azok, akik féltették a nyelvet a neológusoktól, s a felmerülő nyelvi kérdésekben a nyelv szókás t tekintették döntőbírónak. Érthető tehát, hogy Kazinczy elsősorban velük szállt vitába, az ő érveiket igyekezett megcáfolni. Ennek jegyében először is azt szögezte le, hogy: „... élő nemzet’ nyelve nem lehet eine abgeschlossene Sprache” (1813. K. Vay Miklósnak: Lev. 10: 488) és: „Élő nyelvnek változni kell, a’ szerént a’ hogy ismérteit gazdagodnak, érzései nemesednek, a’ hogy a’ nyelv természete (melly egészen egyéb mint a’ Szokás) engedi, a’ Literatúrával bíró régi és új Nemzetek’ példái intenek, a’ Szépség’ és a’ Nyelv ideálja kívánja és a’ neki-lelkeseedett Szép-Szó parancsolja” (1816. K. Helmezy Mihálynak: Lev. 13: 481). Majd kereken kijelentette: „a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak a mit a lélek gondol és érez” (1814. Báróczi S. élete: MPantehon 75). És: „A’ Neologus a’ Nyelvet szűknek ’s czéljaira el nem készültnek találtatván, nem elégszik-meg a’ Szokottal, hanem mind azt a’ mi a’ beszédnek erőt ’s szépséget adhat, keresi ’s elfogadja. E’ végre . . . Szokásban nem forgó szókkal ’s szólásokkal él; . . . az idegen szólásokat magyar szólásokká változtatja, nem azt nézván, ha előtte más valaki szólott e már úgy, ’s az uralkodó Szokás azt javasolja vagy engedi e, hanem ha lehet e úgy szólani, ’s az a’ Nem a’ mellyben szól, az a’ hely a’ hol szól, szokatlan mondását engedi e, kívánja e, ’s a’ beszéd így erőt ’s szépséget nyer e” (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. 11: 14—5). Ez a gondolat, tudniillik a „tökéletes” nyelvnek és stílusnak az eszméje annyira magával ragadta, hogy még a túlzásoktól sem riadt vissza. Nevezetesen: azt tanította, hogy a nyelv és stílus „tökéletes” szintre emelése érdekében akár erőszakhoz is szabad folyamodni: „A világosság még nincs elválasztva a sötétiségtől, s egy némellyikünk azt tartja jó Magyarorságnak, a mit a szokás sanctionált: más némellyikünk nem a szokást tartja Kánonnak, hanem azt nézi, hogy milyennek kell lenni a nyelvnek, hogy az legyen a minek lennie illik, ha bár erőszakkal esnék is” (1810. K. Aranka Györgynek: Lev. 8: 3). E felfogásából érthető módon azokat, akiket a „tökéletes” nyelv eszméje nem lelkesített, elmarasztalta: „Wehe dem, bey dem alles des u s u s entscheidet, und der sich dahin nicht aufschwingen kann, dass er wünsche, dass nicht der usus, sondern das

Ideal einer vollkommenen Sprache dasjenige ist, welchem wir uns nähern müssen" (1814. K. Engel János Keresztélynek: Lev. 11: 292).

Mindazonáltal: az eddig elmondottakból nem szabad elhamarkodottan arra a következtetésre jutnunk, hogy a nyelvújítás vezére a nyelvszokást soha nem vette figyelembe. Erről nem volt szó: ha nem a nyelv kifejezőkészletének bővítése forgott kockán, hanem olyan kérdés került szóba, amely a szóhasználatot vagy a nyelv grammatikai rendszerét (pl. a szórendet vagy a ragozási rendszert) érintette, készséggel elismerte a nyelvszokás tekintélyét. Erre vall, hogy például Ferenczy Lajosnak „*Halandóságból kinőtt lélek*” kifejezésével kapcsolatban megjegyezte: „N e m m o n d a t i k [a kiemelés tőlem — R. É.]: halandóságból kinőni” (1806. K. Ferenczy Lajosnak: Lev. 4: 23); egy egyeztetési kérdés körüli vitában pedig elvileg is megfogalmazta: „azt tartom, hogy a’ nyelv szokásának tyrannismusát sok helyett [!] tisztelnünk kell” (1810. K. Horváth Istvánnak: Lev. 8: 32) vagy ahogy egy más alkalommal írta: „Az u s u s nagy tyrannus; ’s sok esetben parancsol a’ Grammatikának” (1815. K. Buczy Emilnek: Lev. 12: 432).

Csakhogy m e g s z o r í t á s o k a t ilyenkor is tett: azt tanította, hogy van nyelvszokás, amit tiszteletben kell tartani és sértetlenül meg kell őrizni, s van, amihez nem csak nem kell, de nem is szabad igazodni: „Eggy szót a’ csillapodjál és csillapojra, ’s a’ mit e’ cikkelyben mond leveled. — »Döbrentei és én (azt írod) mi ketten nagy ellenségei vagyunk a’ Nyelvszokásnak.« [vö. Dessewffy József K.-nak: Lev. 15: 6—7] — Mentsen Isten ettől. Sőt én a’ s z o k á s t szentül tisztetem . . . Csak hogy a’ szokást kell ismerni és érteni; mert van *illettehetlen* is, *illettehető* is. ’S azért hogy ezt: *dicit* és *dicunt*, sok helytt így is mondják, *mondi* és *mondik*, én is mondjam e így? Illyen a’ *csillapodj*, a’ *gondolkodj* . . .” (1817. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 15: 34). Abból a szempontból, hogy mi „illettehető” s mi „illettehetlen”, először is az élő és a már elavult nyelv szokást állította szembe egymással. Az elsőt elismerte nyelvi, nyelvhelyességi kérdésekben irányadónak, a másodikat ellenben — noha barátja, Révai Miklós mellette foglalt állást és ismételten szót emelt védelmében — nem fogadta el normául. „In zweifelhaften Fällen dieser Art [mint pl. a *-ból* ~ *-bül*, *-ról* ~ *-rül*, *-től* ~ *-tül* változatok kérdése] entscheidet der Sprachgebrauch, der *waltende* mit dem *alten* und *constanten* (aber nicht *schon veralteten* oder *alternden*) verglichen . . .” (1809. K. Rummy Károly Györgynek: Lev. 7: 93). — Aztán: megkülönböztette a „k ö z ö n s é g e s” szokást és a p a r t i k u l á r i s, azaz a csak ezen vagy csak azon a vidéken, országrészen, illetőleg a csak egyvalamely vidék íróinak, költőinek nyelvhasználatában élő nyelv szokást. Azt elfogadta követésre méltónak vagy legalábbis követhetőnek, ezt nem. Ez — egyebek közt — abból is látszik, hogy amikor Pápay Sámuel a nyelvszokásra hivatkozva vitatta Révai nézetét, ti. hogy a szenvedő értelmű befejezett cselekvésű igenevet szenvedő igei képzővel ellátott igéből kell képezni, akkor — jöllehet máskor vitába szállt Pápayval a nyelv szokást illetően — csatlakozott a nézetéhez: „Man sagt *ein gemaltes Bild* nicht *festtettetett* sondern *festett* kép.

pass.

aktív

[Bekezdés.] Nach Révai sollte man auch dieses deutsch im passiven Sinn genommene Wort mit dem participii praeter. passivum festtettetett ausdrücken, wenigstens sagen seine Jünger tiszteltetett barátom (verehrter Freund) für das gewöhnliche tisztelt. Aber wie Pápai S. 224 sehr richtig sagt, der allgemeine Gebrauch hat das allgemeine so sanctionirt [!], dass man kein Gewissen

machen kann, hier die Regel zu übertreten" (1809. K. Romy K. Györgynek: Lev. 7: 108). De mutatja az is, hogy a *gróf* „hibás” szórendjét — a közszokásra hivatkozva — szintén védelmébe vette: „A' »Széchényi Ferencz Gróf Excell.«-ban igazságod lehet: de ki szöll úgy? Senki sem! Ez éppen olly hibás szöllás a' közönséges szokás szerint, mint ha a' Pápák 's Királyok' neveit, melyeket említél, a' szokás ellen ejteném" (1806. K. Révai Miklósnak: Lev. 4: 87). Amikor viszont egyik íróbarátja a *helyin*, *idejin* szóalakokkal élt, arra kérte, hogy használja inkább a *helyén*, *idején* változatokat, mégpedig arra hivatkozva, hogy: „Így ír minden Író, 's minekutánna m i n d e n Író így ír, nem ment-ség hogy Debreczen nem úgy szöll" (1803. K. Szentgyörgyi Józsefnek: Lev. 3: 138). — Végül: Beregszászi Nagy Pállal és Sipos Józseffel vitába szállva kiemelte, hogy ő a műveltek nyelvhasználatában élő szokást, amelyet az idő folyamán az írók alakítanak ki, igenis, tiszteltetben tartja, nyelvújító barátaival együtt: „Az úgy nevezett Nyelvrontók is a' Szokást teszik egygyik Úrrá a' Nyelvben . . .; de nem azt a' Szokást, a' melyet Dr. B.[eregszászi Nagy Pál] Úr tisztel — a' Károli Gáspár és Senczi Molnár Albert által canonizáltattat — hanem a' melyet Horácz nevez annak a Quintilian (Consuetudinem vocabo consensus Eruditorum) — és a' melyet minden régi és új, Literatúrával bíró nemzet tisztel; — azt a' Szokást, a' melyet rész szerént az idő; rész szerént a' jó Írók hoznak-bé" (TudGyűjt. 1817. 12: 99–100). Ugyanakkor a nyelvtanilag iskolázatlan, kevésbé művelt „közemberek" ajkán élő nyelvszokást (pl. az ilyen, illetőleg az általa „szentesített" alakváltozatokat) nem ismerte el helyesnek, illetőleg szép-író tollára valónak: „Nem elég az — írta —, hogy a' köznép így is szöl: éjjelibe (nem *in nocte* ES earum vel eius — hanem *in nocte*)". Itt ezt kell vala mondanod: éjjel *EbeN*" (1806. K. Ferenczy Lajosnak: Lev. 4: 22) és: „Mondhatod-e *nE volt ott?* e' helyett *neM volt ott?* Miért mondod hát: *ott sE volt?* Igaz, hogy így szöll a' közember, a' ki a nyelvet csak empirice tanulta. De ez így is szöll: *a' házba volt*, holott *a' házban volt* van jól mondva; mert a' *ba* mindig motum in locum, *ban* mindég quietem in loco jelent" (1815. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 13: 337–8).⁵

5. Összefoglalóan elmondható tehát: a nyelvszokás kérdésében Kazinczy sok szempont figyelembevételével, körültekintően ítelt. De még külön is ki kell emelni: amikor állást foglalt, akkor mindig a nyelvrendeltetéséből indult ki s az elérentő célt tartotta szem előtt. Ha tehát a nyelvszokás — megítélése szerint — nem gátolta a nyelv kiművelését, hanem elősegítette, akkor elfogadta normául, ellenkező esetben azonban elvetette. Egy másik dolog, amit megállapíthatunk: Kazinczy a nyelvszokást — s egyáltalán: a nyelvhelyesség kérdését — az irodalmi nyelv szem-szögéből nézte. Ez mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy azt fogadta el mértékadónak, amit az irodalom grammatikailag iskolázott művelői országszerte (vagy legalábbis az országban sokfelé) használtak, azaz amit a műveltek közszokása szentesített. És viszont: a nyelv törvényeinek szem előtt tartását, a világos, szabatos, helyzethez, alkalomhoz simuló árnyalt fogalmazást, egy szóval a „kicsinosult" nyelvhasználatot is valójában csak az irodalom művelőitől várta el, tőlük követelte meg.

⁵ Az egészre nézve részletesebben l. Ruzsiczky Éva: Kazinczy és a „nyelvszokás": Nyr. 81: 1–7; vö. uő.: Irodalmi szókincsünk a nyelvújítás korában 19 kk.

Ez — természetesen — nem jelentette azt, hogy a szélesebb rétegek nyelvhasználatára, illetőleg a beszélt nyelvre nem viselt gondot. Inkább arról volt szó, hogy ez utóbbit későbbi feladatnak tartotta, olyan távolabbi célnak tekintette, amely csak akkor valósulhat meg, ha azok, akik tollat vesznek a kezükbe és az írást tekintik mesterségüknek, sőt hivatásuknak, a nyelv fejlesztése, kiművelése terén eleget tesznek kötelességeiknek. Pontosabban szólva, úgy látta, hogy a nyelv két fő változatának a fejlődése nem egyszerre, egymással kölcsönhatásban megy végbe, hanem „kétlépcsős” folyamat, amelynek során az írott nyelvnek, illetőleg az irodalom nyelvének vezető szerepe, primátusa van, ebből következően először az írott, illetőleg az irodalmi nyelvet kell gazdagítani, kiművelni, mert ha az írott, illetőleg az irodalmi nyelv magasabb szintre emelkedik, akkor a beszélt, illetőleg a köznyelv majd hozzáidomul: átveszi, ami az írott, illetőleg az irodalmi nyelv „kicsinosodását” előmozdította, s így a nyelvújítás eredményei nemzeti közkinccsé válnak, sőt épp így, ezen az úton válnak azzá. Ahogy ő fogalmazott: „A’ Nyelv, megindulván a’ Nemzetben a’ kultúra, új ágra szakad, ’s az Élet’ nyelvén kívül most egy más is támad, a’ Könyvek’ nyelve. Az Élet’ nyelvében a’ változások, jóra vagy rosszra a’ seregben támadnak, nem ismert javítók vagy rontók által: a’ Könyvek’ nyelvében változást az Írók tesznek. A’ mit az Írók ’s Olvasók’ legjobbjai szükségesnek, hasznosnak, tűrhetőnek néznek, az a’ Könyvek’ nyelve’ szavává vál, s minekutána onnan áltmégyen az Élet’ nyelvébe, az egész nemzetévé” (Muzáron 1829. IV: 153).

Kétségtelen: ahogyan Kazinczy az írott és a beszélt, illetőleg az irodalmi és a köznyelv viszonyát a fejlődés szemszögéből szemlélte, abban — mai szemmel nézve — megnyilatkozott egyfajta egyoldalúság. Valójában nem is igen érthető meg másként, csak ha az írástudók nyelvi felelősségét illető nézeteit is számba vesszük; ugyanakkor azonban azzal is számolnunk kell, hogy viszont az irodalom művelőinek és egyáltalán a tollforgatóknak épp azért tulajdonított a nyelv fejlesztése, kiművelése terén akkora szerepet, mint amekkorát ide vágó megnyilatkozásai elárulnak, mert a nyelv fejlődéséről a vázolt módon vélekedett. Először is: azt tanította, hogy az író ura a nyelvszokásnak, hatalmában áll, hogy változtasson a nyelven, illetőleg a nyelvszokáson: „Mi köztünk még mindég paradoxon az — írta egy alkalommal —, hogy a Szép-Író, ha ugyan az, szabad hatalmu Ura ’s Törvényszabója a’ Nyelvnek, mint a’ Grammaticus, ha csak Grammaticus, csak őrije, rabja” (1816. K. Helmezy Mihálynak: Lev. 13: 481); „... a szépírónak szabad a szokást megelőzni s vezetni, a helyett hogy azt mindég követné” — vallotta egy másik esetben (1810. K. Aranka Györgynek: Lev. 8:3); vagy ahogy a vita hevében nyilatkozott: „Sőt az Iro parancsolja hogy úgy legyen, ’s úgy lesz; sőt az Iró úsussá csinálja a’ mi úsus nem vólt. Járatlan a’ nyelvek’ tudományában, ’s nem ismeri a’ régi két nagy Nemzet’ Literaturáját és az újabbakét, sőt a’ miénket is, a’ ki ezt tagadni meri” (TudGyűjt. 1817. 12: 89—90). Ez azonban nem jelentette azt, hogy mintegy „szabad kezét” adott a tollforgatóknak a nyelv dolgaiban. Ellenkezőleg: épp tőlük várta el, hogy a nyelvi vétségeknek gátat vessenek, hogy a nyelvhelyességi hibákat a nyelvhasználatból példájukkal, íásaikkal kiküszöböljék. Így amikor azt vitatta, hogy bár a „közember a’ ki a’ nyelvet csak empirice tanulta”, úgy mondja, hogy a házba volt, mégis a házban volt a helyes, mert „a’ ba mindég motum in locum, ban mindég quietem in loco”, hozzáfűzte: „az Irónak nem úgy kell írni a’ hogy a közember szól, hanem szól-

lani kell úgy a' hogy a' jó Író szóll" (1815. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 13: 337—8); más alkalmakkor hasonló értelemben foglalt állást: „írni úgy kell ugyan, a' hogy szóllunk: de szóllani is úgy a' hogy írunk, 's az írás a' rosszra indúlt szokás ellen örökös protestatio mind addig, míg a' szokás e g é s z e n el-nem avul" (1809. K. Pápay Sámuelnek: Lev. 7: 141); és: „Eggyikünknek sem jutta még az eszébe, hogy a' Nyelvből minden Anomaliat kitiltson; de az tisztelte a' jó Írónak, hogy a' még ki nem mívelt nyelvben azt a' mit a' gondatlanság vagy tudatlanság vitt bele, jobbá tegye" (1817. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 15: 34). — De ugyanígy „tiszt"évé-tette az irodalom művelőinek a nyelv fejlesztését is, arra bátorítva őket, hogy ne kövessék „vakon" a nyelvszokást, merjenek vele szembeszállni, ha ezt a nyelv magasabb szintre emelése, kiművelése, a nyelvi eszmény elérése megkívánja: „Miben áll az Író tiszté? — abban e hogy vakon kövesse a' Szokást, 's attól elállani, bár hibást vagy vétkest parantsol is, ne merészeljen? vagy inkább hogy a' nyelvet a' maga ideáljához hasonlóbbá (bővebbé, tisztábbá, hathatósabbá, szebb-zengésűvé, tegye? Mit kell óhajtanunk? azt e hogy nyelvünk az maradjon a mi vólt? vagy azt hogy hogy az gondolatainknak 's érzéseinknek kinyomásokra 's szép mes-termívek írására alkalmasabbá váljon?" (TudGyújt. 1817. 12: 104). Más szóval: a nyelv és a nyelvi műveltség színvonalának emelését Kazinczy egyértelműen az írástudók kötelességévé, sőt felelősségévé tette. Ennek jegyében a szépíróktól elvárta, hogy ne ők szálljanak le nyelvi-stiláris szempontból olvasóikhoz; ehelyett írásaik (vagy legalábbis ezek némelyike) révén olvasóikat emeljék fel a maguk magasabb színvonalára: „A gondos Stylista' kötelessége az, hogy magához vonja-fel Olvasóját, nem az hogy az Olvasóhoz szálljon le — tudnillik [!] némelly nemeiben a' Stylisticanak, például mind azokban, a' melyek poetaiak vagy a' poetaihoz közelítenek" (1818. K. Szabó Jánosnak: Lev. 16: 258). Másfelől viszont a tollforgatónak törvényül szabta, hogy írásuk „szép" legyen; valójában nem minden ok nélkül, hanem csak a „szép írás" érdekében engedte meg nekik, hogy a nyelv fölötti „hatalmukkal" élve szembekeverüljenek a nyelvszokással. Ennek jegyében egyszer így írt: „a' mi Íróink (a' Jókat értjük; a' rosszak Nullák) tudva 's akarva távoznak-el az Etymologia' 's a' Szokás' törvényeitől... A' Szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása S z é p legyen. Valami azen igyekezetét segíheti, az neki mind szabad, akár engedi a' G r a m m a t i c a és a' S z o k á s, akár nem" (TudGyújt. 1817. 12: 89). Egy más alkalommal viszont ezt a kérdést vetette fel alig vitatható állításként: „Az szól e jól, a' ki mint minden, de nem szépen, vagy a' ki mint minden, de szépen?" (1828. Élet és Literatúra II. 299).

Mindebből érthető, hogy amikor azoknak a szempontoknak sorát, amelyeket a nyelvi kérdések megítélésében az ókor óta figyelembe vettek, kiegészítette, akkor „a nyelv ideálja" előtt, annak mintegy elébe helyezve az í z l é s r e is gondolt: „A' mit Iskoláink tanítanak, hogy a' Nyelvbeli Vizsgálatokban az Etymológia, az Analógia, az Euphónia, az Űsus a' Törvény szabó vagy, ha úgy tetszik, a' törvényszéket-tevő Bírák, azt én kitoldottam az I z l é s s e l ... és a' N y e l v e k ' I d e á l j á v a l" (1813.⁶ K. Szentmiklóssy Alajosnak: Lev. 10: 260—1).

6. A sokfelé figyelés, a több szempontra ügyelés, ugyanakkor azonban a figyelemnek a z elérendő célra való

⁶ Vö. Muzáron 1829. III. 307.

összpontosítása, amelyet eddig megfigyelhattunk, nemcsak akkor jellemezte Kazinczyt, amikor elvi kérdésekhez szólt hozzá, tehát amikor a nyelv szerepét, a nyelvújítás célját vagy a nyelvszokást illetően nyilatkozott. Nem, ő a legapróbb részletekben is sok szempont figyelembevételével foglalt állást, pontosabban: hol erre, hol arra hivatkozott, attól függően, hogy a szóban forgó esetben — megítélése szerint — mi szolgálta nyelvünk „kicsinosodásának” ügyét. Csak egyetlen példát említve: kortársai közül Révai Miklós a „tiszteletre méltó régiség” (a „veneranda antiquitas”) nevében amellett foglalt állást, hogy az egyes szám 3. személyben *-ik*-re végződő igéket következetesen ikesen kell ragozni (vö. *Antiqu.* 79 — 92; *ElabGramm.* II. 885 — 956); vele szemben a kor másik neves grammatikusa, Verseghy Ferenc nem tartotta elégnek a régi könyvek tanúságait arra, hogy „egy egész nemzetnek nyelvbéli törvényeket szabhassanak” (*Tiszta Magyarság* 165), ezért azt kívánta, hogy „a’ reguláris conjugationak, úgymint valóságos közönséges szokásnak ama sebeit, mellyekkel azt egy *particularis szokás* régtől fogva illeti, kigyógyítsuk, azaz: az *ik* végződésű verbumokat a’ közönséges regula [értsd: az iktelen igék alanyi ragozásának szabálya] alá vonnyuk” (i. h. 172). Ebben a vitában Kazinczy sem az egyik, sem a másik — szélsőséges — nézetet nem tette egészen magáévá; ehelyett részleteiben vizsgálta meg a kérdést. Így tekintetbe vette, hogy eredeti ikes ígéről van-e szó vagy olyanról, amely csak később vette fel az *-ik* végződést, s ez utóbbiak esetében nem erőltette — a nyelvszokással szemben — a szabályos ikes ragozást: „A principium regens a 3d személy. De ott az *ik* néha csak irregul. függelék. — Az én törvényem ez:

Verba in K (adoK) non habent *ik* regulariter,

Verba in M (eszeM) semper in *ik* exeunt.

Illek, illesz, illIK, nem *ill*, ita vult usus;

nyillok, nyilsz, nyillik. A’ hol az első személynek Kja van, de a harmadik felvette a czondrát [ti. az *ik* végződést], ott én az egyéb tempusokat nem a rongyból szeretem származtatni” (1830. K. Zádor Györgynek: *Lev.* 21: 239). Aztán: amikor állást foglalt a különféle ikes igék ragozása tárgyában, azt is figyelembe vette, hogy a szóban forgó ikes ige kijelentő, feltételes vagy felszólító módban, 1., 2. vagy 3. személyben áll-e. Ennek jegyében például feltételes mód 1. személyben minden további nélkül elfogadta helyesnek a *bátorkodnék*, *tetszenék* s a hozzájuk hasonló, iktelen raggal ellátott igealakokat (vö. 1802. K. Kis Jánosnak: *Lev.* 2: 475); ugyanakkor felszólító módban a *csillapodj*, *gondolkodj*-féle iktelen raggal ellátott, 2. személyű igealakokat, amelyekről azt tartotta, hogy — miként a *mondi* és a *mondik* — csak némely vidéken használatosak, elvetette. „A’ mit Te állítasz, barátom — írta Dessewffy Józsefnek —, hova viszen az? Igen is, a’ szokás több mint a’ törvény, de csak *néhol*. Világos, hol nem parancsolhat a’ szokás a’ törvénynek” (1816. K. Dessewffy Józsefnek: *Lev.* 14: 450). De nem helyeselte azok eljárását sem, akik „a’ kedvesbb hangnak” akarták feláldozni az ikes igék szabályos ragozását, jöllehet egyébként fontosnak tartotta és következetesen szorgalmazta a jóhangzást (vö. 1826. K. Zádor Györgynek: *Lev.* 20: 125); ezért írta — egyebek közt — ezeket is: „Nyelvünknek, igenis hogy szabadnak kell lenni, ’s meg kell ismerni hogy a’ *nagyobbok* több mint a’ *Grammaticus*’ czirkalma ’s lineája. De azt tegye e az, hogy *mondolt* is szabad légyen írunk, sőt csak mondanunk is, mert a’ *mondol* lágyabb mint a *mondasz?*” (1815. K. Dessewffy Józsefnek: *Lev.* 14: 134).⁷

⁷ Részletesebben l. Ruzsiczky Éva: Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében: *MNy.* 49. 446 — 56.

A másik fő vonás, ami Kazinczy egész nyelvművelő tevékenységét jellemezte: a semmi fáradságot nem kímélő, nem sajnáló, lankadatlan buzgalom. Először is: nem volt olyan „apró” kérdés, amire ha felmerült, ne terjedt volna ki a gondja, figyelme, amit elhanyagolt volna, amivel nem foglalkozott volna.⁸ Azután: ha valaki kérdéssel fordult hozzá, akkor — mint Levelezése bizonyítja — jobbára nem érte be annyival, hogy megadja a kért választ; ehelyett másoknak is igyekezett a szóba került kérdésre ráirányítani a figyelmét, vagy úgy, hogy beleszótta valamelyik készülő írásába, tanulmányába, vagy ha erre nem nyílt mód, akkor legalább oly módon, hogy megemlítette annak a két-három barátjának, akivel eszmét cserélni összejött, vagy akinek épp levelet írt. Így — mint tudjuk — elérte, hogy Pest-Budától távol eső, aprócska faluja, Széphalom egy időre valóságos nyelvművelő központtá nőtte ki magát: évtizedeken át minden, ami az anyanyelv ügyét érintette, ide összpontosult. De megnyilatkozott a széphalmi vezér buzgalma és fáradhatatlansága abban is, hogy ha szükségesnek látszott, ugyanazt a kérdést is újra meg újra elővette, mindaddig, míg — tőle telhetően — a végére nem járt a dolognak. Ilyenkor arra sem volt rest, hogy saját álláspontját felülvizsgálja. Ha úgy látta, hogy az valamilyen okból már nem tartható fenn, túlhaladta az idő, nem késlekedett módosítani a nézeteit. S erről megint csak értesítette a barátait, a pályatársait. Így vannak kérdések, amelyekre vonatkozóan egész tanulmányra való észrevételt tett. Ezek az egy-egy kérdést illető megjegyzései egyszersmind állásfoglalásának dinamikáját is tükrözik (vö. Ruzsiczky Éva: Kazinczy állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében: MNy. 49: 446—56; uő.: Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdéseiben: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső. 1960. 133—69).

Mi sem természetesebb, mint hogy aki a küzdőpályára lép, annak számolnia kell az ellenféllel, s vállalnia kell a küzdelmet, bármibe kerül. Kazinczy vállalta: amikor a meggyőzés, a szelíd rábeszélés nem bizonyult elégségesnek, bátran vitába szállt, s minden erejét latba vetve érvelt. A vita heve olykor elragadta. De a „játékszabályok”-hoz azért ilyenkor is igyekezett magát tartani: „... a’ Dayka Báróczy életében — írta — magamat kiveszekedém — de úgy veszekedém, a’ hogy veszekedni illik” (1814. K. Horváth Ádámnak. Lev. 12: 98). S a megszolgált jutalom sem maradt el: pályája végén jogos öntudattal, a jól végzett munka tiszta örömeivel tekinthetett vissza a megtett útra, s bizvást remélhette, hogy „hagyatéka” megindítja majd a szíveket, így „örökösei”, a késői nemzedékek értő lelkű, hű letéteményesei lesznek „kicsinosult” anyanyelvünknek; ennek jegyében írta: „a’ mit hagyok, úgy hiszen azt! hevíteni fog szíveket, mikor már nem leszek is” (Élet és Irodalom 1826. IV. 259).

Tudjuk: ezt a reményt elsőként Kölcsény váltotta be, az a tanítvány, az a barát, aki — minthogy egyik-másik kérdésben másként vélekedett — életében egy kissé eltávolodott a széphalmi mestertől. Ékes bizonyosság erre, hogy amikor 1832. szeptemberében „a M. T. Társaság közülésében” a „szent öreg” emlékének áldozott, akkor ezek a lelkes és lélekemelő szavak fakadtak „felhevült” szívéből: „Mi szép az emberi élet, midőn a mindennapiság parányi köréből kiemelkedik; s magát valami nagy és szent, és milliomokat érdeklő cél

⁸ Bizonyosságul elég beletekinteni például abba a levelébe, amelyet 1803. október 29-én Szentgyörgyri Józsefhez intézett (Lev. 3: 136—40).

után intézi! Mi szép világosító csillagként tűnni fel ezek előtt; és szabadon, de átmelegült lélekkel választani magának pályát; s azt jó és balszerencse közt, örökre tiszta és soha nem hidegülő szenvedelemben futni meg!” (Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett. Kölcsény Ferenc összes művei 1960. I. 713).

Ruzsiczky Éva

Egy új összegezés nyelv művelésünk történetéről és főbb kérdéseiről

1. 1980 a magyar nyelv művelés életében a szintézisek esztendeje. Ekkor jelent meg — több mint másfél évtized munkájának eredményeképpen — a Nyelv művelő Kézikönyv első kötete, amely a téli könyvvásár egyik slágere volt. A Társadalmi Szemle 1980. szeptemberi számában látott napvilágot a „Nyelvünk mai állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete és feladatai” c. — kollektív munkával készült — elvi jelentőségű összegezés, amely elsősorban a „Mai magyar nyelvünk” c. könyv tényanyagára épült, s méltán váltott ki élénk közérdeklődést.

Ezeknek a széles körben ismertté vált publikációknak az árnyékában, szinte észrevétlenül jelent meg a Nyelv művelés c. kiadvány, az ELTE Bölcsészettudományi Karának jegyzeteként. (Írta: Fábíán Pál és Lőrincze Lajos. Szerkesztette: Fábíán Pál. Budapest, 1980. 218 l.) Ez a jegyzet egyike azoknak a hiánypótló összefoglalásoknak, illetőleg gyűjteményes köteteknek, amelyek az 1970-ben létesített Mai Magyar Nyelvi Tanszék kezdeményezésére, annak égisze alatt születtek meg.

Voltaképpen nem szokás kézirat gyanánt szereplő egyetemi jegyzettel foglalkozni folyóiratunkban. Ami miatt most mégis kivételt teszünk, az nem is elsősorban a jegyzetnek a Nyelvőr arculatához illő tárgya, hanem már említett hiánypótló, hézagpótló jellege. Ez a jelleg részint abban áll, hogy a bölcsészkarokon oktatott Nyelv művelés c. tantárgynak eddig nem volt ilyenfajta segédeszköze. De még ennél is fontosabb, hogy a jegyzet első felében — Fábíán Pál tollából — először történik kísérlet nyelv művelésünk történetének a felvázolására, második részében pedig Lőrincze Lajos első ízben fejti ki rendszerszerűen és összefoglalólag nyelv művelésünknek azokat az elvi kérdéseit, amelyeket ő — a korszerű magyar nyelv művelés vezéralakja — munkásságában alapul vett és érvényesített. Joggal írhatja a kötet bevezetőjében a szerkesztő a következőket: „E két fejezettel a tanszék nemcsak a tanárképzés és a tanári önképzés eszköztárát, hanem a magyar nyelv művelés egészét is gazdagította: óhajtotta: bármennyire bőséges is az újabb magyar nyelv művelő szakirodalom, ilyen summázó, értékelő áttekintéseknek híjával vagyunk” (3). (Vö. mégis: Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség; különösen: 9—55.)

2. Fábíán Pál „A magyar nyelv művelés története” című összefoglalás (5—55) koncepcióját a nyelvfejlődésnek arra az alapvető, dialektikus ellentmondására építi, amely a megőrzés és a megújulás küzdelmében nyilvánul meg. Ennek az ellentétpárnak a tudatos nyelvfejlesztésben, azaz a nyelv művelés síkján az ortológia és a neológia szembenállása felel meg: kettőjük viszo-

nya, az egyiknek vagy a másiknak a túlsúlyba kerülése jellemzi a nyelv-művelés történetének egyes szakaszait. Ennek alapján Fábián a következő korszakokat különbözteti meg: a középkor (elsősorban a kódexirodalom kora); a XVI. század; a XVII. század; a XVIII. század a nyelvújítás koráig; a nyelvújítás kora (1772–1867, később említendő belső szakaszaival); a nyelv-művelés az ortalógia jegyében (1867–1945, szintén kisebb szakaszokra bontva); nyelv-művelésünk a felszabadulás óta (1945–1979).

2.1. A jegyzet helyesen emeli ki, hogy bár a középkorban tudatos nyelv-fejlesztésről kevéssé beszélhetünk, mégis neológusoknak, sokszor merész újítóknak kell neveznünk az egyházi latin szövegek fordítóit. Talán nem véletlen, hogy a jegyzet legtöbb példája a Huszita Bibliából való, ennek fordítóit — mint ismeretes — szinte tudatos elvek vezérlik az új szavak alkotásában és a mondatfűzésben (pl. a kötőszók használatában). — A XVI. század humanista gondolkodói mégis joggal nevezi Fábián nyelvünk első igazán tudatos művelőinek (külön kiemelve Sylvester szerepét), s utal itt a reformációnak anyanyelvünk fejlesztésében betöltött szerepére, az új, világi olvasóközönség igényeinek kielégítésére s irodalmi nyelvünk kialakulásának csíráira. — A XVII. századi nyelv-művelő tevékenységből, amely a század közepétől a viszonylagos békeállapotnak, illetőleg az ellenreformációnak és az általa kiváltott hitvitáknak köszönheti föllendülését, különösen a nyelvtanírókat s az erdélyi tudósok működését emeli ki Fábián. A nyelvtanok vonatkozásában Szathmári István kutatásai nyomán hangsúlyozza, hogy ezek a nyelvi jelenségeknek bemutatását igen gyakran nyelvhelyességi megjegyzésekkel, nyelvi normák felállításával kötik egybe. Kissé sajnálja az olvasó, hogy egyrészt a nyelvtani-nyelvhelyességi problémák a későbbi korok tárgyalásában háttérbe szorulnak, másrészt hogy a XVII. századi erdélyi nyelv-művelők utódainak, az erdélyi magyar nyelv-művelő társaságnak a működése nem kap helyet a következő korszakok nyelv-műveléstörténetének, a nyelvújítás korának a tárgyalásában, noha ez a szakirodalomban eléggé feltárt terület (vö.: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság iratai; Éder Zoltán: Benkő József munkássága és az erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság). — Mielőtt azonban elérkeznénk a nyelvújítás koráig, rövid áttekintést kapunk a XVIII. század idevágó eseményeiből, az egyes szaknyelvek magyarítóinak, továbbá Adaminak és Kalmár Györgynek a munkásságáról s irodalmi nyelvünknek az egy-ségesülés felé való közeledéséről.

2.2. A nyelvújítás korának bemutatását Fábián e mozgalom alapjainak a megrajzolásával kezdi. Rámutat — Révai József nyomán — a nyelvújítás társadalmi-politikai gyökereire, arra a tényre, hogy kezdeti szakaszában a nyelvújítás mozgalma a haladás egyetlen lehetséges útját képviselte, vitáiban a magyar polgári fejlődés alapvető kérdései tükröződtek, a „haladók” és a „maradiak” küzdelmeként. Kiemeli továbbá gazdasági, társadalmi berendezkedésünk, műveltségünk, tudományosságunk elmaradt voltát, amelyen immár nem lehetett segíteni az anyanyelv nagyarányú, gyorsított fejlesztése nélkül. S végül érdekes módon, újszerűen nyelvünk egyik tipológiai jellemvonását is a nyelvújítás mozgatóerői közé sorolja: a magyar szókincsnek jelentős hányada motivált, azaz ismert szóelemekből áll össze, s ez az állapot nem kedvez a számunkra motiválatlan idegen szók tömeges befogadásának. Itt jegyzem meg, hogy bár a jegyzet helyenként kitekint más népek nyelv-művelő mozgalmaira is, nem volna érdektelen — éppen az említett szempont miatt — egyes európai nyelvrokonaink nyelvújításával való összevetés.

A nyelvújítás korát Fábíán az alábbi szakaszokban tárgyalja: *a)* a nyelvújítás első hulláma (különösképpen a Magyar Hírmondó tevékenysége, illetőleg Bartzafalvinak értéküket tekintve ellentmondásos neologizmusai); *b)* az ortológia ellentámadása (kiváltképpen a harcosan ortológus műnek kikiáltott Debreceni Grammatika szerepe); *c)* a döntő küzdelmek (Kazinczy fellépése, a Mondolat és a Felelet csatái egészen Kazinczynak az „Ortologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél” c. összegezéséig); *d)* a nyelvújítás helyzete és szerepe a reformkorban; *e)* a nyelvújítás az önkényuralom éveiben.

A két utóbbi alfejezet kissé részletesebb ismertetést igényel.

„A reformkorban — írja Fábíán — már nem volt szükséges a nyelvkérdést, mely sokáig a haladás vágyának egyetlen lehetséges kifejezője volt, továbbra is a korábbi mértékben felszínen tartani, hiszen nyíltan is lehetett már cselekedni. A nyelvújítás győzelme után pedig már nem az újítsunk — ne újítsunk» kérdéséről kellett döntení, hanem arról kellett eszmét cserélni, hogy a nyelv gazdagítása milyen eszközökkel, miképpen, mely területeken történjék. . . . [Bekezdés.] A reformkor a nyelvújításnak kétségtelenül a legeredményesebb szakasza, de a nyelvújítás a reformkorszaknak nem a legnagyobb nyelvi eseménye: a magyar nemzeti nyelv végleges kialakulása . . . fontosabb nála.” (24—5.) Ebben az új helyzetben a neológia — amely úttörő szerepet vitt a nemzeti nyelv kialakulásában, de nem annak keretei között, hanem a torz társadalmi viszonyok miatt kiemelt szerepkörben — most „teljesen alája rendelődik a nemzeti nyelv fejlődése magasabb szempontjainak és érdekeinek, s a magyar nyelv egészét érintő, átfogó, nagy nyelvi folyamatnak szerves részeként az egyik fontos nyelvművelő eszköz feladatát tölti be” (25).

A részleteket illetően itt — és az előzőkben is — Fábíán az olvasót Tolnai Vilmosnak „A nyelvújítás” c. munkájához utalja, s helyettük néhány újabban feltárt mozzanat kiemelésére szorítkozik. A régebbi kutatásokkal szemben, amelyek elsősorban az irodalmi és a köznyelv szókészletének a megújításával foglalkoztak (vö. pl. Szily szótárát is), Fábíán nyomatékosan rámutat arra, hogy a nyelvújítás szavainak igen jelentős hányada (talán a többsége) a szaknyelvek körébe vág, gazdasági életünk fejlődését tükrözi, s ebből a körből különösen kiemeli a szinte előzmény nélkül fellépő gyáripár és a közlekedés szakszókincsét. A továbbiakban szembeszáll azzal a még ma is élő hiedelemmel, hogy a nyelvújítási szók túlnyomó részükben „szabálytalan” alkotások volnának, hiszen ennek éppen az ellenkezője az igaz. Végül rámutat arra, hogy a nyelvújítás egyben az új eszmék és érzelmek árnyalt kifejezését elősegítő stílusújítás is volt.

Az önkényuralom éveiben — állapítja meg a jegyzetírő — a németesítés erős hulláma borítja el az országot, ismét elszaporodnak az idegen szavak, főleg a gazdasági élet területén, idegenszerűségek vernek gyökeret nyelvünkben (itt tehát nemcsak a szókincsről történik említés). Ezzel az áradattal az írókon kívül a korszak nyelvújítói is fölveszik a küzdelmet, főleg a szaktudományok nyelvének magyarításában, de a közvélemény kellő érdeklődése és ellenőrzése nélkül ez a tevékenység (pl. Bugát Pálé) koros szavak alkotásához és a természettudományok nyelvének eltorzulásához vezetett.

2.3. Fábíán Pál a kiegyezés évével indítja azt a korszakot, amelyet a „Nyelvművelés az ortológia jegyében (1867—1945)” címmel tárgyal, s amelyet eddig a Magyar Nyelvőr megindulásától szoktak számítani. Kétségtelenül helyes ez az új periodizáció, hiszen jórészt a kiegyezés következménye az a számos gazdasági, társadalmi és kulturális tényező (az ország kapitalista

fejlődése, egy nagyarányú belső migráció, a modern Budapest létrejötte, az irodalmi élet és a sajtó föllendülése stb.), amelyeknek nyelvi hatásai világosan kimutathatók.

Ezt a hosszabb időszakot a jegyzet az alábbi alfejezetek szerint tárgyalja: a) A Magyar Nyelvőr első negyedszázada; b) Az új ortológiai mérlege; c) A századforduló után; d) Nyelvművelés a két világháború között.

A Magyar Nyelvőr megindulása és első negyedszázados működése — mint Fábián világosan levezeti — nyilvánvaló következménye a kiegyezéssel létrejövő, sőt részben a kiegyezés előtti közállapotoknak. Az új ortológia felülkerekedése szorosan összefügg a nyelvújításnak az elnyomás éveiben való eltorzulásával, továbbá — a kiegyezés után, a magyar—német kétnyelvűség eseteinek rendkívüli elszaporodása következtében — az idegenszerűségek beáramlásával. A Nyelvőrt éppen az a szándék keltette életre, hogy ennek a folyamatnak véget vessenek, s programjának fő pontjaiként valóban a nyelvújítás szabálytalan szóalkotásai, továbbá az idegenszerűségek elleni küzdelem szerepelt. A jegyzet (Németh G. Béla és Tompa József kutatásaira is támaszkodva) több példával illusztráltan tárja elénk az új ortológia dogmatizmusát, történetietlen, metafizikus nyelvszemléletét, azt a folyamatot, amely végül is — főleg irodalmi — ellenzékének kialakulásához vezetett. Rámutat, hogy az új ortológusok álláspontja nemcsak nyelvi-nyelvészeti szempontból volt téves: lényegében azt az „európai arányú, igényű és színvonalú nemzeti irodalmat, kultúrát, közéletet” támadta, amelynek alapját a reformkor vetette meg; több más tekintetben is (az új nyelvi törvények létrejöttének a tagadásával, a népnyelvnek a köznyelv fölé való emelésével stb.) a visszahúzó ideológiai áramlatokat támogatta, és szembekerült korának haladó irodalmi irányzataival (36–7). Mindamellet pozitívumát is jól látja a jegyzetíró: a szaktudományok eltorzult nyelvezetének a köz- és irodalmi nyelvhez való visszaigazítását, a közéletben a természetes, ízes beszéd és a magyaros mondatfűzés példáinak az elterjesztését.

A századforduló után az új ortológia és az új neológia küzdelme elcsendesedett. Mint a jegyzet hangsúlyozza: a Nyelvőr programjában az volt a legfontosabb változás, hogy az új szerkesztő, Simonyi Zsigmond a nyelvművelésnek minél szilárdabb tudományos alapra való fektetését tekintette a fő feladatnak. Ehhez hozzátenném, hogy Simonyi működésének korábbi szakaszában nemegyszer — érdekes módon — tetten érhető a nyelvművelő és a nyelv-tudós „tudathasadása” (például más nézetet vall a *miután* kötőszó okadóhasználatáról nyelvművelő kiadványaiban, mint tudományos monográfiájában; vö. Magyar Nemzet 1978. aug. 13. 13). (S a Nyelvőr-gárda egy-két tagjában bizony tovább él a nyelvújításellenes érzület, sőt ez még felszabadulás után is felüti a fejét.)

Fábián csak érinti azt a kellően még ki nem kutatott tudománytörténeti folyamatot, amely oda vezetett, hogy a század elején az Akadémia a Nyelvőrtől megvonta támogatását. Mindennek ellenére — hangsúlyozza a szerző — a folyóirat ebben az időben élte első fénykorát, s a nyelv művelésének tudományos megalapozásával példát és segítséget nyújtott nyelvművelésünknek későbbi újjászervezéséhez is.

Az első világháború után a nyelvművelés alig hallat magáról. Fábián a húszas évek végében jelöli meg azt az időpontot, mikor újra éledezni kezdett, nem kis mértékben nacionalista indítékból. A nyelvművelő mozgalom legfontosabb eseményeit e korszakban is egy folyóiratnak, mégpedig az 1932-ben

megindult Magyarosannak a működésével kapcsolatban mutatja be a jegyzet. Egy ideig a tudós szerkesztőknek (elsősorban Nagy J. Bélának és Zsirai Miklósnak) sikerült megóvniuk a lapot a szélsőségektől és a dilettáns nyelvművelők nézeteitől, s kellő támogatást kaptak az íróktól is. A folyóirat életének második szakaszára azonban (a felszabadulás utáni rövid működésének kivételével) a dilettantizmus, a kioktató hangnem, a túlzó purizmus, a nacionalista nézetek terjesztése a jellemző, s ez — mint a szerző kiemeli — mérhetően károkat okozott a magyar nyelvművelés ügyének. Mindamellett ez időszaknak néhány pozitív tényére is rámutat jegyzetünk: a tömegtájékoztatás is bekapcsolódik a nyelvművelő munkába, a sajtóban Kosztolányi Dezső, a rádióban (s ugyancsak a sajtóban is) Halász Gyula fejt ki hasznos tevékenységet. Különösen fontos eredmény a sportnyelv szókincsének magyarrá tétele, a Nemzeti Sport c. lap segítségével és akadémiai támogatással.

2.4. A felszabadulás utáni korszakot elemezve a jegyzet kiemeli az új nyelvművelő mozgalom zászlóbontását az emlékezetes 1951-i anketon, majd elveinek összegezését az 1959-i (a jegyzetben sajtóhibával: 1969-i) pécsi nyelvművelő konferencián. Az itt kifejtett elvek azonban már átvezetnek a jegyzet második felének a tematikájába. A továbbiakban felvázolja a szerző nyelvművelésünknek a kulturális forradalom kibontakozásával párhuzamosan megformálódó szervezeti kereteit, a bizottságok és folyóiratok munkáját, s szívlemengetően bőséges, értékelő listát közöl a szorosabb és tágabb értelemben vett nyelvművelő kiadványokról, konferenciákról, kiejtési versenyekről, a nyelvtudósok jelentős hányadának az aktív részvételéről, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő munkájáról, a könyvkiadók, a napilapok és a szakmai folyóiratok bekapcsolódásáról, a rádió népszerű nyelvművelő sorozatairól, a TIT szervezte szabadegyetemi előadásokról, nyelvművelő ankétokról, a magyar nyelv heteiről, az iskolai nyelvápoló munkáról, az írók nyelvművelő tevékenységéről stb. Joggal zárhatja fejtegetéseit a következőképpen:

„Magyarázatot keresve arra, hogy új nyelvművelésünknek csaknem három évtizedére visszatekintve miért számolhattunk be oly sok eseményről és eredményről, elsősorban nem nyelvművelőink buzgalmát kell megjelölnünk a sikerek forrásául. Hiábavaló lett volna a legjobb szándék is, ha társadalmunk nem ad meg a szép tervek valóra váltásához minden lehetséges anyagi eszközt, ha anyanyelvünk gondozói nem érzik, hogy öntudatra ébredt népünk munkáját figyelemmel kíséri és segíti. Új nyelvművelő mozgalmunk legnagyobb értéke ez a társadalmi összefogás valamennyiünk legnagyobb kincséért: anyanyelvünkért.” (55.)

2.5. Végére érve a tudománytörténeti összefoglalás ismertetésének, ki kell emelni szerzőjének azt az állhatatos és sikeres törekvését, hogy a nyelvművelés történetének váltakozóan virágzó és hanyatló korszakait beállítsa a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális fejlődés, változás tágabb összefüggéseibe. Jól kapcsolja mindehhez a nyelvben munkáló belső törvények, elsősorban a megőrzés és újítás dialektikus érvényesülését. Hozzátenném, hogy a jegyzet újabb kiadásában még más belső törvények működését is tekintetbe lehetne venni, elsősorban egyrészt a jól érthető, hatásos kifejezésre, másrészt a gazdaságosságra, az ökonómiára való törekvést: ennek a feszültségnek szintén vannak nyelvhelyességi lecsapódásai. S talán részben ennek kapcsán a szókincsen kívül több fény vetődhetne a nyelvművelés történetének grammatikai vonatkozásaira, mégpedig nemcsak első nyelvtanaink tekintetében. Az olyan kérdések, mint például az ikes igeragozás, szinte napjainkig heves nyelvmű-

velő viták keresztútjában állnak. De más, mostanára már lezárt grammatikai problémák vitatása is igencsak jellemezte nyelvújításunk történetének korábbi szakaszait, így például a mennyiségjelzős szerkezetbeli egyeztetés, továbbá a *magyarok királya*, illetőleg a *magyarok királyuk* típusú szerkezetek helyességéről folytatott vita, amely Gelejtől indulva egészen Révai és Verseghy szembenállásáig vezetett, annak egyik fontos tényezője volt, s könyvek terjedelmes részeit töltötte be (pl. Révai szintaxisa jórészt csak erről szól). Mindezek kapcsán korábbi nyelvújításunknak olyan normái is szóba kerülhetnének, mint a régi nyelv, a veneranda antiquitas eszménye, vagy éppen a mindennapok nyelvhasználata.

3. A jegyzet második része (57–116) — Lőrincze Lajos munkája — a „Mai nyelvújításunk főbb kérdései” címet viseli, s így szervesen csatlakozik a tudománytörténeti összefoglaláshoz. A következő fejezetekre tagolódik: 1. A nyelvújításról általában; 2. Nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás; 3. A nyelvi normákról általában; 4. Nyelvhasználat és nyelvi norma; 5. A nyelvi norma egyéb meghatározói; 6. Az idegen szavak; 7. Nyelvújításunk módszere; 8. Nyelvtudomány és nyelvújítás; 9. Nyelvújító babonák.

Már e címek felsorolásából is látható, nyelvújításunknak milyen sok időszaki elvi és módszertani kérdése vetődik fel ebben a jegyzet részben, mégpedig összefoglaló, szintetizáló, koncepciózus egymásra építésükben.

3.1. A jegyzet mindenekelőtt kiemeli a nyelvújítás tudományos jellegét, az alkalmazott tudományok körébe sorolásával. Feladatának megjelölésében a nyelv alapvető, gondolatalkotó szerepéből indul ki, a kommunikációs alaphelyzetnek megfelelően. Eszerint a nyelvújítás legfőbb célja, hogy biztosítsa a gondolatalkotás egyértelműségét, szüntesse meg zavarait. Ennek érdekében egyrészt a gondolatalkotó jelrendszerre, másrészt a kommunikációs partnerekre: a beszélőre (íróra) és a hallgatóra (olvasóra) kell irányulnia. E korszerű felfogásban tehát a nyelvújításnak a nyelv tökéletesítését célzó hagyományos, klasszikus feladatkörével egyenrangú szerepet kap az emberközpontúság, mai nyelvújításunknak egyik legfőbb jellemzője. Érdekes felsorolni, hogy ebben a vonatkozásban, vagyis a beszélőre és a hallgatóra irányuló nyelvújító munkában milyen feladatokat jelöl meg Lőrincze. Szükségesnek tartja az anyanyelvre vonatkozó ismereteknek széles körben való elterjesztését, a nyelvi műveltségnek olyan fokra fejlesztését, hogy az emberek önállóan állást tudjanak foglalni a nyelvi fejlemények értékelésében, s igen fontosnak tartja a jó példák hatását, szép stílusú írásművek olvasását és olvastatását.

3.2. Mind a nyelvre, mind ennek használójára irányuló nyelvújító munkánk alapfeltétele, hogy — szemben a korábbi metafizikus felfogással — tekintettel legyen a nyelv változó voltára, történetiségére, mert csak így jöhet létre a biztonság az új nyelvi jelenségek megítélésében. Ezért a második fejezet „Nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás” címmel típusokat és példákat mutat be elsősorban a szókészlet, majd a frazeológia, valamint a grammatikai szerkezet korábbi változásaihoz. Hangsúlyozom: példákat is. Egyik fő erénye a jegyzetnek, hogy valamennyi elvi vagy módszertani megállapítását meggyőző példák egész sorával világítja meg. Így szóba kerül a szerkezeti változások kapcsán az ikes ragozás sorsa, a *-nök, -nők* toldalékos igealakok visszaszorulása stb. Ezzel a szerző némileg kiegészíti a tudománytörténeti összefoglalás anyagát is, ahol a grammatikai problémák háttérbe szorultak.

Igen fontos ebben a fejezetben egyebek között annak hangsúlyozása, hogy bár a múltbeli változásokat is értékelhetjük a szükségesség, hasznosság stb. szempontjából, a helyes nyelvművelő magatartás velük kapcsolatban mégis csak az lehet, hogy tudomásul vesszük őket. Ám az elbírálásuk során kialakult tanulságokat fel kell használnunk az új jelenségek megítélésében: vajon a visszaszorításuk a kívánatos, vagy pedig az elősegítésük.

3.3. Mindenkori feladat a nyelvművelő mozgalom számára a nyelvi norma kijelölése. Nem véletlen tehát, hogy jegyzetünkben a normával kapcsolatos fejtegetések foglalják el a legnagyobb helyet. A bevezető rész felsorolja azokat a tüzetesebben megvizsgálandó tényezőket, amelyeket a nyelvi normának a megszabásakor figyelembe szoktak venni (s ezzel ismét kiegészíti a történeti részlet anyagát), és fontos tanácsként köti a lelkünkre a nyelvi norma árnyalt felfogásának kívánalmait: a nyelvi norma sem lehet független a kortól, az időtől, a nyelvnek és a nyelvet beszélő társadalomnak a változásaitól; nem egyformán érvényes a nyelv különböző szintjeire; függ a stílusnemektől, a kommunikációs helyzettől; stb. Hogy mennyire fontos például az írásbeli és a szóbeli nyelvhasználat normáinak az elkülönítése, azt meggyőzően tárta elénk a múlt évben a Magyar Nemzet hasábjain folytatott vita a *hol?* kérdésre felelő *-ba*, *-be* ragos határozót illetően (egyébként a jegyzetnek is egyik példája ez a raghasználat).

3.4. A nyelvi norma megállapításának legfőbb kritériuma a nyelvszokás. Lőrincze — több nyelvtudóst is idézve — igyekszik minél világosabban körülhatárolni ezt a kétségtelenül igen fontos, de bizonytalan kontúrú tényezőt. Rámutat, hogy rajta nem egyszerűen a többségnek, hanem a művelt beszélők, a köznyelvet használók többségének a nyelvszokása értendő, s szembeszáll azzal a nézettel, mely szerint a mindenkori nyelvszokás elfogadása egyben azt jelentené, hogy nincs is nyelvi hiba. Ismét olyan példát idéz, amely az említett sajtóbeli vitában is fölmerült: egyesek szerint nem érdemes helyteleníteni az úgynevezett suksüközést, hiszen sokan élnek vele. De föllép a jegyzetíró azzal az ellenkező fogantatású nézettel szemben is, hogy múlt századbeli klasszikusaink, Arany és Petőfi nyelvhasználatát kell normának tekinteni, s ismételten kiemeli, hogy minden kor és társadalom számára csak saját nyelvszokása számíthat a nyelvi norma alapjául.

3.5. A norma megállapításába a nyelvszokáson kívül egyéb momentumok is belejátszhatnak, illetőleg némelyek — jórészt tévesen — éppen bennük keresik a nyelvi norma fő ismérveit. A jegyzet ezek sorában említi az egyéni ízlést, azután a nyelvérzékét. Ez utóbbival kapcsolatban egyrészt felhívja a figyelmet a nyelvi félműveltségnek (a szabályok félreértésének) a veszélyeire, másrészt hangsúlyozza a nyelvérzéknek a fejleszthetőségét, ismét célozva nyelvművelésünknek emberközpontúságára, a pozitív nyelvművelésre. — A nyelvi normát állítólag megszabó tényezők sorában ezután a logika szerepe, az ennek alapján ítélezők nézetei kerülnek elénk, mindenekelőtt az a hiedelem, hogy szavaink csupán egyetlen jelentésben használhatók helyesen.

Megfontoltabb mérlegelést kíván a nyelvi normát illetően a célszerűség mozzanata, s egy sereg példa (bizonyos homonimák visszaszorulása, az elkülönülő alakok mellé új jelentések fejlődése stb.) jól érzékelteti, milyen fontos szerepet játszhat ez a szempont a nyelv fejlődésében s az új fejlemények értékelésében. Azonban megvannak a nyilvánvaló korlátai: számos jelenség (pl. a tőalakok változatossága) éppen ellene szól. Itt akadtam az egyetlen olyan példára, amellyel vitába szállnék. „Célszerűbb volna például — írja a

szerző —, ha a mély hangú igék (*mond, lát* stb.) alanyi ragozása, feltételes módú alakjának az egyes szám első személyét is mély hangú raggal képeznénk (és [o: én] *mondának, tudnák*), de ez ellene mond a megszokott, hagyományos formának. Bármennyire beleillene tehát igeragozásunk rendszerébe, nem javasolhatjuk, nem erőltethetjük, sőt: nem engedhetjük elterjedését. Mert a kialakult egység megőrzése, a zavarnak, a bizonytalanságnak az elkerülése is a célszerűségek közé tartozik.” (83.) Véleményem szerint itt elsősorban nem a kialakult egység megőrzése, hanem egy másik mozzanat játssza a legfőbb szerepet, egy olyan mozzanat, amely éppen célszerűtlenné teszi a mély hangú végződés kialakulását: a homonimák számának a szaporodása (vö. *ők mondanák, látnák*). A homonimia kiküszöbölése pedig — a jegyzet korábbi megállapítása szerint is — a célszerűség érvényesülésének az egyik megnyilvánulása. A teljes igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a szerző is érzi példájának kétséges voltát, s lehetségesnek tartja, hogy a magas hangú módjeles változatok (*mondának, látnék*) éppen a homonimia kiküszöbölése végett jöttek létre. Valójában nem egészen így történt. A toldalék tudniillik már eredetileg is magas hangú volt, s célszerűségi okokból nem következett be az illeszkedés. Hasonló jelenséggel az ikes ragozás körében is találkozni.

A nyelvi norma kialakításában, valamint a nyelvi nevelésben és a nyelvfejlesztésben fontos szerepük van az íróknak, mindamellett „nem mondhatjuk még legkiválóbb mai íróinkat sem a követendő nyelvi norma szempontjából irányadónak — minden leírt szavukra, mondatukra nézve” — állapítja meg az „Író és nyelvi norma” c. alfejezet (84), éppen az irodalmi nyelv sajátosságai miatt, amelyeknek szép elemzését kapjuk ebben a részletben. Az irodalmi nyelv kérdése visszatér a tájnyelv és a nyelvi norma viszonyát boncolgató fejtegetésekben is, ahol azonban mindenekelőtt a tájnyelv és a köznyelv viszonyáról értekezik a szerző, számos szép példával. E két utóbbi alfejezet lényegesen túlmutat a szűkebb nyelvhelyességi problematikán; még pedagógiai tanácsot is olvashatunk itt a tájnyelven beszélő gyermekekkel kapcsolatban.

A következőkben szóba kerül a jóhangzás és a nyelvi norma viszonya, majd a fejezet a nyelvtan és a nyelvi norma, pontosabban a nyelvszokás és a nyelvtan viszonyának az analizisével zárul.

3.6. Az idegen szavak kérdése — Kovalovszky Miklóst idézve: „nyelvművelésünk örökzöld témája” — külön fejezetet kap a jegyzetben, bár korántsem vezető helyen. A külön fejezetbe sorolás világosan mutatja, hogy az idegen szavak megítélése fontos része a mai nyelvművelésünknek is, de a fejezet elhelyezése arra is utal, hogy — bizonyos korábbi nézetekkel és nyelvművelő magatartással ellentétben — egyáltalán nem a legfontosabb problémája.

A jegyzet összefoglalja azokat a már jól kidolgozott elveket, amelyeknek alapján az idegen szavak ügyében állást foglalhatunk. Utal a jövevényszó és az idegen szó határsávjának problémájára. Kifejti, milyen esetekben fölösleges, sőt káros az idegen szó ellen küzdeni (ha meggyökeresedett nyelvünkben, mindenki ismeri és használja, jól beleillik nyelvünk hangrendszerébe, ha jelentéskülönbséget vagy új stílári árnyalatot hordoz magyar megfelelőjével szemben, ha valamely szaktudomány fontos műszava stb.). De ugyancsak fölösleges és káros lehet az ellenkező véglet, a passzív magatartás az idegen szók beáramlásával szemben: divatból, sznobizmusból vagy éppen helyesegből, kényelemszeretetből fakadó használatuk; olyanfajta halmozásuk, amely már a nyelv alapvető funkcióját, a világos gondolatközlést is veszélyezteti.

3.7. Az említett kérdéskörök áttekintése után Lőrincze külön fejezetben foglalja össze a korszerű nyelvművelés módszertani kérdéseit. Itt részben szükségszerűen megismétlődik — de összegző jelleggel, egymásra építve — néhány olyan megállapítás, amelyeket a korábbi fejezetek külön-külön már kiemeltek (a nyelvművelésnek kettős — a nyelvre és a beszélőre való — irányultsága, a nyelv szokás kritériumai, az új fejlemények értékelésének elvei, a nyelv változó voltának dialektikus szemlélete, az idegen szók és az idegenszerűségek elbírálása stb.). Mindezekkel kapcsolatban és mindezekre építve Lőrincze a következőképpen jelöli meg a nyelvművelés vezérlő elvét:

„Mai nyelvművelésünk alapvető feladata a nyelvnek a társadalom életében betöltött szerepéből következik: alkalmassá tenni a gondolatközlésre, s a nyelvet beszélő embert is megismertetni a kommunikációs eszközöknek a legeredményesebb használatával. . . . A fő feladat tehát: felfedni és megszüntetni a nyelvben és a nyelvhasználatban mindazt, ami a nyelvet alapvető szerepének a betöltésében akadályozza. A lényeg tehát ez: pontosan közelebbíteni a nyelvi jel a gondolatot [,] vagy pedig — használata folytán — zavarokat okozó bekapcsolásban. A korszerű nyelvművelés tehát tulajdonképpen a »téves kapcsolásoknak« és ezek okainak vizsgálata, annak bemutatása, rendszerezése, hogy a nyelvhasználat különféle rétegeiben, területein milyen zavarok keletkeznek, s milyen lehetőség nyílik ezeknek a feloldására, megszüntetésére. Ilyen szempontból vizsgálható és vizsgálendő a nyelvi jelenségek minden formája és részlete.” (102, az én kiemeléssel.)

Mai nyelvművelésünknek másik, az előzővel összefüggő s szintén alapvetőnek minősülő feladatát a jegyzetíró a nyelvfejlődés tudatos irányításában, a nyelvi tervezésben jelöli meg. Ide tartozik a kialakult változatok, valamint a teljesen új nyelvi jelenségek megítélése, támogatása vagy visszaszorítása, továbbá a társadalom életében érezhetően szükséges, de hiányzó nyelvi elemeknek a tudatos kimunkálása.

A fejezet a szélsőséges nyelvművelő álláspontok, a sarkított („jó — nem jó”) megítélések, a türelmetlen hangvétel kritikájával s ezek ellentétéként a gondosan mérlegelő, higgadtan érvelő nyelvművelő magatartás bemutatásával zárul.

3.8. A jegyzet több helyen, így az előző részben is kifejti, hogy bár a nyelvművelő munkában jelentős szerepet visznek az írók, a pedagógusok, a hírközlő szervek munkatársai stb., a legfontosabb feladatok elvégzése mégis csak a nyelvészekre hárul. Ennek megfelelően külön fejezet tárgyalja a nyelvtudomány és a nyelvművelés viszonyát. Itt a szerző megismétli azt a korábbi megállapítását, hogy a nyelvművelés alkalmazott nyelvtudomány, de szükségesnek tartja ennek alaposabb, részletesebb kifejtését, hangsúlyozva, hogy sokszor igen nehéz eldönteni, hol végződik az alapkutatás, s hol kezdődik az alkalmazás. Ezért fontos követelmény, hogy a nyelvapoló és az alapkutatásokra irányuló tevékenység ne váljon ketté: a nyelvművelő maga képzett nyelvtudós is legyen, aki ismeri és felhasználja a nyelv jelen állapotára és történetére vonatkozó kutatások, továbbá az általános nyelvészet, a szociolingvisztika stb. eredményeit és módszereit. A nyelvművelés mindezek felhasználásával válik valóban tudományos tevékenységgé. Mindamellet — állapítja meg jegyzetünk — kialakulóban van a nyelvművelésnek saját módszere s önálló szakága, az előzőleg már említett nyelvi tervezés, amely mintegy résztudománya a jövőkutatásnak, a futurologiának.

A nyelvtudomány és nyelv művelés viszonyával foglalkozó fejtegetések ismertetését egy kis polémiával kell zárnom. Lőrincze utal arra az elutasító álláspontra, amelyet több régebbi nyelvészünk tanúsított a nyelv műveléssel szemben, s külön kitér ezzel kapcsolatban Gombocz Zoltánnak ismeretes nézetére. Hogy e kiváló nyelvészünk nem tartotta illetékesnek magát és a nyelvtudományt a nyelv művelésbe való beavatkozásra, annak okát Lőrincze Gombocznak és kortársainak egyoldalú nyelvtörténeti irányultságában keresi, különösen abban a véleményükben, mely szerint a jelenkori nyelvállapot leírása nem volna tudományos feladat.

Ezt az érvelést nem tartom kielégítőnek, mégpedig két okból. Egyrészt a nyelvtörténeti szemléletmód éppenséggel kedvezhet is a nyelv művelő tevékenységnek, a nyelv művelés tudományos alapra helyezésének, ahogy ezt Simonyi példája ragyogóan bizonyítja. Másrészt korának kétségtelenül történeti beállítottságú nyelvtudományi felfogásával szemben éppen Gombocz Zoltán volt az, aki — Saussure nyomán — nálunk első ízben emelte ki a leíró nyelvtan tudományos rangját, mégpedig igen nyomatékosan (MNy. 23: 1), sőt arra is rámutatott, hogy az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének alapvető feltétele a leíró nyelvtannak tudományos alapon való tanítása (ÖM. 1: 141). Gombocz magatartását mindezek után kissé nehéz megmagyarázni, annál is inkább, mert korszerűen fogalmazta meg a nyelvnek a társadalmi szerepét s ezzel kapcsolatban az iskolai oktatás feladatait: „Ha a nyelvet . . . a közlés eszközének tekintjük, ha azt vizsgáljuk, hogy a lelki tartalom kifejezésére milyen adaequat nyelvi eszközök állanak rendelkezésünkre, a leíró nyelvtan stilisztikai vagy crocei értelemben esztétikai diszciplinává válik, melynek főfeladata, az anyanyelv tanítására gondolva, a tanulót rászoktatni arra, hogy jól megmondott mondanivalóját világos és egyszerű nyelvi formába tudja öltöztetni” (ÖM. 1: 143). Úgy látszik tehát, hogy ő elsősorban az iskolát tartotta illetékesnek a nyelv művelő munkára, s a nyelvészet feladatát e munka tudományos megalapozásában látta.

3.9. A nyelv művelés főbb kérdéseivel foglalkozó jegyzet rész búcsúztatóul s mintegy emlékeztető intelmeként, az előzőleg kipécézett téves nyelv művelő nézeteknek az illusztrációjaként felsorolja a legjellegzetesebb nyelv művelő babonákat (a létige és a határozói igenév kapcsolatának, a vonatkozó mondatoknak a hibáztatását stb.). Örömmel és egyetértéssel veszem tudomásul, hogy Lőrincze közéjük sorolja az *azokat* mutató névmási formának stíluszűrőkítő terjeszkedését az *őket* rovására, az ige utáni hangsúlytalan helyzetben. Magam is meg vagyok győződve róla, hogy napjaink nyelvhasználatát tekintve, e jelenség oka mindenekelőtt abban rejlik, hogy sokan tévesen úgy vélik: a személyes névmás nem utalhat dolognévre (vö. Mai magyar nyelvünk 52—3).

3.10. Lőrincze Lajosnak mai nyelv művelésünk főbb kérdéseiről írt összefoglalása — mint láttuk — az alapvető problémákon kívül számos részletre is kiterjeszkedik. Ezért is nyúlt ilyen hosszúra az ismertetés. De hogy a részletek ne takarják el a lényegét, megkísérlem kiemelni korszerű nyelv művelésünknek e kitűnő összefoglalásban kifejtett legfontosabb jellemzőit. Ide tartozik mindenekelőtt a nyelv művelésnek a kommunikáció elméletébe való beépítése, s ennek megfelelően kettős irányultsága: egyrészt a közölnivalót hordozó jelrendszerre, vagyis a nyelvre, másrészt a közlésbeli partnerekre, tehát a beszélőre (íróra) és a hallgatóra (olvasóra). Az első szempontból a legfontosabb tényező a nyelvnek dialektikus, változásában való szemlélete, a második

szempontból pedig ezenkívül az emberközpontúság, a pozitív nyelvművelés. A nyelvművelésnek ez a két aspektusa összefonódik a fő feladatnak a megoldásában: a gondolatközlés zavartalanra tételében, a „téves kapcsolások” kiűzésében. Mindehhez szorosan fűződik hozzá a nyelvművelő tevékenység másik fontos területe: a nyelvi tervezés.

A fő jellegzetességeket azért is szükséges kiemelni, hogy a sok részlet áttekintését megkönnyítsük az olvasók s általában a jegyzet használói számára. A nyelvművelés mai problémáiról szóló fejtegetésekben ugyanis — föltehetően didaktikai szempontból — sok minden ismétlődik, egyes részletek is. (Ez alól az ismertetés sem tudta teljesen kivonni magát.) Úgy vélem azonban, hogy a jegyzet újabb kiadásában bizonyos ismétlések elhagyásával megkönnyíthetnénk legfőbb használóinak, az egyetemi hallgatóknak a munkáját. Ezt egyfajta szerkesztésbeli átrendezés is segíthetné, nevezetesen a nyelvművelés módszereivel foglalkozó fejezetnek az előbbre hozatala. Itt például a nyelvi tervezés kapcsán úgyis mindenképpen szóba kerülnek az új nyelvi jelenségek elbírálásának az ismérvei (103), nem lenne tehát szükség oly mértékben ismételni őket, mint a jelenlegi formában (vö. 60, 65, 67, 74). Egyéb egyszerűsítésekkel is járhatna a javasolt átrendezés.

4. A jegyzet harmadik része gondosan összeválogatott antológiát tartalmaz olyan nyelvművelő írásokból, amelyek szépen megvilágítják az előző fejezetek elvi megállapításait, s így — bár Lőrincze maga is a találó példák egész légióját sorakoztatja fel — még jobban elősegítik a korszerű nyelvművelés témaköreiben való tájékozódást, és az amúgy is időzavarban leledző egyetemi hallgatókat mentesítik a sok utánajárástól.

A Nyelvőr olvasót azonban bizonyára inkább az érdekli, hogyan lehet sok utánjárás nélkül megszerezni magát a jegyzetet. Ezért ideírom: a Nyelvművelés c. jegyzet megvásárolható az ELTE Bölcsészettudományi Karának jegyzetboltjában (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1. II. em. 44. sz.); ára 14 Ft.

Rácz Endre

A közigazgatási irat mint közlemény

Közigazgatási irataink nyelvi arculatát — mennyiségi majd minőségi jellemzőit — vizsgálva, eljutottunk a mondat megszerkesztettségének, a részek elhelyezésének kérdéséig. A vizsgálat (s persze a megítélés) szemszöge már itt is a „címezetté”, a kommunikációs partneré volt: már a mondat belsejében tetten érhető, hogy neki fogalmaz-e a „feladó”, vagy pedig rá való tekintet nélkül.

Ám a mondat, bármennyire lezárt és önálló is viszonylag, része csak — mégpedig beépített része — a szövegnek. S mivel a szöveg lánc, amely kapcsolatot teremt és tart írója és olvasója között, a mondat olyan l á n c s z e m, amelynek (saját belső) megszerkesztettsége és (a szövegbe való) beszerkesztettsége együtt adja meg célszerű végső formáját. Ez már nem grammatikai, hanem k o m m u n i k á c i ó s kérdés: a partnerral való folyamatos kapcsolat, a vele való szótértés, az ismertről ismeretlenre haladás érdeke elsősorban. Így kettős függvényben áll: *a)* azon közös e l ő i s m e r e t e k é b e n, amelyekre legfőljebb utalnunk kell csak, hogy a továbbiakat rájuk építhessük; *b)* azon közös e l ő z m é n y e k é b e n, amelyeket a szöveg addigra már megteremtett, s így a mondat kontextusaként tartalmaz.

1. A mondatot bevezető rész elhelyezése

A mondatban (illetőleg az összetett mondat egy-egy tagmondatában) az első résznek kettős feladata van: kapcsol az előzményekhez, és kiindulásul szolgál a mondatbeli továbbiakhoz. Hangsúlya viszonylag csekély, de kezdő helyzete magában is megadja a rangját. Ha azonban nem a maga helyére — nem a mondat (vagy tagmondat) élére — kerül, csekély nyomatékúságával megtöri a mondat ívét; s nemritkán — szükséges, kapaszkodót adó ismétlés helyett — fölösleges ismétlésnek, szószaporításnak hat.

Nézzük ezt a példát:

„A *kiskorú szülei* 1973. márciusában a házastársi életközösséget megszüntették, és bontóperük folyamatban van. A *szülők* megegyezése szerint a gyermek az *anya* gondozásában maradt . . .”

Az első mondat előzményt teremt a „gyermek” és a „szülők” fogalmára egyaránt. A következőnek azonban a „gyermek” a fő szereplője, a „szülők” ebben csak körülményként jelentkeznek. Így annak a résznek kell bevezetnie a második mondatot, amely valóban feléje vezet az elsőből:

„A *kiskorú szülei* . . . megszüntették, bontóperük folyamatban van. A *gyermek* — a *szülők* megegyezése szerint — az *anya* gondozásában maradt . . .”

Ha a mondat (vagy tagmondat) nem közvetlenül az előzményt teremtő mondat után áll, akkor is az átvezető résznek kell az elején állnia. Nézzük csak:

„Kérem továbbá, hogy részemre egy születési *anyakönyvi kivonat*ot megküldeni szíveskedjék. Ugyanis személyi igazolványomat elvesztettem, s ennek pótlására lenne szükségem az *anyakönyvi kivonatra*.”

Az előre vetett megokolás még inkább indokolja az átvezető rész kitételét, mihelyt lehet:

„Kérem továbbá: szíveskedjék megküldeni részemre egy születési *anyakönyvi kivonat*ot. Személyi igazolványomat elvesztettem, az *anyakönyvi kivonatra* ennek pótlásához van szükségem”.

(Megjegyezzük: magát az átvezető ismétlést a megokolás előre vetése és közbeékelődése teszi szükségessé. Ha rögtön az első mondat után következne, elég volna így: „. . . *kivonat*ot. *Erre* elvesztett személyi igazolványom pótlásához van szükségem.” De — mint később részletezzük — az új információt — hogy ti. „személyi igazolványomat *el ves z t e t t e m*” — nem tanácsos ilyen jelzőbe nyomorított formában közölni.)

Az átvezető rész kiválasztása és elhelyezése minden új mondat egység (= egyszerű mondat vagy összetett mondatbeli tagmondat) felépítésekor új probléma. E részek jelölik ki, hogy az adott mondatnak (vagy tagmondatnak) ki a főszereplője. Erdemes figyelemmel kísérnünk: hogyan vonul itt végig a három beszéd tárgy — a gyermek, az anya és a megállapodás — váltakozása:

„. . . *gyermekünk* — *megegyezesünk* alapján — *anyjával* él. Abban is *megállapodtunk*, hogy én minden második vasárnap reggel 8 órától este 6 óráig a *gyermek*et magamhoz vehetem. Egy hónap óta a *feleségem* *megegyezését* nem tartja be, és nem engedi hozzám a *gyermek*et”.

A visszaautaló, átvezető rész egyetlen tagmondatban sem került az élre; emiatt összekötő szerepét sem tölti be, és a mondatot is döcögösség teszi.

Az első mondat változatlanul hagyásával, így alakulna célszerűbben a folytatás:

„... anyjával él. *Megállapodtunk* abban is, hogy én a gyermeket minden második vasárnap... magamhoz vehetem. *Felésem e megegyezést* egy hónap óta nem tartja meg: a gyermeket nem engedi hozzám”.

2. Az információ és az adatok helye

Az ügyiratban igen fontosak az adatok: a benne szereplő személyek azonosítását szolgálják, vagy a benne foglalt intézkedések jogalapját rögzítik. Ám ha az irat elsősorban a címzettnak szól, a legfontosabb — vagy legalábbis a legsürgősebbben közlendő — rész mégis maga az intézkedés vagy tudósítás. Láttuk ezt korábban is, például az idézés adatainak sorrendezésében. A hivatal szemszögéből az adatok fontossági rendje: kinek milyen ügyében, mikorra, hova, kit, milyen minőségben idéznek meg. Az ügyfél felől nézve fordított a rend: „Tanúként megidézem Kovács Józsefet (lakik: ...) ...”, s az után a mikorra és hova, s csak a legvégén, hogy milyen ügyben.

Nézzünk egy átlagos határozatot:

„Bán Éva kiskorú (szül. Veszprém, 1957. május 20; anyja neve: Harcos Éva, szig.sz.: AB-I. 345678) Petőfi u. 10. sz. alatti lakosnak Köves László (szül. Nemesvámos, 1950. november 28; szig.sz.: AB-II. 456789) Kossuth u. 18. sz. alatti lakossal történő házasságkötését engedélyezem.”

Fontos természetesen a két fél azonosítása. Ámde őket ez a mondat érdekli a legjobban:

„Engedélyezem, hogy a kiskorú Bán Éva házasságot kössön Köves Lászlóval.” Azután — zárójelben — felsorolhatók az azonosító adatok; tehát: „(Bán Éva szül. ... — Köves László szül. ...)”

Még a partner hivatalokkal való ügyiratsváltás során is jobb először kimondani a lényegest, s azután fűzni hozzá azt a hivatkozást, ami ezt indokolja vagy megengedi. Pedig általában a fordítottját találjuk:

„Ezért kérem, hogy Nagy Vilmos ügyét — az 1957. évi IV. tv. 6. §. (1) bek. a) pontja, illetőleg a 20/1957. (VII. 9.) Korm. sz. rendelet 7. §. (1) bek. alapján — Alsóörs község Tanácsa V. B. Szakigazgatási Szervéhez átteni szíveskedjék.”

Jobb volna elkülöníteni a fontosat a lényegestől:

„Ezért kérem: szíveskedjék Nagy Vilmos ügyét átteni Alsóörs község Tanácsa V. B. Szakigazgatási Szervéhez. Ezt az 1957. évi ... a) pontjában, illetőleg a 20/1967 ... (1) bekezdésében foglaltak lehetővé teszik.”

Nemigen van olyan ügy, illetőleg ügydarab, amelyben a közlemény lényege ne volna ily módon felszabadítható az adatok szétforgácsoló hatása alól. Nézzük meg ezt:

„Török Lajos (szül.: Nemesvámos, 1931. november 12; szig.sz.: AB-II 546545) főkönyvelő és házastársa, Török Lajosné (Péteri Ilona, szül.: Alsóörs, 1936. március 15; szig.sz.: GR-II. 986756) óvónő, *nemesvámosi lakosok egybehangzóan kijelentik, hogy az állami gondozásban levő, Boros László és Pajtás Margit szülöktől származó Boros Erzsébet kiskorút* (szül.: Veszprém, 1967. május 10) *örökbe kívánják fogadni, és kérik az örökbe fogadás engedélyezését.*”

Szinte csak egymás végtébe kell írunk a kiemelt részeket, máris kész a folyamatos szöveg:

„Török Lajos és felesége, nemesvámosi lakosok, egybehangzóan kijelentik, hogy az állami gondozásban levő Boros Erzsébet kiskorú gyermeket örökbe kívánják fogadni, és kéri az örökbefogadás engedélyezését.” S utána — esetleg zárójelben — a szükséges adatok: Török Lajoséi — feleségei — a gyermekei.

Különösen akkor fontos ez, amikor már majdhogynem a fogalmazó is elvész a részletek között, de a címzett mindenképpen. Például itt:

„Megkeresem a Szegedi Konzervgyár bérosztályát, hogy Nagy István (sz. Homorog, 1941. március 1., anyja: Kiss Kató) Szeged, Kő u. 2. sz. alatti lakos dolgozójuk illetményéből fent nevezett gyermekei után letiltott havi 200.— Ft azaz Kettőszáz forint állami gondozási díj levonását, és a Szegedi megyei városi Tanács V. B. Költségvetési számlájára való átutalását 1971. május 1. napjától kezdődően a jövőre nézve szüntesse be.”

Nyilvánvalóan a bérosztály is hamarabb érti, mit kell tennie (illetőleg hogy mit nem kell azontúl), ha így indul ez a rész:

„Megkeresem a Szegedi Konzervgyár bérosztályát, és kérem, hogy 1971. május 1-jével szüntesse meg az állami gondozási díj levonását Nagy István nevű dolgozójuk illetményéből.” Ezt követhetik az azonosítást szolgáló meg az előzményeket felidéző adatok.

Ráadásul nem is minden adat szükséges: nemegyszer találtunk fölösleges, elhagyható ismétléseket. Ilyenekben:

„*Tamási István* balatonalmádi (Alkotmány u. 6.) lakos *elővezetését elrendelő*, 1974. március 9-én kelt, *483-3/1974. sz. határozatomat* hatályon kívül helyezem. — Indoklás. — *A 483-3/1974. sz. határozatommal azért rendeltem el Tamási István elővezetését*, mert . . .”

Javítva az elején, s kihagyva az indokolásból azt, ami fölöslegesen ismétlődik:

„Hatályon kívül helyezem azt a határozatomat, amellyel *Tamási István* balatonalmádi lakos *elővezetését elrendeltem*. (Tamási I. lakása: . . . ; határozatom száma . . . ; kelte: . . .) — Indoklás. — *Fent jelzett határozatomat azért hoztam*, mert . . .”

Gyakori az is, hogy a tárgymegjelölésben és a szövegben ugyanaz(ok) az adat(ok) fordul(nak) elő. Mint itt:

„Tárgy: Bogár Béla (Balatonalmádi, Arany J. u. 16) és Kiss Géza (Balatonalmádi, Petőfi u. 10) birtokvitás ügye. — A szövegben: Szakértőként kirendelem Önt Bogár Béla (Arany János u. 16) és Kiss Géza (Petőfi u. 10) balatonalmádi lakosok birtokvitás ügyében.”

Nyilvánvaló: vagy a „Tárgy” fogalmazható meg sokkal rövidebben (és találóbban); például: „Tárgy: *Szakértői kirendelés*”; vagy — ha a „Tárgy” így részletez — a szövegben elég ez: „*Szakértőként kirendelem Önt a tárgyban jelzett ügyben*”.

Érdemes megfontolnunk: a kimenő akták bal felső sarkán általában ott a kiküldő hivatal neve (nyomtatva, fejbélyegzővel rányomva, esetleg gépelve). Vagy alatta, címzettként, vagy a jobb sarokban a „Tárgy” megjelölésben, legtöbbször megtalálható annak az ügyfélnek a neve és lakáscíme, akiről — és akinek — az ügydarab szól. Mégis, a szöveg első mondata igen gyakran megis-

métli ezeket az adatokat. Például — fejléc, címzés és tárgymegjelölés után — így kezdve:

„Erdőmellék megyei város Tanácsa V. B. III. ker. Hivatal Pénzügyi Osztálya Nagy Istvánné (Bucsa Izabella) Erdőmellék, Vas u. 20. sz. alatti lakos, élőhal-árus . . . sz. számlalapján mutatkozó . . . adóhátralék kiegyenlítésére fizetési kedvezményt engedélyez”.

Nyilvánvaló: az első három sorból (előre vetve persze a fontosat a végéről) mindössze ennyi szükséges: „Fizetési kedvezményt engedélyeznek a Nagy Istvánné . . . sz. számlalapján mutatkozó . . .”

3. Az újságoló közleményrész kiemelése

A nyúlról olvashattam hajdan egy tankönyv kéziratában: „Szőrös testét négy lábán hordja.” Hosszabb fejtörést okozott annak megfejtése: miért tartja fontosnak a szerző, hogy a nyúl a „testét . . . hordja”, vagy akár, hogy „testét . . . lábán hordja”. Csak személyes megkérdezése tisztázta, hogy ő valahogy így hangsúlyozta magának: „Szőrös testét négy lábán hordja”. Amit persze így kellett volna fogalmaznia: „Teste szőrös, és négy lába van”. Mert a jelző *e m l é k e z t e t*, s csak a mondat szintű részek *ú j s á g o l n a k*. Emlékeztetni viszont csak arra lehet az olvasót, amit már közöltünk vele (= közös előzmény) vagy amit más forrásból már biztosan tud ő is (= közös előismeretek). Ha ezt a súlyrendet megcseréljük, az válik újságolássá, ami mondat szinten áll (a *test* és *láb*), s az hat emlékeztetésként, ami az alá van rendelve (a *szőrös* és a *négy*). — Ugyanez a viszony a beszerkesztett mondatrész meg az annak tartalmát kifejtő mellékmondat között.

E szabály ellen hivatalos fogalmazásunkban igen sok a vétség. Ilyenekre gondoljunk: „Megkeresem a . . . bérosztályát, hogy . . . levonását . . . szüntesse be. *Az esetleges hátralék* azonban még levonandó és átutalandó”. Érdeme szerint kifejtsen: „. . . szüntesse meg. *Ha azonban hátraléka volna*, azt még vonja le és utalja át.” — Ugyanígy:

„*Az esetleges lakáscím-változást* pedig szintén hozzám és az új lakhely szerint illetékes tanács vb egészségügyi szakigazgatási szervéhez, valamint a családi segélyt folyósító csekkszelvényen feltüntetett törzsszámra hivatkozással a Nyugdíjfolyósító Igazgatóságnak (. . .) jelenteni kell”.

Felszabadítva a lényeges részt (s átrendezve a továbbiakat is) világosabb így:

„*Ha pedig lakáscíme megváltoznék*, azt is be kell jelentenie: a) nekem; b) az új lakóhely szerint illetékes . . . szervéhez; c) a Nyugdíjfolyósító Igazgatóságnak, hivatkozva a . . .”

Az ilyen „túlsűrítés” általában fogalmazásában is elnyomorítja a szöveget, s így megszüntetése nemcsak tartalmi tekintetben segít, hanem nyelvi is. Ilyen példák: „. . . az anya nem járult hozzá *a kiskorúnak az apa részére történő kiadásához*”; vagyis: „. . . *ahhoz, hogy a kiskorút az apának kiadják*”. Hasonlóan: „Papp Anna (Nemesvámos, Rózsa út 9) fellebbezését elutasítom, és a *Nemesvámos községi tanács V. B. szakigazgatási szerve vezetőjének* 260/1994. számú 1974. március 30-án kelt, s 100 azaz *Egyszáz forint megfizetésére kötelező*

határozatát helybenhagyom”; érthetőbben: „... elutasítom, és helyben hagyom a Nemesvámos... vezetőjének azt a *határozatát, amely* Papp Annát 100.— azaz Egyszáz forint megfizetésére *kötelezi*. (A határozat száma: ...; kelte: ...).” — Még jellemzőbb példa:

„A Veszprém megyei Gyermek-ideggondozó Intézet... azt állapította meg, hogy a rendellenesség feltehetően a *gyermek otthonában két évvel ezelőtt történt lakástűztől eredő megrázkódtatásnak* lehet a következménye”.

Minthogy mindez előzmények nélküli újságolás, valahogy így kívánczok:

„... Intézet megállapítása szerint a rendellenesség feltehetően *annak a megrázkódtatásnak a következménye, amely a gyermeket két évvel ezelőtt érte, az otthonukban akkor történt lakástűz alkalmával*”.

Különösen az ügyfélhez intézett iratokban fontos, hogy a magyarázatul szolgáló, megokolást adó részek kellő súllyal kiemelkedjenek. Íme: „Értesítem, hogy ügyét... *hatásköröm hiánya miatt az ügyben érdemi döntésre jogosult* vespriemi járási hivatal igazgatási osztályához áttettem”; világosabban: „Értesítem, hogy ügye *nem tartozik hatáskörömbé*. Ezért áttettem a vespriemi járási hivatal igazgatási osztályához, mert *annak van joga e kérdésben érdemi intézkedésre*” — Hasonlóan felszabadítandók és kifejtendők a teendőkre utaló részek: „Kérem Nagy Lászlót, hogy a *határozat végrehajtásának Kiss Béla részéről történő esetleges elmulasztását* nálam a *végrehajtás foganatosítása* végett szeptember 21-én 10 óráig jelentse”; azaz: „Kérem Nagy Lászlót: jelentse nálam szeptember 21-én 10 óráig, *ha* Kiss Béla a határozat végrehajtását esetleg *elmulasztandá, hogy a végrehajtásról intézkedhessem*”.

A túlsúrités olykor nemcsak nyelvi ferdítésé válik, hanem tartalmivá is. Például: „... az anya életkörülményei megfelelőek, a meghallgatott szomszédok és társadalmi aktivisták *igazolták az anya kifogástalan életmódját*”. Nyilván nem az *életmódját*, hanem azt „... *igazolták, hogy az anya életmódja kifogástalan*”. — Már a valóságferdítés határát súrolja ez: „Az apa a gyermeket, a *határozatomban biztosított joga szerint*, minden páros nap magához *vitte* a lakására, ahol özvegy édesanyjával él. Ezt a jogát azonban nem így gyakorolta”. Nos, akkor a megfogalmazás helyesen így hangzik: „Az apa számára *határozatom azt a jogot biztosította, hogy a gyermeket minden páros napon magával viheti a...*”

Főleg az ellentétes kijelentést, rendelkezést, kikötést tartalmazó részeket fontos mondattanilag is önállóítani. Elsikkad a megjegyzés súlya így: „... az udvari utat valóban elzárta, és helyette 4—5 méterrel távolabb, a szomszéd bérleményét képező ingatlan mellett, *esős időben járhatatlan helyen* kíván utat, illetőleg kijárást biztosítani.” Megadva a kritikus részlet rangját (s helyére rakva a többit is): „... 4—5 méterrel távolabb kívánt utat, illetőleg kijárást biztosítani, a szomszéd által bérelt ingatlan mellett; *ez a hely azonban esős időben járhatatlan*”. Olykor önálló mondattá teendő az odanyomorított közbevetés: „A gyermeket az apa személyesen vagy az anya által is ismert meghatalmazottja útján — *kivéve Pálos Irént, az apa élettársát* — veheti át az anya lakásán...” Kellő súlyt adva a fontos kikötésnek: „... meghatalmazottja útján veheti át az anya lakásán. *A meghatalmazott azonban Pálos Irén, az apa élettársa nem lehet*”.

S ahol egyszerre több, egymással egyenlő fontosságú újságoló rész van, ott természetesen mindegyiknek önálló súlyt kell kapnia. Tehát: „... kötelezte,

hogy . . . bontsa le. A végrehajtási bírságot kiszabó határozat ellen *benyújtott fellebbezésében* Kiss László azt állítja, hogy . . . *lebontotta*". A fellebbezésre nem lehet így „visszautalni”, mert nem volt még róla szó. Tehát ezt is — s persze külön a tartalmát is — „közölni” kell: „. . . kötelezte, hogy . . . bontsa le. Kiss László a végrehajtási bírságot kiszabó határozat ellen *fellebbezést nyújtott be*. Ebben *azt állítja*, hogy . . . *lebontotta*". — És tovább: „Mezei István építési ügyében engedélyezett teljes költségmentességet — *jelen határozatom kézhezvételét követő nap hatályával — visszavonom*". A hatályba lépésről való intézkedés önálló és fontos mozzanat, nem közbevetésbe való. Kiemelve: „*Visszavonom a Mezei István építési ügyében engedélyezett teljes költségmentességet. E határozatom hatálya a kézhezvételt követő napon kezdődik*".

Még fontosabb a világos és önálló megfogalmazás az ilyen kikötéseknél: „Ideiglenes intézkedésként *megengedem*, hogy Szekeres József . . . házingatlanának lebontását — *szakképzett építőmester közreműködésével* — azonnal megkezdje”. Úgy hat, mintha azt engedélyezné a hatóság, hogy a bontásnál szakember is közreműködjék. Pedig ez nem engedélyezés tárgya, hanem feltétel, előírás. Ám akkor így is fogalmazandó: „. . . *megengedem*, hogy Szekeres József . . . házingatlanának lebontását azonnal megkezdje. A bontáshoz *szakképzett építőmester közreműködését írom elő*".

Ha nem vigyázunk, eljuthatunk annak megállapításáig is, hogy a kész ház felépült. Lám: „Az alulírott jelenlevők megállapították, hogy Sándor u. 4. szám alatt, a Kőszegi János tulajdonában levő, 2 szobából, konyhából, előszobából, fürdőszobából, kamrából és padlásból *álló épület teljesen felépült*". Az önálló közleményrészeket felszabadítva, nyilván azt állapították meg, „. . . hogy a Sándor u. 4 szám alatti épület teljesen *felépült*. Az ingatlan Kőszegi János tulajdona; 2 szobából . . . padlásból *áll*".

4. Emlékeztetés és újságolás különbsége

Említettük, példán mutattuk is: a mondat szintű rész újságol, a jelzői vagy határozói minőségben beépített rész emlékeztet. Ezért alaposan meg kell fontolni: mit mikor kivel kell közölni, s mire mikor kit lehet emlékeztetni. E kérdésben nem valami általános fogalmazási norma igazít el, csak a közlő és a címzett közötti előzményi viszonyok figyelembe vétele.

Néhány példa, megvilágításul.

„Nagy László birtokvédelmet kért, mert a birtokát képező, Téglá u. 15. sz. alatti telkét a szomszédos (Téglá u. 17. sz.) telektől elhatároló és általa épített fakerítést Kiss Béla *lebontotta* . . .”

Itt az ügy első leírásakor nyilván arra volna szükség, hogy a (szövegünkben kiemelt) fontos mozzanatokat közlési helyzetbe hozzuk. Tehát:

„Nagy László birtokvédelmet kért, mert Kiss Béla *lebontotta azt a fakerítést, amelyet ő épített fel*, s amely a saját (Téglá u. 15. sz. alatti) telkét a szomszéd (Téglá u. 17. sz. alatti) telektől *elhatárolta*".

Ugyanennek az ügydarabnak egy későbbi pontján már helyénvaló az emlékeztetés, hiszen van mire visszautalni:

„Arra hivatkozott, hogy a Nagy László által még 1966-ban épített és most általa *lebontott* kerítést az ő telekrészén állították fel . . .”

Hasonló eset, egy községi tanácshoz szóló leiratban:

„A veszprémi járási hivatal műszaki osztálya — 254-3/1973. sz. jogerős határozatával — kötelezte Kiss László nemesvámosi lakost *a Telepes u. 2. sz. alatti telkének utcára néző részén engedély nélkül épített műhely és garázs 1973. május 20. napjáig történő lebontására*”.

Nyilvánvaló: több összezsugorított részlet is közleményszintre kívánczik. Tehát:

„... határozatával *arra* kötelezte Kiss László nemesvámosi lakost, *hogy* 1973. május 20-áig *bontsa le* azt a műhelyt és garázst, *amelyet* Telepes u. 2. sz. alatti telkén, *az utcára néző részen, engedély nélkül épített fel*”.

Az ügyirat folytatásában azonban — az előbbiekkal megteremtett közös előzményre támaszkodva — már helyénvaló az emlékeztető visszautalás így:

„... szíveskedjék helyszíni szemlét tartani annak megállapítására, *hogy az engedély nélkül épített műhely és garázs lebontása valóban megtörtént-e*”.

Jegyzőkönyvben, ahol az eseménymozzanatok megtörténtének fontos a rögzítése, ugyancsak helytelen szerkezetes határozóba zsúfolni azt, amit részletként — és részletenként — önállóan kellene leírni. Mégis gyakran látjuk így:

„A tanú, személyazonosságának igazolását követően, a vb-titkár kérdésére — *a tanú jogaira és kötelességeire, valamint a hamis tanúzás következményeire történt tájékoztatás, illetőleg figyelmeztetés után* — kijelenti, hogy az ügyben elfogulatlan . . .”

A jegyzőkönyvnek mindezt nem említene kellene, hanem leszögeznie:

„A tanút, személyazonosságának igazolása után, a vb-titkár *tájékoztatta a tanú jogairól és kötelességeiről, s figyelmezteti a hamis tanúzás következményeire*. Mindezek után a tanú kijelenti, hogy az ügyben elfogulatlan . . .”

Informatíve részletezőbb, bár szövegszerűen rövidebb így. — Ugyanez a fölfelé menő, a magasabb hivatalnak szóló aktában természetesen lehet emlékeztetés, hiszen az igazgatás régióin belül a tanúkihallgatást bevezető mozzanatok természetes részét-elemét jelentik a „közös előismereteknek”. E célra tehát helyénvaló így:

„A másodikori idézésre megjelent Vágó István tanú, *a jogaira és kötelezettségeire vonatkozó tájékoztatás, illetőleg figyelmeztetés után* kijelenti, hogy . . .”

Ugyanez fordítva jelentkezik, ha az ügyféllel vannak meg a közös előzményeink, s a fölérendelt hivatallal nincsenek. A folyamodó kaphatja így: „Értesitem, hogy kérését — *melyben Ilona utónevű gyermekének állami gondozásba vételét kérte* — hatásköröm hiánya miatt áttettem az . . . osztályhoz.” Őt valóban emlékeztethetjük a beadvány tartalmára, hiszen ismeri, tőle származik. — Nem írhatjuk viszont a megcímzett partnerszervnek ezt: „Özv. Tóth Jánosné Nemesvámos, Lakat u. 8. sz. alatti lakos kérelmét — *melyben Ilona utónevű kiskorú gyermekének állami gondozásba vételét kéri* — hatáskör hiányában, érdemi intézkedés végett, *mellékelten áteszem*”. Kettős súlytalanítást találunk benne: közbevetésben „emlékeztetjük” a címzett hivatalt arra, amit akkor tud meg tőlünk; s a „*mellékelten áteszem*” olyasfélért is érzékeltet, mint-ha ez nem fő célja volna az átiratnak. — Nyilván „közlési” helyzetbe kell hozni

mindkét mozzanatot: „Özv. Tóth Jánosné (Nemesvámos, Lakat u. 8) *Ilona utónévű kiskorú gyermekének állami gondozásba vételét kérte*. Kérelmét hatáskör hiányában *Önökhez teszem át*, érdemi intézkedés céljából”.

Bizonyos irattípusokban szinte már a műfajhoz tartozik ez a lényegyet mellékes helyzetbe sikkasztó fogalmazásmód.

A jegyzőkönyvek bevezetőjének megszokott formulája:

„Készült a nemesvámosi községi közös tanács vb szakigazgatási szerve hivatali helyiségében, 1973. június 23-án *Varga László gyámügyi előadóval szemben kizárási ok bejelentéséről*, az alulírottak jelenlétében”; — és hasonlóan: „Készült a . . . hivatali helyiségében, . . . -án, Szekeres József Nemesvámos, Rózsa u. 1. szám alatti lakos lakóházának megrongálódásával kapcsolatban tett ideiglenes intézkedésről”. És így tovább.

Hely és idő megjelölése után tanácsos volna a mondatot lezárni, s — mint fontos mozzanatot — külön kiemelni a tárgyat. Tehát:

„Készült . . . 23-án, az alulírottak jelenlétében. *Tárgya: Kizárási ok bejelentése Varga László gyámügyi előadóval szemben*”; — és hasonlóan: „Készült . . . -án, *Tárgya: A Szekeres József (Nemesvámos, Rózsa u. 1) lakóházának megrongálódásával kapcsolatban tett ideiglenes intézkedés*”.

Értesítéseken, meghívókon célszerű volna az időt és a helyet hasonlóan kivetíteni, önálló közleményrészként. Általános szokás ez: „Értesítem, hogy birtokvitás ügyében 1973. május 14-én de. 10 órakor a Lőcsei u. 4. szám alatt levő — Ön által lezárt — gazdasági épületben helyszíni szemlét tartok, melyre ez úton megidézem”. — Előre emelve a lényegyet, s felszabadítva az adatokat.

„Értesítem, hogy birtokvitás ügyében *helyszíni szemlét tartok*, s arra ezzel az irattal megidézem”. A helyszíni szemle *ideje*: 1973. május 14-én de. 10 óra; *helye*: a Lőcsei u. 4. sz. alatti gazdasági épület, melyet Ön lezárt.”

A fellebbezési jogot megadó — s esetleg vele kapcsolatban kikötéseket vagy megszorításokat is tartalmazó — záradékokban is a legfontosabb részek zsugorodnak mellékközleménnyé. Csak néhány példát!

„Határozatom ellen . . . fellebbezésnek van helye. A fellebbezés *elutasítása esetén a fellebbezésért utólag 50 Ft illetéket kell leróni*”. Nagyon burkoltan van benne a fontos információ: „. . . lehet fellebbezni. A fellebbezés *illetékmentesen* adható be, de *elutasítása esetén utólag le kell róni 50 Ft illetéket*”. Más sikkad el itt:

„Határozatom ellen a kézbesítés napját követő naptól számított 15 napon belül a veszprémi járási hivatal igazgatási osztályához címzett, de nálam benyújtandó¹ — a végrehajtásra nem halasztó hatályú² — *illetékmentes*³ fellebbezéssel lehet élni⁴”. Azaz: „Határozatom ellen a . . . belül fellebbezni lehet¹. A fellebbezésnek a végrehajtásra nézve *nincs halasztó hatálya*². Az iratot a veszprémi . . . *kell címezni, de nálam kell benyújtani*³. A fellebbezés *illetékmentes*⁴”.

Az eredeti formulában egyetlen állítás van (a 4. sorszámú), a többi csak „jellemzése” a fellebbezésnek; az átírt forma állításként tartalmazza mind a négy fontos mozzanatot.

Kifejtetlen — bár fontos — különbségtétel lappang ebben is: „Határozatom ellen . . . belül a . . . -hoz címzett, de nálam benyújtott — *az eltartott kivételével 50 Ft illeték alá eső* — fellebbezésnek van helye”. Ami azt jelenti:

„Határozatom ellen . . . belül lehet fellebbezni. A fellebbezés az *eltartott számára illetékmentes*; ha más fellebbez, az iratot *50 Ft illetékbélyeggel kell ellátnia*. A fellebbezést . . . kell címezni, de hozzám kell benyújtani”.

Mert az eltartott általában öreg, az eltartó sem föltétlenül magasan iskolázott; korántsem bizonyos, hogy az efféle — rejtetten közölt — jogokat és kötelemeket úgy ki tudnák hámozni, ahogy a jogértő szakember. — Túlűrí-tett még ez is: „A határozatot sérelmesnek tartó ügyfél . . . belül kérheti a . . . -tól a határozat megváltoztatását”. Jobb kifejeíteni: „Ha a határozatot valamelyik ügyfél sérelmesnek tartja . . .”

Deme László

A különírás és egybeírás kérdéséhez

Fábián Pál cikkéhez (Nyr. 104: 135—48) az alábbiakat szeretném hozzá-fűzni.

1. A 147. oldalon levő lapalji jegyzet az összetett szavak tagolásának kérdésével foglalkozik. A kérdés lényege az, hogy a „szótagszámlálás” alkalmazásához a szó mely elemeit tekintsük önállóknak és melyeket ne, azaz hogyan állapítsuk meg egy szóról, hogy hány tagú összetétel. Ezzel kapcsolatban főképpen az idegen eredetű előtagot tartalmazó összetételek adnak okot vitára, illetve félreértésre. A lapalji jegyzetben a következőket olvashatjuk: „Az idegen szavaknak a magyarban önállóan nem használatos elő- vagy utótagja (amelynek saját értelme nyelvünkben nincs) nem tekintendő külön elemnek: *perihéliumprecesz-szió*, *infravörösabszorpció*, *elektrográfitgyártás*, *elektronmikroszkópos*, *elektrofotográfia*, *sztereofotogrammetria* stb.” A példák közül kiválik az *infravörösabszorpció*, minthogy ennek egyik tagja, a *vörös* nem idegen szó. S minthogy jelen esetben az előtag az *infra*, a megfogalmazott szabály nem felel meg pontosan a példánknak; itt nem idegen, hanem magyar szó (igaz, idegen eredetű) előtagjáról van szó. Az *infravörösabszorpció* három különálló elemre tagolható: *infra*, *vörös*, *abszorpció*. Nincs szándékomban az *infra* önálló elem voltát bizonygatni. Az azonban nyilvánvaló, hogy ez az elem a magyar összetett szavakban leválasztható, még olyanok is le tudják választani, akik egyébként sem jelentésével, sem funkciójával nincsenek tisztában. Ezt az teszi lehetővé, hogy több magyar szóval alkot összetételt (vö. még *infrahang*). Így azután analógiás módon lehetővé válik a nem magyar utótagú összetételek (pl. *infrastruktúra*) tagolása is. Következésképpen vitathatónak látszik az, hogy az *infra* a jelen esetben nem tekinthető különálló elemnek, illetve ennek folyományaként, hogy az *infravörösabszorpció* szó kéttagú összetétel, tehát — bár hossza 8 szótag — egybeírandó. Véleményem szerint a helyes írásmód az *infravörös-abszorpció* lenne. A többi példában — az elektrográfitgyártás kivételével — az egybeírás nem vitatható. Az *elektrográfitgyártás* az *infravörös-abszorpciónál* kevésbé egyértelmű, azonban a *grafit* van annyira meghonosodott állapotban, hogy képes legyen az *elektro*-ról magától leválni. (Tehát *elektrográfit-gyártás*.)

A fentiek alapján a lapalji jegyzetben megfogalmazott szabályosságot csak szorosan értelmezve szabad alkalmazni, tehát hangsúlyozni kell, hogy nemcsak az elő, illetve az utótag idegen szó, hanem az alapszó is, amelyiknek az elő, ill. utótagjáról szó van. Ha ez az alapszó magyar vagy már meghonosodott idegen szó, akkor ez az elem — összetétel.

Ugyanezen a helyen a szerző felsorol néhány előtagot, amelyeket önálló elemnek tart: *centi*-, *deci*-, *deka*-, *extra*-, *hekto*-, *kilo*-, *ultra*-. A szövegből nem derül ki, hogy ezt a felsorolást lezártnak kell-e tekinteni, vagy kiragadott példák

sorának. A felsoroltak közül több (*centi-, deci-, deka-, hekto-, kilo-*) úgynevezett mértékegység-prefixum. Ezek szerepe, hogy egyes alapmértékegységek többszöröseit vagy hányadait képezzék. Köztudomású, hogy a mértékegységek elnevezéseit nemzetközi szabvány, az SI szabályozza. Az 1980-ban hazánkban is hatályossá vált SI tartalmazza az alkalmazható prefixumok felsorolását is. Véleményem szerint indokolt lenne legalább erre a felsorolásra nézve kimondani, hogy a prefixumok jelen szempontból önálló elemnek számítanak, hiszen ha nem is önálló jelentésüket, de önálló funkciójukat a szabvány deklarálja. (Az SI-prefixumok között — a felsoroltakon túl — olyanokat találunk még, mint a *mega-, giga-, milli-, mikro-, nano-, piko-* stb.) Ennek megfelelően az alábbi helyesírási formák tarthatók helyesnek: *nanoszekundum-tartomány, megawatt-transzformáció*.

2. Az idegen nyelvi átvételek, illetve az idegen nyelvi mintára képzett szavak sorában sok tartalmaz olyan előtagot, amelyik adott formájában idegen nyelvben végbement szóképzés formális eredménye. Számos esetben ezek mind előtag-, mind alapformájukban bekerültek nyelvünkbe (*elektro- — elektromos, elektronikus, elektron*). Ezeket — különösen a *foto-, elektro-, sztereo-* stb. — előtagokat célszerű lenne ugyancsak önálló elemnek tekinteni, kivéve, ha elemekre való felbontásuk nem adódik magától. Például a *fotográfiát* egytagúnak tekinthetjük, a *fotosztereometriát* azonban már nem, mi több, az is vitatható, hogy ez a szó két- vagy háromtagú-e.

3. A többtagú összetételek kötőjeles írásmódjával kapcsolatban felvetnék egy esztétikai szempontot. Az olyan összetételek esetében, ahol a leváló elem egyetlen szótag, a kötőjeles tagolás igen furcsa képet mutat. Például a *távadatfeldolgozás* (helyesen *táv-adatfeldolgozás*) esetében a szó első szótagja kötőjellel leválasztva vagy különös hangsúlyt kap, vagy éppen ellenkezőleg, elhangsúlytalanodik. Ezt a furcsaságot érezve (és a szó jelentését, felépítésének logikáját figyelmen kívül hagyva) a szakirodalomban sokan *táवादat-feldolgozás*-nak írják, amely írásmódnak az értelmetlensége nyilvánvalóvá válik, ha tudjuk, hogy *táवादat* fogalom nem létezik.

A fentiek alapján javaslom annak megfontolását, hogy a hasonló eseteket nem lehetne-e kivételnek tekintve egybeírni.

4. A továbbiakban a cikk 22. szakasza c) pontjához szeretnék kapcsolódni. Egyetértve az ott megfogalmazott szabállyal, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a hivatkozott példaanyag nem teljesen autentikus. Véleményem szerint nem tartozik az ott szabályozott esethez a *munkás-paraszt szövetség, a réz-arany ötvözet, a kutya-macska barátság, a föld-levegő rakéta*.

A *munkás-paraszt szövetség* más fogalmi kategóriába tartozik, mint a *munkásszövetség* és a *parasztsszövetség*. Az utóbbiak ugyanis valamilyen azonos foglalkozású vagy társadalmi helyzetű emberekből álló csoportosulást jelentenek, az előbbi két társadalmi osztály szövetségére, összefogására, egyesülésére utal. A *szövetség* szó különböző jelentésekkel szerepel ezekben az összetételekben. Az első esetben jelentése 'összefogás, megegyezés', az utóbbiakban pedig 'szervezet, egyesület'.

A *réz-arany ötvözet* határozottan megjelöli az ötvözet valamennyi komponensét. A *rézötvözet* vagy az *aranyötvözet* nemcsak hogy egy komponenset jelöl meg, de arra sem utal, hogy az adott anyag kétkomponensű-e.

A *kutya-macska barátság* és a *föld-levegő rakéta* esetében figyelemre méltó, hogy nincs lehetőség az összetétel olyan szétválasztására, mint az előzőekben. Amíg azoknál éppenséggel mód van az összetételek összetételeként való értelmezésre, a jelen esetben ez is lehetetlen: „kutyabarátság”, „macskabarátság”, „földrakéta”, „levegőrakéta”, „önmagában nincs. Ez a két összetett szó, illetve rokonaik a *magyar* – *szovjet barátság* féle összetételekre emlékeztetnek, s minden bizonnyal vele azonos típust képviselnek.

A fentiek alapján célszerűnek látszik a hasonló összetételek helyesírását – változatlan megoldásban – külön pontként megfogalmazni, mert bár a konklúzió rájuk nézve is helyes, a premissza ez esetben más. (Bár az utóbbi esetben meggondolkodtató, hogy nem lenne-e helyes nagyköötjel alkalmazása. Ez segítene például azt is jelezni, hogy a *föld-levegő rakéta* esetében az első két elem sorrendje szignifikáns, és a jelentés megőrzésével nem cserélhető fel.)

*

Napi munkám és egyes kutatási megfigyeléseim alapján kialakult kétségeimet és javaslataimat – annak reményében, hogy ezek egyrésze segítséget adhat a vizsgált kérdéskör pontos megoldásához – a Helyesírási Bizottság figyelmébe ajánlom.

Kis Ádám

Abnormális helyesírási sajátosságok

Emberek vagyunk, írásainkban véletlenül is ejthetünk egy-egy helyesírási hibát. Ám a helyesírási hibák mennyiségi és minőségi összefüggései már egyértelműen jellemzői lehetnek a személyiségnek, ahogyan ezt Nagy Ferenc már bemutatta a *Kriminálisztikai szövegnyelvészet* című könyvében (Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.). Vizsgálatom során ötven elmebeteg és ötven tanulatlan, rossz helyesírási ember írásművét elemeztem s hasonlítottam össze. Arra voltam kíváncsi, hogy vannak-e jellemző sajátosságai az elmebeteg emberek helyesírásának, s az írásmű helyesírása alapján egyértelműen megállapítható-e, hogy elmebeteg írta. A vizsgálat módszere kvantitatív, összehasonlító és bizonyos fokig magyarázó jellegű.

Az ötven írásművet a Merényi Gusztáv Kórház egyik pszichiáterétől kaptam. Íróik feltételezetten elmebetegek. Mivel bizonyos elmebetegségben szenvedőknél a differenciáló gátlás sérülés révén a megismerés terén regresszió történhet, ezért az ötven elmebeteg fogalmazását ötven tanulatlan, rossz helyesírási ember olyan levelével hasonlítottam össze, melyet hivatalos szervhez írtak.

A műveletlenségük miatt rossz helyesírásúak jóval több hibát követtek el, mint a betegek. Egy mondatra jutó hibaátlaguk 8,73 volt, a betegeké 2,56. Ez az adat csak arra vall, hogy a tanulatlan emberek kevés nyelvtani és helyesírási ismerettel rendelkeznek. A hibafajták mennyisége és főleg minősége viszont már jelezte az elmebetegek helyesírására vonatkozó sajátosságokat. A műveletlenek 105-féle helyesírási hibát követtek el, a betegek pedig 141-félét, s ezekből 44-féle volt olyan, amelyet csak az ő írásaikban találtam. Ezt a nagy számot az is magyarázhatja, hogy elmebeteg embereknél az agykéreg valamelyik pontján valamilyen gátlás lép fel, s ilyen állapotban a külső ingerek nem a

szokásos, normális válaszokat keltik, hanem erősségüknek és jellegüknek meg nem felelő torz reakciókat idéznek elő.

Vizsgálatom során a helyesírási hibatípusok három nagy csoportját különböztettem meg.

Hibatípus	BETEG		TANULATLAN	
	absz. szám	1 írásműre jut	absz. szám	1 írásműre jut
Valaminek a hiánya	2416	48,32	3427	68,54
Valaminek a cseréje (hibás volta)	4115	82,30	5563	111,26
Valaminek a fölöslege	828	16,56	700	14

Az itt feltüntetett eltérések nem olyan nagyok, hogy abból valamelyiket is a beteg illetve a tanulatlan ember sajátos helyesírási hibatípusának nevezhetnénk. Ezek általános jellemzők. Viszont egy-egy hibafajtnál már nagyobb különbségek figyelhetők meg.

Hibafajta	BETEG			TANULATLAN		
	absz. szám	hibaf. száma	1 írásműre jut	absz. szám	hibaf. száma	1 írásműre jut
Írásjel	2854	79	57,08	2489	49	49,78
Betű	3227	33	64,54	5498	32	109,96
Szótag, szó	1278	29	25,56	1703	24	34,06
ÖSSZESEN:	7359	141	147,18	9690	105	193,8

Mindkét mintában a legtöbb hibát a betűkkel követték el, de a legtöbb-félét az írásjelekkel. A betűkkel elkövetett hibák általánosságban nem jellemzők a betegekre. Van azonban olyan hiba (három azonos mássalhangzó-betűnek egymás mellé írása), amely — ha ritka is — csak a betegek írásműveiben fordul elő: *ijesztgessenek, errre, bebizonyítottam* stb. Ez az abszurd, bizarr tünet egyértelműen betegségre utalhat. — A betűhalmozás mint jelenség persze megtalálható normális embereknél is (pl. a szépirodalomban kifejező hangváltozások jelölésére: *borrrzasztó*), de ilyenkor a nyilvánvaló stilisztikai szándék indokolja a szabályostól való eltérést.

A betegekre jellemző gyakori hiba — sok más között még — a teljesen lényegtelen szavaknak nagy kezdőbetűvel való kiemelése vagy csupa nagybetűvel való írása, s különösen a szó belsejében írt nagybetű: *Gusztí kősz KÉSZVAGYOK.; neKünk, táviRAT* stb. Ezek a hibák a cselekvés tartalmi zavarára vallanak.

Jellemző, hogy a betegek fogalmazása izgatottabb, szenvedélyesebb, szinte újból átéli a velük történeteket. Érzelmeket, lelkiállapotukat híven

tükrözi az írásjelekkel elkövetett hibák mennyisége és minősége. Szembeötlő, de érthető ezért az érzelmet is kifejező írásjeleknek (kérdőjelnek, felkiáltójelnek stb.) fölösleges, indokolatlan kitevése, halmozása vagy keverése. Pl.: *Húsvéti vers!!!* (írásjel nélkül zárandó cím); *Olyankor rohantam haza, és néztem, hogy mi a röhejes rajtam?!* (ponttal zárandó mondat). — Sietve megjegyzem, hogy nem maguk az ilyen jelenségek árulkodnak elmebetegségről, hiszen írásjelhalmozással vagy -keveréssel normális emberek írásában is találkozhatunk. Az elmebetegeknél a bajt az ilyen eseteknek viszonylagos gyakorisága, sűrű ismétlődése mutatja.

Hibafajta	BETEG		TANULATLAN	
	absz. szám	1 rászműre jut	absz. szám	1 rászműre jut
A kérdőjel és a felkiáltójel összes hibája	299	5,98	103	2,06

A vizsgált ötven írásmű írójának nagy többsége a szkizofrénia valamelyik betegségecsoportjában szenved. A szkizofrénia tünetei közé sorolható az akarati élet (ide tartozik a beszéd és az írás) és a kapcsolási funkciók (pl. gondolkodás) zavara. Ez magyarázhatja, hogy a betegek sokkal többféle írásjelet használnak mint a műveletlenek, s ezeket gyakran tévesen vagy fölöslegesen teszik ki. Különösen szembeötlő a „bonyolultabb”, több figyelmet, bizonyos nyelvtani és helyesírási ismeretet igénylő, komplexebb írásjelek (kettőspont, pontosvessző, zárójel, idézőjel, gondolatjel stb.) hibaszáma. Míg a tanulatlan emberek leveleire átlagosan kb. két ilyen hiba jut, addig a betegek egy-egy írásművére kb. hat.

Vannak olyan írásjelhibák, amelyeknek a száma körülbelül azonos az egészséges, de rossz helyesírájú embereknek és az elmebetegeknek a fogalmazásaiban. Ilyenek a vesszővel és a ponttal elkövetett vétségek. A betegeknek azonban ezek a hibák jóval bizonytalanabb, ingadozóbb képet mutatnak, mint az egészségeseknek. S ezeknek a hibáknak is a hibás és fölösleges volta sokkal több a betegeknek. Ez is, továbbá az állandóan ismétlődő, alapvető szabályok gyakori megsértése a betegek helyesírási készségének visszafejlődésére, csökkenésére utal.

Az írásjelekkel elkövetett hibák száma csak a mennyiség alapján is azt bizonyítja, hogy ez a hibafajta jellemző sajátossága az elmebetegek helyesírásának. Ezt támasztja alá — az említetteken kívül — az a minőségi tény is, hogy az írásjelekkel elkövetett hibák 8%-a olyan, amelyet csak a betegek követtek el. Pl.: fölöslegesen írt idézőjel vagy zárójel, s annak is sokszor csak a kezdete vagy a vége; felkiáltójel helyett kérdőjel írása vagy fordítva; fölöslegesen írt kettőspont, pontosvessző, három pont stb. Mivel ezek a hibák elég kis számban fordultak elő, nem lehet az elmebetegség döntő jellemzőinek állítani, de érdemes fölfigyelni rájuk.

Külön figyelmet érdemel, s számomra is sok problémát jelentett az idegen szavak helyesírása. Az ötven beteg írásművében előfordultak szokásosan használt és csak szűk használati körű idegen szavak egyaránt. Érdekes módon, ezek helyesírásával nem voltak problémák. A gondot az okozta, hogy a betegek írásaiban — valószínűleg idegen nyelvi, pl. angol tanulmányaik hatására —

olyan idegen szavak és kifejezések is felbukkantak, amelyek nem közösségi használatúak, hanem mintegy „szórványképp” voltak beillesztve a szövegbe. Az ilyen elemeket a betegek többnyire fonetikusan írták le; pl.: *Ajláv jú menni menni Bébi Dzsáfordjú*. Ilyen értelemben vett helyesírási hibát 19 esetben találtam, csak beteg írásművében.

Napjainkban több tudomány fejlődése elengedhetetlenül szükségessé tette a nyelvtudománnyal való szoros együttműködést. Egyre fontosabb szerepe lesz a nyelvtudománynak az orvostudományban is, amint azt az elmebeteg helyesírására jellemző tipikus sajátosságok kimutathatósága is bizonyítja. A további vizsgálatok jelentős segítséget nyújthatnak az orvostudománynak az elmebetegségek megállapításában és tüneteinek leírásában.

Kiss Emília

A stílus- és képvizsgálatról

(Nyelvi-képi kifejezések Krúdy prózájában)

1.1. A stílus összetett jelenség. Mi sem bizonyítja jobban, hogy fogalmának meghatározásához az idők folyamán különféle nézőpontok mint rész-igazságok szolgáltak alapul. Többekkel egyetemben én is azon a véleményen vagyok, hogy a stílus, pontosabban a nyelvi alkotásnak, a beszédnek vagy az írásnak stílusa nem más, mint a nyelvi jelekhez kapcsolódható stilisztikumok sajátos szervezettsége.

Ez a stílus tehát két alapvető okból is összetettnek nyilvánul. Egyrészt azért, mert a stílusértékek, más néven kifejező értékek a nyelvhasználat során a nyelvi jelek közlésértékeire épülnek. Másrészt amiatt, hogy ezek a többletértékek maguk is sajátos kapcsolatban vannak egymással. Például a „tanestendő”-féle egyedi szóhasználatban a stílusosságot több tényező adja össze. A köznyelvi szempontból viszonylag ritkábban használt *esztendő* elem gyakoribb szinonimájához, az *év* szóhoz mérve — az ÉKsz. szerint — kissé népies vagy választékos. Vagyis az *esztendő* használatakor az 'év' jelentéssel mint közlésértékkel a népiesség vagy a választékosság stílusértéke párosul. Ugyanakkor az *esztendő* az említett szóösszetétel első tagjához is kapcsolódik, vele — a *tanév* bizalmas szójátékaként — tréfás, derűs hatást is kelthet. A tágabb szöveggörnyezet további kifejező értékeket jelezhet.

Igy a nyelvi elemek — többletérték(ek)kel kiegészülve — stíluselemekké válhatnak. Ez általában aközben valósul meg, hogy a nyelvi elemek nyelvi alkotássá, szöveggé szerveződnek, egyúttal — stíluselemekké növe át — stílust, stílusegyszt is érlelnek. Azaz alapjában véve a beszélt vagy írásos megnyilatkozásokban a nyelv sajátos szervezettsége eredményezi a stílust. Ilyen értelemben, a stílus hordozójaként a nyelv — *forma*. A stílus viszont egy még magasabb szervezettségnek, a *tartalom*nak, az alkotás mondanivalójának (egyik) hordozója. Következésképpen a stílus sajátos összekötő kapocs a forma és a tartalom között.

1.2. Összetettsége komplex vizsgálatot igényel, hogy a nyelvvezetbe ékelődött stilisztikumok föltáruljanak, az implicit értékek explicitté váljanak. Mivel minden egyes műnek — alkotóelemeinek sokrétűsége dacára is, jelenbeli és történelmi létét is beszámítva — egyetlen stílusa van, a stílusvizsgálatnak is egységesnek kell lennie.

Ez nem mond ellent a közelmúlt és a jelen azon jó néhány stilisztikai tanulmányának, amely Bárczi nyomán¹ kétféle eljárásról beszél. Egy részük a vizsgált mű összhatását igyekszik az alkotás stilisztikai szételemezésével igazol-

¹ Nytr. 83: 429 — 39.

ni, más részük a szételemzés során próbál eljutni az összbenyomásig. Ez a két módszer valójában egyetlenegy, de összetett eljárásnak, a tulajdonképpeni stílusvizsgálatnak két része, csak az említett stilisztikai tanulmányok hol az egyik, hol a másik részre fektetnek nagyobb hangsúlyt.

Természetesként vevődik közben, hogy az egyes szövegek nyelvének bármiféle elemzését megelőzi annak a hatásnak, élménynek a keletkezése, amely a mű első hallásához vagy látásához fűződik. Még akkor is, amikor azzal a szándékkal venné magához a művet az elemző, hogy azonnal ízeire szedje szét. Ezt az első élménybefogadást követi a szételemzés, a szubjektív hatásnak az objektíve meglevő stíluskategóriákhoz mérése, az értelmezés; majd az elemeket szintetizálva, értékelve összerakódik, kialakul — esetleg az eredeti kép módosulásával, mindenesetre pontosabbá válásával — a végső kép, a tényleges összbenyomás.²

A stílusvizsgálatnak szerintem is a mű mondanivalójának egészéből kell kiindulnia. Annak szem előtt tartásával megvizsgálja az elemeket, majd összerakja egészé. Közben, mivel az elemek nem önmagukban, hanem összefüggéseikben léteznek, arra a kérdésre választ, mi a többlet az elemekből, részekből összeállított egészben, milyen a strukturáltság, a funkcionáltság. Munkafolyamatának irányvonala a következő: hatás → szövegelemzés → összerakás → hatáskorrekció.

Ez a módszer az ún. „impresszionista” vizsgálatból az intuitív belelátást, a finom megértést, az ún. „strukturalista” vizsgálatból a formalizált leírások egzaktyságra törekvését, a statisztikai felmérést egyszerre tudja hasznosítani. Nem tesz különbséget sem „irodalmi”, sem „nyelvészeti” szempont között, szintetikus, funkcionális stílusvizsgálatra törekszik.³

A „nyelvészeti” és az „irodalmi” aspektus egybeomlása nem jelenti azt, hogy kizárja e két módszer viszonylagos önállóságának létjogosultságát a stilisztikai vizsgálatból. Szükségszerű például az egyes nyelvi képek nyelvészeti, grammatikai-szemantikai tanulmányozása, úgy, ahogy a szakirodalom például a színesztézia és a hasonlat nyelvi összetevőit — talán mondhatni — teljesen feltárta.⁴ Másfelől a tartalom, az írói mondanivaló felfogására következően törekvő irodalmi vizsgálat fontossága sem vonható kétségbe. Nélküle — az összefüggések megkeresése nélkül — a szövegekből kicédulázott stílus-elemek holt anyaggá merevülnének.

Ahogy a stíluselem nem cél, hanem eszköz az alkotó számára mondanivalója kifejezéséhez, a stílusvizsgálatot sem célként kell kezelnünk, hanem — óvakodva abszolutizálásától — eszközként kell tekintenünk a mű mondanivalójának kibontásához.

2.1. A stilisztikum egyik létezési módja a képszerűség. Ha a stílus a tartalom és a forma sajátos egysége, ez a dialektikusság a képszerűsége mint a stílus egyik összetevőjére is vonatkozik. A képszerűség — egyrészt — a képlátás pszichikai, megismerési folyamata (‘kép’), s ilyen értelemben a tartalmi

² Vö. Szabó Zoltán: Nyr. 91: 331; uő.: MNy. 70: 323; uő.: Nyr. 98: 178; Szathmári István: NytudÉrt. 83: 38; Kemény Gábor: MNy. 75: 465–7.

³ Vö. Szabó Miklós: Helikon 1970/3–4: 315; Szathmári István: Összevető nyelvtan — irodalmi nyelv — stílus. = Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. Szerk.: Horváth Miklós és Temesi Mihály. Tankönyvkiadó, Bp., 1972. 445.

⁴ L. P. Dombi Erzsébet: Őt érzék ezer muzsikája. Kritikon, Bukarest, 1974. 42–163, valamint Kemény Gábor, NytudÉrt. 86: 30–81.

mozzanathoz, a mű mondanivalójához kapcsolódik. A képiesség másrészt a képlátás realizálása, a képbemutató eszköz-tára ('nyelvi-képi kifejezés'), s ilyen értelemben a *f o r m a i* oldalhoz tartozik. A kettő azonban nem külön, hanem együtt jelentkezik a valóságban.

A stíluselemek közlő és kifejező funkciója ezen a stíluszinten a közvetlen és a közvetett képszerűség viszonyában ölt testet. Például a *papucs* hangsorban mint nyelvi elemben a 'lábbelifajta' szokásos képszerűség van bent, de ugyanabban a hangsorban mint stíluselemben a 'papucsférj' alkalmi képszerűség is benne rejtezik.

Ez a metamorfózis alapján nézve nem más, mint a jelentésváltozásoknak jelentéstanilag regisztrált folyamata. De mivel affektív-expresszív erő, szemléleti-hangulati-érzelmi telítettség, minőség kíséri (a *papucs* hangsor a második jelentés mellett humoros, esetleg egyéb árnyalatot is hordozhat), már nem annyira a jelentésváltozások születéséhez, felépítéséhez (és az azt vizsgáló jelentéstanhoz), hanem a jelentésváltozások működéséhez, adott helyzetekben való funkcionálásához (és az azt vizsgáló stilisztikához) sorolható. Ugyanis az idézett példában felbukkant, viszonylagosan önállóvá vált a nyelvi elemben rejlő, potenciálisan meglevő képérték.

Tehát a stilisztika (jelen esetben a képvizsgálat) a jelentéstanhoz nyúl, amikor a stílushatás eredetét kutatja; a funkciót azonban már öntörvényei szerint tanulmányozza. A funkcionálás során keletkező és megszilárduló, egyéniből közössé váló jelentésváltozásokat, -árnyalatokat a nyelvi jelenségek jelentéshálózatába már ismét a szemantika helyezi. A stíluselem (így a nyelvi-képi kifejezés) vizsgálatának jelentéstani aspektusa, a stilisztikum eredetének, keletkezési folyamatának feltárása a stílusvizsgálatok (köztük a képvizsgálatok) „diakrón” jellegét mutatja. „Szinkrón” jellegük a stilisztikum működési folyamatának kibontására irányul, nem mellőzve persze a történeti szemlélet segítségét az idő és tér dimenziói közt levő funkció megragadásában.

Főként e szinkrón és diakrón szemlélet szétválasztására vezethetjük vissza a szóképek osztályozásával kapcsolatos megállapítások egy csoportját: a metafora és a hasonlat elhelyezésére vonatkozó kísérletek sokaságát. Egyesek a metaforát és a hasonlatot együtt, mások külön vizsgálják. Ez utóbbiak a hasonlatot — jelentéstani szempontot érvényesítve — nem tekintik trópusnak, mivel a hasonlatban nincs a metaforára is jellemző névátvitel, azonosítás vagy egyszerűen: jelentésváltozás.⁵ Találkozhatunk olyan véleménnyel, amely — a grammatikai megformálásra, sűrítésre fordítva figyelmét — a hasonlatból eredeztetni a metaforát,⁶ és olyan állásfoglalással is, amely a metafora kifinomult válfajának tekinti a hasonlatot.⁷

Szerintem sem lehet a jelentéstani szempontot, a képszerűség nyelvi megnyilvánulási formái létrejöttének vizsgálatát mellőzni. A hangsúlyt azonban a képek funkcionálásának tárgyalására, létezésük lényegére és céljára, a tartalmi tényező kibontására kell helyezni. Ebből a szempontból a hasonlat is, a metafora is a képszerűségnek, a szemléletességnek eszköze. A hasonlat

⁵ MStilV. 113; J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai K., Bp., 1965. 109; K. Szoboszlai Ágnes: NytudÉrt. 77:13.

⁶ Kozák Lajos: A metafora és Arany metaforái. Bp., 1912. 9; T. Vianu: A metafora kérdéseiről és egyéb tanulmányok. Ifjúsági K., Bukarest, 1967. 23.

⁷ Szabédi László: Kép és forma. Irodalmi K., Bukarest, 1969. 20; Rónay György: Verselemzés és strukturalizmus. Új Írás, 1967/6: 109.

hasonlítás, azaz két összetevő eleme, a hasonlítandó és a hasonló csak egy ponton („tertium comparationis”) találkozik: $\bigcirc + \bigcirc \rightarrow \bigcirc\bigcirc$. A metafora azonosítás, vagyis két alkotóelemének, az azonosítandónak és az azonosítónak találkozása teljes: $\bigcirc + \bigcirc \rightarrow \bigcirc$. Egymáshoz viszonyítva őket: a hasonlat is azonosítás, de részleges, a metafora pedig azonosítássá váló teljes hasonlítás. Mindkettő, a hasonlat és a metafora is kifejező kép: két építő elemüknek, a kifejezendőnek és a kifejezőnek különböző mértékű egymásra vonatkoztatása.

Ezért ajánlatos a névátvitelekre szorítkozó szakszót, a *szóképet* általánosabb, nagyobb jelentéstartományú, a metaforára és a hasonlatra is utaló terminussal fölcserélni. Mivel a *kép* szónak tág jelentésköre van, a *nyelvi kép* pedig a nyelvi elemek képzetkeltő erejét is jelentheti, én a stílusbeli többletértekre utaló *nyelvi-képi kifejezést* használom.

A kifejezendő és a kifejező közti kapcsolás módja és mértéke, az asszociációk jellege és formái alapján a nyelvi-képi kifejezések egész sorozatát különböztethetjük meg. Az alábbiakban kísérleti jelleggel sajátos csoportosításukat mutatom be. Ezt korántsem mondhatom általános érvényűnek, hiszen zömében egy író, Krúdy képalakítására épül. Úgy érzem azonban, hogy a Krúdy képeit főként gyakorlati szempontból mérlegelő, néhány korábbi írásomnak elméleti megjegyzései szolgálhatnak egy-két összegző tanulsággal.⁸

A nyelvi-képi kifejezéseknek a Krúdy-anyagra támaszkodó rendszerezése közben figyelembe vettem *eredetüket, felépítésüket*: sűrítettségüknek, tömörségüknek mértékét és *működésüket*: expresszivitásuk fokát, tartalmi értéküket. A két alkotóelemnek: a kifejezendőnek és a kifejezőnek, (a befogadó oldaláról nézve) a kifejezőnek és a kifejezettnak viszonyából indultam ki. Mérlegeltem a köztük vibráló feszültség intenzitását azzal, hogy a tőlük képviselt valóságmozgások egymáshoz közeledő vagy egymástól távolodó jellegűek-e, továbbá azzal, hogy a képtartalom a nyelvi formá(k)ba és az egyéb szöveggkomponensekbe beletömörül vagy szétszóródik-e.

Ha a két alkotóelem közti kapcsolat szoros, találkozásuk teljes, a kép többnyire egy névbe, szóba, szó jellegű hangsorba, általában a mondatnál kisebb szintaktikai egységbe tömörül, ettől a két elem közti feszültség nagy, a képet megfejteni akaró tudat már-már erőfeszítésre kényszerül, akkor a nyelvi-képi kifejezést *sűrítettnek* (I.) mondom.⁹

Ha a két elem távolabb áll egymástól, nem együtt, hanem egymás mellett, lazán, csak egy ponton találkozik, a nyelvi megfogalmazás kiterjedtebb, általában mondat nagyságú vagy a mondatnál is hosszabb, a feszültség kisebbnek mutatkozik, a befogadó könnyebben megfejti a képet, akkor a nyelvi-képi kifejezést *oldottnak* (II.) nevezem.

Krúdy ezt írja egy helyütt: „[Démon, a világ felett uralkodó, az életet és a halált, az öregséget is megszemélyesítő szimbolikus alak] Testetlen volt, mint a fájdalom és kín gőze, füstje a szobában, ahonnan a halottat kivitték” (12).¹⁰

⁸ A X. Országos Tudományos Diákköri Konferencia különdíjas dolgozata, 1972.; A XI. OTDK fődíjas pályamunkája, 1973.; Studium 4: 45–50; Studium 5: 67–72; Egyetemi doktori dolgozat, 1975.; MNyj. 21: 111–29; Nyr. 100: 296–305; SzSzSzele 1978/3: 34–40; Nyr. 102: 421–31; Nyr. 103: 177–85.

⁹ Vö. B. Bernstein: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. Valóság, 1971/11: 49–52.

¹⁰ A cikknek a lelőhelyet külön nem jelölő idézetei az író Asszonyságok díja c. regényéből (Szépirodalmi K., Bp., 1968.) valók. Az utánuk levő zárójeles utalások a lapszámot jelzik. A helyenkénti kiemelések tőlem származnak.

Az idézet egy sűrített (I.) és egy oldott (II.) képi kifejezést tartalmaz:

I. A *fájdalom és kín gőze, füstje* esetében a gőz, a füst látványa magába sűríti a fájdalomnak, a kinnak az érzését, minden(ki)re ható csöndjét, ugyanakkor — bár kissé a szövegkörnyezettől függve — az élő test holtta merevedésének, az élet megszűnésének, „kipárolgásának”, gőz-, füstféle kiáramlásának pillanatát is.

II. A „*testetlen volt, mint a fájdalom és kín gőze, füstje a szobában, ahonnan a halottat kivitték*” esetében az előbb megvizsgált nyelvi-képi kifejezés (*kín gőze*) egy újabb társítás kifejező elemeként szerepel. Közte és a társítás másik, vagyis kifejezendő eleme (a *Démon*) közti kapcsolat *o l d o t t*. Erre utal a két összetevő pillanatnyi találkozásának („testetlen” = tertium comparationis) külön nyelvi formákkal („volt, mint”) való, a két tényezőt egymástól távol tartó kifejezése és az I. számú kép részletezése, lokalizálása („a szobában, ahonnan a halottat kivitték”).

I. A sűrített nyelvi-képi kifejezéseket metaforikus (A), metonimikus (B) és metaforikus-metonimikus (C) képcsoportokra osztom fel.

A) A metaforikus nyelvi-képi kifejezések azonosításos asszociáción alapulnak. A „*fájdalom és kín gőze, füstje*” is ilyen. Idesorolom a hagyományosan ismert metaforát (a), megszemélyesítést (b) és allegóriát (c):

a) a metaforára l. példaként az előbbi idézetet;

b) megszemélyesítés¹¹: „*álmodozó a gyalogösvény*” (175);

c) allegória: „lakodalmások közé keveri a *Gonosz* a temetésrendezőt” (14).¹²

B) A metonimikus nyelvi-képi kifejezések érintkezésen alapuló névcserék. Például: „Vajúdik a hamuszemű *gond*” (48). Az idézet kiemelt része a vajúdó nő gondterheltségét érzékelteti azzal, hogy az emberre közvetlenül vonatkoztatható jelző (a *hamuszemű*) után az embert nem nevén nevező, hanem közvetve megjelenítő jelzett szó (a *gond*) szerepel. Az efféle képek csoportjába tartozik a szokásos értelemben vett metonímia (a) és szinekdoché (b):

a) a metonímiát illusztrálja az előbb idézett részlet;

b) szinekdoché: „A tükrökbe [...] annyi feldúlt *arc* nézett hajnalonként” (3).

C) A metaforikus-metonimikus nyelvi-képi kifejezések — ahogy elnevezésük összetettsége is jelzi — olyan képek, amelyek esetében nem kizárólagos az egyik (a metaforikus) vagy a másik (a metonimikus) jelleg; alapulhatnak azonosságon vagy érintkezésen. E csoportba veszem a tradicionálisan tudott szinesztéziát (a) és szimbólumot (b):

a) szinesztézia: „Lehet lehorgasztott fejjel menni Óbudán, midőn megszólal a litániára szóló *kékszínnű harangszó*” (115–6);

b) szimbólum: „Itt valahol az *Élet fája* a rengeteg közepén” (220).

II. Az oldott nyelvi-képi kifejezések körülíró (A) és szerkesztéses (B) csoportra oszlanak.

A) A körülíró képek — szerintem — azok a stíláriis eszközök, amelyeket jelentéstanilag, formailag, szerkezetük szerint egyáltalán nem, de

¹¹ Bár a megszemélyesítést a szakirodalom általában a metaforák közé utalja (vö. pl. Kemény Gábor: *NytudÉrt.* 86: 18; uő, MNy. 71: 152), sajátos kontextuális szerepe azonban indokoltá teheti külön képfajtaként való számontartását is (l. MNyj. 21: 127–8).

¹² A közkeletű képfajta meghatározását l. pl. MStilÚ. 417 kk.

funkciójukat tekintve szóképek jellegűeknek értelmez a hagyomány. Az oldott képtípusra fent idézett példa tulajdonképpen idetartozik. Közéjük a hagyományosan ismert hasonlatot (a), körülírást (b) és eufemisztikus, illetve kakofemisztikus képet (c) sorolom:

a) a hasonlatot mint képfajtát is szemlélteti az a részlet, amelyre az előbb hivatkoztam;

b) körülírás: „Éva lányainak bús öröksége” (111), vagyis a ’nők szülei fájdalma’;

c) eufemisztikus kép: „[A felemelkedett szoknya] megmutatta [...] azt a gömbölyű testrészt is, amelyen a legelőkelőbb dámák is ülni szoktak” (73); kakofemisztikus kép: „a bunkós vadember [...] éjszaka megriasztotta [a szüzeket]” (21).

B) A szerkesztéses képek azok a stíuselemek, amelyeknek elsősorban nem a szemléletesség tevés, hanem az élénkítés vagy egyéb a feladatuk, de megszerkesztésük képszerű mozzanatok is fakaszt bennük.¹³ Például a „lakodalmi tánc pirosarcú forgatagá”-ban (7) a megszokott szórendnek (’a pirosarcú forgatag [= az embertömeg] lakodalmi táncá’-nak) felborulása is fokozza a képi hatást. Ideveszem a metatézist (a), a logikai inverziót (b), a kontrasztos vagy párhuzamos szerkesztést (c), az újszerű szóhasználatot, sőt a szójátékot (d), a képies alakzatokat és szövegszerkesztési eljárásokat (e) is:

a) a metatézist, vagyis a nyelvi, grammatikai megfordítást jelzi a fenti idézet;

b) a logikai inverzió tartalmi megfordítás: „aranyzöldbe borított gyalogút” (149) a ’zöld növényzetet hajtó út’ helyett;

c) nyelvi kontraszt: „erdőkben zúg a némaság” (220);

d) szokatlan szóhasználat: „Henrik csaknem a fejetején át ugrott ki a bőréből” (189);

e) szemléletességet sugallhat az alakzatok közül például az ismétlés, a halmozás, a nagyítás, a vízió, a szövegszerkesztési eljárások közül az átképzeléses beszéd és sok más nyelvhasználati tényező is.

Ezen a ponton tehát a bemutatott, viszonylag zárt rendszer nyitva marad. Ezzel megengedi, hogy alkalmasszerűen egyéb nyelvi elemek is besorolhatnak a képszerűséget kiváltó stíuselemek közé.

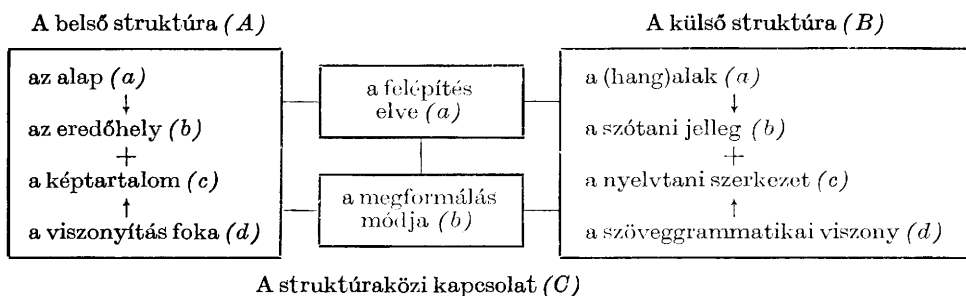
2.2. Mivel az egyes nyelvi-képi kifejezések — képfajta, stíuselem jellegük ellenére — összetett képződmények, vizsgálatuk is komplexitást igényel. Ez megnyilvánul egyfelől az egyes képek összetettségének komplex elemzésében, másfelől a szóban forgó képi kifejezések más stíuselemekkel való összefüggésének a tanulmányozásában.

A nyelvi-képi kifejezések vizsgálatának ugyancsak a gyakorlat érlelte, de továbbra is kísérleti értékű, viszonylagos érvényű modellje a következő:¹⁴

¹³ Hasonló szerkesztési eszközökről szól Hankiss Elemér a komplex kép kapcsán (A népdaltól az abszurd drámáig. Magvető, Bp., 1969. 15) és Vajda András az újszerű grammatikai viszonyok esztétikai szerepét vizsgálva (NytudÉrt. 83: 635–40).

¹⁴ E vázlat összeállítására ösztönzött a szakirodalomból A novellaelemzés új módszerei. Szerk.: Hankiss Elemér. Akadémiai K., Bp., 1971. 331–4; Barta János–Kardos László–Nagy Miklós: Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 27; Benkő László: Valóság, 1965/7: 58–65; Fónagy Iván: ÁNyT. 1: 91–123; Hankiss Elemér, a 13. jegyzetben i. m. 11 kk, 44 kk, 281 kk.; R. Jakobson, Hang — jel — vers. Gondolat, Bp., 1969. 216–23; Kemény Gábor: MNy. 70:

I. A nyelvi-képi kifejezés születése, szerkezete címmel megnevezett szempontok a (jelentéstani) eredetet és a nyelvi felépítést kutatják:



A) A belső struktúra elnevezés a nyelvi-képi kifejezés belső formájára, alkotóelemeinek viszonyára vonatkozik:

a) Az alapot a kifejezendő és a kifejező csatlakoztatására adhatja azonosóság, érintkezés, tartalmi, hangulati hasonlóság vagy egyéb asszociációs erő. Például „a liget faleveleinek csipkefátyola” (84) metafora a falombozat és a csipkefátyol áttetsző mozaikszerűségének felszíni hasonlóságára épül.

b) Az eredőhely a kifejező elem sajátosságainak észrevételezését jelenti. Az előbbi idézetben pl. nem lényegtelen, hogy a tárgyi dolgok köréből veszi képe azonosító elemét az alkotó.

c) A képtartalom a kifejezendő specifikumainak vizsgálatát jelöli. Az idézett részletben a kép a természet egy mozzanatára irányul.

d) A viszonyítás foka: a kifejezendő és a kifejező egymásra vonatkoztatása, azaz a képelemek közti távolság szignálása pl. a konkrét—absztrakt szintezés révén. Az említett nyelvi-képi kifejezésben két egynemű, kézzelfogható tényező társul. Ugyanakkor két különmemű, egy természeti és egy társadalmi tény tűnik egymáson át. Így ha nem szikrázó is, de intenzív a képi feszültség

B) A külső struktúra megjelölés a nyelvi-képi kifejezés külső formájára, nyelvi felépítésére vonatkozik:

a) Az alak szerinti vizsgálat egyrészt azt nézi, hogy a nyelvi-képi kifejezés teljes-e (a kifejezendő és a kifejező is külön jelölve van-e hangalakokkal), vagy egyszerű-e (csak a kifejezőnek van-e hangsora). A fent szóba hozott nyelvi-képi kifejezés teljes, hiszen a kifejezendő (a liget falevelei) és a kifejező (a csipkefátyola) is külön hangtestet kapott. Másrészt a képi hatásnak lehetnek egyéb hangzásbeli katalizátorai (a hangok zeneisége, hangszimbolika stb.), a vizsgálat tehát ezeket sem mellőzheti.

325–39; Kiss János–Bence György: Kritika 1969/9: 28–34, 1969/10: 34–7; KMStil. 97–105, 121–5; J. I. Levin: Az orosz metafora struktúrája. = Strukturalizmus II. Szerk.: Hankiss Elemér. Európa, Bp., 1971. 173, 174; Martinkó András: Kritika 1969/8: 11–20; uő.: Kritika 1970/3: 4–16; MStilV. 93–6; J. Nagy Mária: A szó művészete. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Bukarest, 1975.; Petőfi S. János: Kritika 1968/10: 18–27; Saussure: A nyelvi érték = uő.: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp., 1967. 142–56; Szabó Zoltán: Nyr. 91: 333–6; Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseiről. Akadémiai K., Bp., 1968. 37 k.; Török Gábor: A líra: logika. Magvető-Tiszatáj, Bp., 1968. 33 k.; T. Vianu i.m. 42.

b) A szótani jelleg a nyelvi-képi kifejezés szavának vagy szavainak a képszerűséget erősítő szófajtani vonatkozásaira utal. Mintánkban például csak névszók vannak, és állóképszerűvé teszik a megnyilatkozást.

c) A nyelvtani szerkezet tanulmányozása fényt derít arra, hogy hány grammatikai elem, milyen morfológiai, szószerkezeti és mondattani váz árnyalja a képszerűséget. Példánk birtokos jelzős szintagma: a nyelvi-képi kifejezés két eleme a birtokos és a birtok kapcsolatába épül be. Mivel itt metaforáról van szó, a birtokviszonyba oltott azonosításnak többlettértéke van.

d) A szövegrammatikai szempont azoknak a tágabb kontextuális összefüggéseknek a föltérképezését támogatja, amelyek a nyelvi-képi kifejezés alapértékét kiegészítik.

Kiválasztott képünk az alábbi közvetlen szövegkörnyezetben szerepel: „Ah, ezek a nők, akik itt [a nyilvánosházban] megfordulni szoktak, nem látják Duna-parti sétájukban a Dunát, a Margitszigeten a tavaszt vagy őszt, a *liget faleveleinek csipkefátyolát* és a hold érzelmes bolyongását az esti utca felett. Ők csak a sarki gázlámpát látják és a gázlámpa fénykörében unottan elbandukoló öreg és fiatal férfiakat” (uo). A kiemelt nyelvi-képi kifejezés egyrészt párhuzamot alkot az első mondatnak, másrészt ellentétbe lép a második mondatnak tárgyias szószerkezeteivel. Ezzel határozottabbá válnak a képnek önmagában nézve megsejtett erővonalai (erről később még lesz szó).

Szélesebb szövegmezőre is kiterjedhetnek a megfelelések. Krúdy az adott műalkotásban pl. többször fölhasználja a *fátyol* szót: lehet fátyla a menyasszonynak, a hattyúk dalának, sőt a csendnek is, hol pozitív, hol negatív hangulatot árasztva.

C) A struktúrák özi kapcsolat a belső és külső struktúrának egymásra, egymásba illeszthetőségéről gondoskodik. Segítségével az előbb ugyanazon struktúrán belül társuló tényezők a másik struktúrabeliekkel is egymáshoz rendeződnek.

a) A felépítés elve szerint a nyelvi-képi kifejezés lehet feladat- vagy megoldásszerű. A „*liget faleveleinek csipkefátyolá*”-t az utóbbi jellemzi, ugyanis a két struktúra komponensei (a külső hasonlóság; az eredőhely és a képtartalom közepesnek mondható távolsága; a teljes alak stb.) viszonylag föltárttá teszik a képi kifejezést: falomb $\rightleftharpoons$ csipkefátyol. Másutt, pl. „az álom kútja” (76) képben elrejtőzik, rejtvénnyé, a befogadótól megoldandó feladattá válik a kép: az álom kútja $\rightleftharpoons$ az álomnak mélysége vagy valóságtól való elszakíttottsága.

b) A megformálás módja alapján a művészi nyelvi-képi kifejezés lehet eredeti vagy megújított. A falomb és a csipkefátyol társítását egyéni leleménynak nevezhetjük, akár a természetinek és emberinek belső szerkezeti, akár a birtokosnak és birtokának külső szerkezeti relációjára gondolunk.

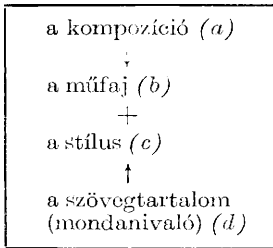
II. A nyelvi-képi kifejezésnek a képszerűsége kívüli viszonyai a műgész határáig vagy azon túl is elérhetnek:

A)

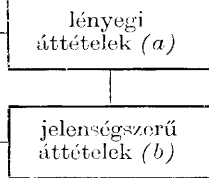
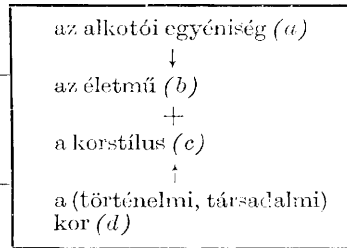
a) Bár idézett példánk egyes elemeinek a regényben való meg-megismétlődését nemigen hívhatjuk szándékos láncolatnak, de Krúdynak képet egyszer sűrítő, másszor ritkító technikája bizonyára közrejátszik műve kompozicionális felépítésében.

b) Az efféle nyelvi-képi kifejezések — líraivá hangolódásukkal — föltehetőleg nem vétkesek a műfaji sajátosításban, a műnemkeretek bizonyos mértékű feloldásában sem.

A művön belüli viszonylat (A)



A művön kívüli viszonylat (B)



A műalkotás és a valóság kapcsolódása (C)

c) Kombinálnak továbbá egyéb képekkel (mintapéldánkat megszemélyesítéses árnyalat is átjárja), más stílusselemekkel, pl. a Krúdy-dallammal (l. a bemutatott szövegtér környezet ritmikáját).

d) Az adott mű mondanivalóként az emberiséget mint igényt mutatja föl, a kiemelt, ünnepélyes és közönséges vitáztató nyelvi-képi kifejezés és szövegtartalom apró morzsájának minősül.

B)

a) Másfelől a kép igazolja az alkotói egyéniségének egy markáns vonását, a természet leheletnyi finomságai iránt való fogékonyságát, érzékenységet.

b) A „természet fátyla” képként az életmű más pontjain is föl-föl-tűnik: „ködfátyolával játszadozó Nyírség” (Napraforgó), „a félhold elfátyolozott tekintete” (N. N.) stb. Sőt a nyelvi-képi kifejezés másik eleme is átvándorolhat újabb és újabb szövegekbe: a falevél lehet „aranypénz” (175), „halk mondanivaló” (A mai Margitsziget) stb.

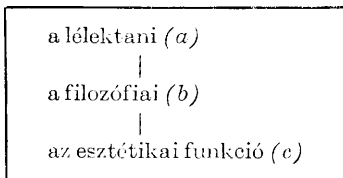
c) A kifejezendő és a kifejező elem különös szövetkezése összefügg a kor azon stílusirányzatával, amelyek a legkülönbözőbb formák stilizálására töreksenek.

d) A nyelvi-képi kifejezés áttételesen földézi a századforduló korérzetét: a nyugtalanságot, a harmonia iránti vágyat, az útkeresést is.

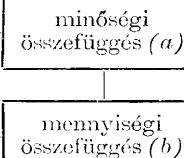
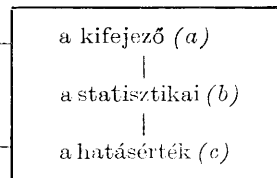
C) Tehát a kép hatóköre — részletezést itt nem kívánó lényegi (a) és jelenségszerű (b) áttételek hálóján át — a művön belüli egyéb mozzanatokon keresztül a művön kívüliek sorozatához is elér. Ezek a valóságmozzanatok természetesen visszahatnak a nyelvi-képi kifejezésre képszerző erőként.

III. A nyelvi-képi kifejezés élete, működése címen egybefogott szempontok a megszerkesztett és rendszerbe helyezett kép funkcióit, értékeit derítik ki:

A funkció (A)



A képérték (B)



Az összhangérték (C)

A) A funkció szó azt jelöli, hogy a nyelvi-képi kifejezés milyen szerepet hivatott betölteni.

a) A lélektani funkció a nyelvi-képi kifejezés érzelmi jellegét jelzi. A „liget faleveleinek csipkefátyola” a finomság, a tisztaság érzetének megfogalmazásához járul hozzá.

b) A filozófiai funkció arra utal, hogy a nyelvi-képi kifejezés gondolat hordozására alkalmas. A mintául vett kép az élet értelmének megközelítésében segít.

c) Az esztétikai funkció szerint a nyelvi-képi kifejezés lehet szemléleti, hangulati vagy szemléleti-hangulati. A fenti képben a szemléletiség összefonódik a hangulatisággal.

B) A képértékben az állapítódik meg, hogy miként érvényesül a funkció.

a) A kifejező érték a nyelvi-képi kifejezés „információs” értéke. Arról tudósít, hogy az egyes funkciók miképpen vegyülnek, és hogy a kép összes tényezőtől függő aktivitásának mekkora a mértéke. Idézetünkben a három funkció egymást megközelítő erősséggel jut érvényre, de talán némi különbség van köztük e szerint a növekvő fontossági sorrend szerint: lélektani — esztétikai — filozófiai. (Az indoklást l. később.)

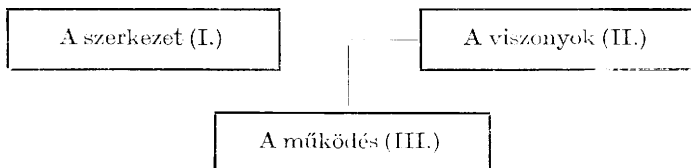
b) A statisztikai érték matematikai mutatókkal egészíti ki a kifejező értéket. A kvantitatív felmérés tanulmányozhatja például, hogy hány nyelvi elemből áll a kép. A „liget faleveleinek csipkefátyola” egy esetleges *fátyol 'falomb' vagy *lombfátyol változathoz viszonyítva több elemű, de azért nem túlságosan részletező nyelvi-képi kifejezés. Így a kevesebb szóba tömörített képek emocionális feszültségéből is átmentődik valami a részletezőbb nyelvi-képi kifejezés szemléltető, megjelenítő jellegébe.

A tágabb horizontú adatok is jellemezhetnek. A szóban forgó mű kép-világában a következő arányok élnek: metafora—egyéb képfajta 13,2—86,8% (a metafora a 3. helyet foglalja el a nyelvi-képi kifejezések sorában); teljes—egyszerű metafora 32—68%; névszói—igei metafora 85—15%; eredeti—megújított metafora 86—14%. Mintánk a fenti adatpárok első tagjához tartozik.

c) A hatásérték a nyelvi-képi kifejezés „kommunikációs” értéke. Ellenőrzi a befogadó szempontjából a kifejező értéket. Ha lehetőség van rá, a nyelvi-képi kifejezésnek ugyanazon befogadótól való, meg-megismételt vagy több befogadótól való dekódolásával meg lehet győződni arról, hogy általános, szociális érvényűként mit is ad át valójában a kép. Természetes, hogy az idézett Krúdy-metafora világosabban, egyértelműbben áll előttünk szövegkörnyezetének többszöri elolvasásával.

C) A funkció és a képérték — bővebb taglalást itt nem igénylő minőségi (a) és mennyiségi (b) összefüggés-láncolat révén — a nyelvi-képi kifejezés összhangértékében olvad össze.¹⁵ Ez az érték egyúttal összefogja a nyelvi-képi kifejezés szerkezetét, viszonyait és működési rendszerét is:

¹⁵ Az „összhangérték” megnevezés tágabb összefüggésben — érzésem szerint — rokon a „formateremtő elv” (vö. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. Hankiss Elemér. Akadémiai K., Bp., 1971. 557) és a „kohézió” (Szabó Zoltán: A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai. Dacia K., Kolozsvár—Napoca, 1977. 188) terminussal.



Észrevételezésével kiegészülnek a szöveggrammatikai viszony és a kifejező érték kapcsán függőben hagyott megjegyzések is. Egyes részeredmények (pl. a képtartalom vagy a felépítés elve alapján levont következtetések) viszont némileg átértékelődnek. A „liget faleveleinek csipkefátyolá”-ban ugyanis végeredményben a természet üdeségéről, frissességéről csak kísérő jelenséggént van szó. A falomb—csipkefátyol asszociáció csak látszatra fejez ki társadalmi, emberi mozzanattal természetit. Az idézett szövegrészlet egy pontján, a „csipkefátyol”-on, amelyet az említett párhuzamok és ellentétek, valamint rész-funkciók eredőjének is nevezhetnénk, szinte megfordul a helyzet. Tulajdonképpen a természeti tényező fejez ki társadalmi, emberit: a szóban forgó embereknek emberhez nem méltóra kényszerített sorsát. Kézenfekvő, hogy az említett nők hétköznapi értelemben ugyanúgy látják a Dunát, a tavaszt, az őszt, a falombot, a holdat, mint a gázlámpát és a férfiakat. Amiket valójában nem láthatnak, azok az élet értékei. Így a megvizsgált nyelvi-képi kifejezés: a természetes és a természetellenes életvitel szembeállítás. Ez az átvitt értelem — a kép érzelmi jellegén, esztétikai szépségén túllépve — mély gondolatiságról árulkodik.

Miként a nyelvi képfajták rendszere, a nyelvi-képi kifejezés vizsgálatának e vázolt módszere sem lehet zárt és merev. A fentihez hasonlóan részletes eljárásra a szövegek befogadásakor többnyire nincs lehetőség, sőt ilyen aprólékosra nincs is szükség. Hiszen a legkülönbözőbb szempontok érvényesítése is nemegyszer ugyanazon eredményhez, tehát átfedéshez vezethet. Vagy előfordulhat például, hogy az említett funkcióknak nem mindegyike jelentkezik a vizsgálandó anyagban. Másfelől pedig az is megtörténhet, hogy egy-egy szempontot továbbiakkal, újabb és újabb szempontárnyalatokkal kell bővíteni.

A vizsgálati módszernek tehát olyannyira kell komplexnek lennie, hogy ne vagdalja szét, ne szüntesse meg a nyelvi-képi kifejezést, hanem annak fátyla alól igazi arcát, értékeit mutassa föl.

3. A nyelvi-képi kifejezés mint stíluselem tehát — összegzősképpen mondvá — kettős életű.

Egyrészt k i f e l é, például más képfajtákkal összefonódva komplikálódik. Krúdy képalkotásában a hasonlat kap kitüntetett szerepet, de mellette a metafora jelentősége sem lebecsülendő. A képcsoportok közül a körülíró képek fordulnak elő gyakrabban, ugyanakkor számottevő a metaforikus képek jelentkezése is. A képtípusok szintjén pedig az oldott és a sűrített nyelvi-képi kifejezések közel egyenlő mértékben működnek. Ellentéteiket föloldó egységük az író mondanivalójának legfontosabb kifejezőeszköze.

A nyelvi-képi kifejezés mint a stílusnak általában is lényeges komponense b e f e l é is szövevényesedhet. Akár az elemi kép, az egyszerűnek tűnő nyelvi-képi kifejezés is lehet több képfajta egy-egy árnyalatából összetevődő bonyolult struktúra. A Rezeda Kázmér szép élete című műből vett képben, az „iskola-

illatú [Tini]''-ben például — a szövegösszefüggés tanúsága szerint — nem az 'olyan az illata, mint az iskoláé', hanem a 'tisztta, meg nem rontott, egészséges' jelentés érvényesül. Vagyis az „iskola” és az „illat” körülírásos alapszínű társulását azonosítási (metaforás) és érintkezési (metonímiás) mellékárnyalatok egészítik ki.

Másutt, a Napraforgóban ezt a jelentéstartalmat is *fátyol*nak, az iskola-könyvek és a tanítók adta „boldog fátyol”-nak nevezi az író. Íme, mennyi összeálló mozaik! Nem véletlen hát, hogy a bemutatott stílusvizsgálati módszer kisértet a stílus komplexitásának és funkcionáltságának egységéhez próbál igazodni.

Molnár Zoltán Miklós

Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában

1. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítését kutató egyetemközi témabizottságnak a tantervi részletek kidolgozására elfogadott álláspontja szerint (vö. Nyr. 104: 203 — 4) külön-külön tanulmányok foglalkoznak a stilisztikával, a belső nyelvtípusokkal, a szövegtannal és fogalmazással, így ezeket a témaköröket ez a tervtanulmány nem tárgyalja, de kapcsolódásaikat — néhány ponton részletesebben is — feltünteteti.

2. E tantervi fejezet elnevezése általában *nyelvhelyesség, nyelvművelés* (így például a 60-as évek tanterveiben), de újabban a *beszédművelés* megjelöléssel is találkozunk (pl. az általános iskolai új tantervben). A *nyelvhelyesség, nyelvművelés* nevet ma már szűknek tartom, a témakör jóval szélesebb, és tovább szélesedik az eddig volthoz képest; de jelentéstartalma minden bizonnyal kiegészíthető, gazdagítható, amint a helyesség megítélésében is változtatnunk kell az eddigi iskolai alapálláson.

A *beszédművelés* terminus mögött feltételezésem szerint a parole-ra való utalás áll, s ez nagyon is jó és pontos is volna, ha a szó előtagja (a *beszéd*) miatt nem nélkülözné az egyértelműséget, kétszeresen is. a) Beszédművelésen többen csak a kiejtés ápolását értik, holott a téma ennél jóval szélesebb, a *beszédművelés* használói szerint is. Így, ilyen kitágított értelemben szerepel a *beszédművelés* a közép- és középfokú iskolák új tantervében, s tárgya a szóbeli fogalmazás gyakorlása, valamint a kiejtés ápolása is. b) A *beszédművelés* óhatatlanul csak a beszédre utal, az írásra nem (ebben a *beszédművelés* használói sem egyértelműek); ez tartalmilag egyoldalúság, s felhangjaiban káros: a parole-nak csak a hangzós oldalát láttatja favorizálni, írásos megjelenését pedig háttérbe szorítani.

Felvetődött a megbeszéléseken a *nyelv és kultúra* elnevezés is. Elfogadása megfontolható, bár számolni kell vele, hogy az eddigi szakirodalomban más, jóval szélesebb tartalommal él: magában foglalja a nyelv sokrétű társadalmi vonatkozásait (eddig nekünk jól megfelelni), de elsősorban a nyelv történelmi beágyazottságát tárgyalják e címmel.

A fentiek alapján — számolva a további vitákkal, de a műszók továbbélésének erejével, valamint tartalmuk gazdagodásának lehetőségével — a *nyelvművelés* elfogadását javaslom, s ezt fogom használni magam is a következőkben.

3. A nyelvművelés — a korábbiakhoz képest — kifejezettebb mértékben a 60-as évek tanterveiben jelent meg. Ezek alapozásának az 1958. évi pécsi nyelvművelő konferenciát tekinthetjük, melyen középpontba került az a gondolat, hogy az iskoláinkban addig túlzásba vitt grammatizálás helyébe a nyelv tudatos és művészi használatára törekvő képzést kell állítani. Egy lineárisabb tantervi felépítés megalkotása érdekében javasoltam, hogy „a középiskola

anyaga a leíró nyelvtan ismeretére támaszkodó nyelvművelés (nyelvhelyesség és stilisztika) legyen” (Anyanyelvi műveltségünk; szerk. Benkő Loránd. Ak.K. 1960., 150).

A nyelvművelésre vonatkozó elgondolás tantervi, tankönyvi és iskolai megvalósításában számottevő mértékben elmaradtunk a lehetőségektől, magamra is vonatkoztatva a bírálatot, mint a tantervi munkálatok akkori felelőse. A nyelvművelés témaköre megjelent ugyan a tantervekben, de a ma g u k é r t v a l ó grammatikai kategóriák, meghatározások, a formális hangtani, szófaji, alaktani, mondattani elemzések uralkodó helyzetben maradtak. Általános iskolai magyar nyelvtanainkban „az 5–8. osztályban feldolgozott 196 anyagegységből 133 nyelvtani, 51 helyesírási fejezettel szemben csak 3 nyelv-helyességi és 9 szókincsfejlesztő, fogalmazási anyagegység van... [A] tipográfiailag kiemelt meghatározásszerű megállapítások, szabályok száma összesen 474; ebből nyelvtani (grammatikai) jellegű 235, helyesírási 163, nyelv-helyességi 48, kiejtési 28. Valamivel kedvezőbb tankönyveink gyakorlatainak és feladatainak ilyen szempontú megoszlása, ti. az összességében 1424 gyakorlatból és feladatból 529 nyelvtani, 501 helyesírási, 80 nyelv-helyességi és 314 szókincsfejlesztő jellegű” (Temesi Mihály: Anyanyelvünk az általános iskolában c. előadása a nyíregyházi vándorgyűlésen. L. Anyanyelvünk az általános iskolában; szerk. Szathmári István, Tankönyvkiadó, 1974. 37–8.). Jogosan állapíthatták meg a bírálók, hogy többet tanítottunk a nyelvről, kevesebbet tanítottuk, gyakoroltattuk a nyelv használatát.

Az 1962-ben elrendelt általános iskolai tanterv az alsó tagozatban a kiejtés rendszeres ápolása, a fogalmazás tanítása mellett csak esetenként utal nyelv-helyességi szempontokra. A felső tagozat terve kiemeli, hogy a nyelvtan szilárd és rendszerezett ismeretekkel „tegye tudatossá a tanulók ösztönös nyelvhasználatát” (Tanterv és utasítás az általános iskolák számára. Tk. 247). A fogalmazásnak az irodalom és a nyelvtan közötti megosztott tanítása mellett itt már minden osztályban szerepel a nyelv-helyesség, de ez — a kiejtés eléggé rendszeres ápolása mellett — csak alkalmasszerű utalásokat jelent egy-egy nyelvtani ismerethez kapcsoltnak (pl. „Ne kettőzzük meg a tárgy ragját! — A *-ban*, *-ben*, *-ba*, *-be* ragok; a *miatt*, *végett* névutók helyes használata. — Az alárendelt mondatok kötőszavainak (*hogy*, *vonatkozó névmások*) helyes használata.” Uo. 259, 261). Nagyon visszafogott e témában a tantervi utasítás is (vö. 280).

A k ö z é p i s k o l á k (a gimnázium és a szakközépiskola) t a n t e r v e a nyelvtani ismeretek után rendszeresen és részletesen taglalja a nyelv-helyességi tudnivalókat (pl. „A visszaható cselekvés helyes kifejezése képzővel, illetőleg névmással; a műveltetés helyes kifejezése; a szenvedő szerkezet kifejezése; egyszerű és körülírással kifejezőmód; az ikes ragozás mai állapota; a hiányos ragozású igék; a *süksük* ragozás; az igemódok sajátos használata; az egymás értékében használt igemódok; a feltételes mód használata szerénykedés (bizonytalanság) kifejezésére; az igeidők váltása az elbeszélésben; a jövő kifejezése jelen idejű alakokkal, ill. körülírással szerkesztéssel; igés és névszós kifejezőmód.” — Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Tk., 62). Az utasításban megjelenik „az eszményi norma”, „amelyhez viszonyítva mindig vannak és lesznek eltérések... Ezért a szabályok megtanításával együtt a köznyelvi használat pongyolaságait, torzulásait, szabálytalanságait is számba kell vennünk” (uo. 80–1). A fogalmazást tanítást a tanterv is, az utasítás is szorosan összekapcsolja a nyelvtani fejezetekkel; jobban előtérbe állítja a III. osztályos fél évi szerkesz-

téstanban és a IV. osztály stilisztika anyagában, a stílusrétegekkel való foglalkozásban. „A fogalmazási képesség fejlesztésének — mondja az utasítás — mind a szóbeli, mind az írásbeli kifejezés területére ki kell terjednie” (81).

A s z a k m u n k á s k é p z ő i s k o l á k I—II—III. osztályának összesen 64 órai anyagában a nyelvhelyességi kérdések együtt szerepelnek a nyelvtani ismeretekkel (pl. „Az összetett mondat helyes megszerkesztése” c. fejezetben: „Az *amennyiben*, a *miután*, az *úgy—mint*, a vonatkozó névmási kötőszók használata. A szembeállító *azonban*, *ellenben*, *pedig*, *viszont*; a kizáró *hanem*, a megszorító *pedig* és *de* használata. A kötőszó elhagyásának esetei, a kötőszó ismétlésének kerülése (*hogy*). A bonyolult összetett mondat kerülése.” — Tanterv és utasítás, Tk. 1969. 37). Az igényeiben sokrétű fogalmazástanítási tematika megosztva szerepel az irodalmi és a nyelvtani részben, és mind a szóbeli, mind az írásbeli műfajokra figyelemmel van.

Utaltam már a 60-as évek tanterveit ért bírálatokra. Ezek közt leggyakrabban az szerepelt, hogy a fogalmazástanításnak, a stilisztikának nem volt átgondoltan felépített tematikája, az általános iskola alsó tagozatától a középiskola végéig, s ami volt, az is megosztottan szerepelt az irodalmi és a nyelvi órákon. Sok szó esett nyelvhelyességi gyakorlatok és fogalmazástanítás további közelítésének, egymásba ötvözésének szükségességéről. A nyelvművelő gyakorlatokban eljutottunk a hangoktól a mondatig; a mondat szerkesztés és mondatátalakítások változatos, célszerű gyakorlási formáinak kidolgozásában persze még fontos feladataink maradtak megoldatlanul. De előttünk állt már az újabb, a következő fokozat: a beszédmű, a szövegösszefüggés megragadásának céljából a mondatoknál nagyobb közvetlen és távolabbi egységek megformálására irányuló nevelés.

A most bevezetés alatt álló tantervek a nyelvtan-központú tárgyalás helyett (ugyanakkor megtartva a nyelvtani rendszer alapjait és kereteit) egy nyelvhasználat-központú tárgyalás- és gyakorlási, fejlesztési módot követnek, melynek révén mindazzal, amit a nyelvről tanítunk, a tanulók nyelvi készségének fejlesztését, tudatossá tételét szolgáljuk. E funkcionális szemlélet jegyében adott helyzetekben (szituációkban) meghatározott feladatokat végeztetünk a tanulókkal, s ezeket elemezve, értékelve tanítjuk meg a szükséges nyelvi, grammatikai ismereteket.

Az általános iskola alsó tagozatán a komplex magyar nyelv és irodalom tantárgya az írás és olvasás tanítását úgy végezteti, hogy a foglalkozásokba beépít beszédművelő és beszédfejlesztő részeket, rendszeres és tervszerű fogalmazástanítást, s gondja van a szövegértésre is.

A felső tagozat minden nyelvtani témánál feltünteti a „beszédművelési” és fogalmazási feladatokat. (Pl. „Gyakorlatok a melléknév helyes és kifejező szóbeli és írásbeli használata köréből. [Hasonló hangzású melléznevek megkülönböztetése; gyakran használt, eloptatott melléznevek helyettesítése más, kifejezőbb melléznevekkel; rokon értelmű melléznevek jelentésárnyalatainak megkülönböztetése stb.] . . . Szövegszerkesztés a melléknév leíró és jellemző szerepének alkalmazását kívánó témakörökben” — Az általános iskolai nevelés és oktatás terve, III. k. 1978. 27). A tanterv e g y s é g e s és rendszeres fogalmazástanítási tematikát tartalmaz, s ebben szerepelnek a gondolatközlés nem nyelvi (képi, grafikus, ábrázoló stb.) eszközei is.

A g i m n á z i u m i t a n t e r v a mi szempontunkból egy igen lényeges feladat kiemelésével indul: „Érzékeltetni kell a tanulókkal a társadalom rétegezettsége és a nyelvhasználati változatok közötti kapcsolatokat, a helyzetek

nek megfelelő alkalmazásuk társadalmi meghatározottságát, a nyelvi viselkedés és a társadalmi normák közötti viszonyt . . . Az egyéni mondanivaló egyéni kifejezése azt is jelenti, hogy a tanuló nemcsak közömbös befogadója és használója anyanyelvének, hanem tevékeny művelője, működésének és fejlődésének alkotó részese is” (A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Tk., 38). A tanterv felépítése olyan, hogy a fogalmazás-szövegalkotás és -vizsgálat, valamint a helyes és szép beszéd tanítása végigvonul mind a négy év anyagán, a nyelvhelyesség — így külön — csak a II. osztály anyagában szerepel, a nyelvtani ismeretekkel ötvözve.

Ugyanez áll a s z a k k ö z é p i s k o l á k tantervére is, azzal az eltéréssel, hogy az órakeretek s így a tanítási, gyakorlati lehetőségek általában szűkebbek. Csupán az óvónőképző szakközépiskolában szerepel az I. osztályban heti 3, a II.-ban heti 2 óra. Az I. osztályos többletet a „beszédművelés beszédtechnikai alapjaira” fordítják.

A s z a k m u n k á s k é p z ő - i s k o l á b a n az óraszámok nem változtak (évi 60 óra!), a tantervi anyag sem lényegesen, csupán a terminológia lett korszerűbb; a módszertani útmutató azonban ugyanazt a szemléletet sugározza, mint a középiskoláké.

Ha a nyelvművelés tágabb köre felől vizsgáljuk az új tanterveket, jó néhány öröndetes új vonásukra kell rámutatnunk:

— A funkcionális szemlélet alapján a n y e l v h a s z n á l a t o t állítják előtérbe, a pontos és szép szóbeli és írásbeli kifejezőképesség fejlesztését. Ennek kifejezése — egybeként — a sokféle névvel, árnyalattal jelen levő n y e l v m ű v e l é s .

— Tudatosan törekszenek arra, hogy az í r á s b e l i m ű f a j o k mellett a korábban elhanyagolt, régebben figyelmen kívül hagyott b e s z é d k é s z s é g e t , s z ó b e l i m ű f a j o k a t is ápolják.

— Egységes, átgondolt tematika képviseli a f o g a l m a z á s t a n í t á s t .

— Az általános iskolai alsó tagozat és a középiskolák tantervében, a már ismert középiskolai tankönyvekben központi helyzetbe kerültek a b e l s ő n y e l v h a s z n á l a t i f o r m á k (a nyelvi és a stílusrétegek); találkozunk a n o r m á v a l , ha jobbra még a központi (irodalmi és/vagy köznyelvi) normára korlátozva is.

— Megjelent a k o m m u n i k á c i ó s a l a p h e l y z e t és a kommunikáció néhány alapfogalma.

— Nagy súllyal szerepel mindenütt és mindvégig a s z ó k i n c s f e j l e s z t é s .

4. Már a mai új általános iskolai és középiskolai tantervek a n y e l v h a s z n á l a t r a , a n y e l v i m a g a t a r t á s r a nevelést állítják a középpontba, még inkább ez lesz a követendő cél az újabb tantervekben, csak a konzekvenciákat még határozottabban kell levonni belőle. Azaz a n y e l v t a n e s z k ö z j e l l e g é t k e l l h a n g s ű l y o z n u n k és követnünk is a tanterv felépítésében. Számos tanulmányra lehet hivatkozni, melyek ezt a súlyponteltolódást szorgalmazzák (Benkő Loránd: Anyanyelvünk a közoktatásban, PSzle. 1977. 1. sz.; Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről, A. M. Nyelvtud. Társ. Kiadványai, 142. sz. 1975.; Szépe György: Nyelvi kommunikációs nevelés. M. Tud. 1975. 3. sz.; Tóth József:

A képzési struktúra korszerűsítése a bölcsészettudományi karokon, FSzle. 1977. 5. sz.; Anyanyelvi nevelésünk az általános iskolában, Tk. 1974. 43).

Nyelvhasználaton értjük a saját gondolatainkat szóban és írásban híven és szépen közvetítő megfogalmazást, illetve mások kimondott vagy leírt gondolatainak pontos megértését. A nyelv használatának módja és formája a parole lévén, az iskolai munka központjába a *s z ö v e g e t* kell állítani, nemcsak mint a közlés, hanem az érzelm kifejezés eszközét, *valamint* történeti-társadalmi produktumot. Az anyanyelvi órákon folyó munka lényege tehát szövegek alkotása és/vagy elemzése. Ez egyben a fogalmazás, a szerkesztés, az előbeszéd tanítása-művelése. Tudatossá tétele érdekében szilárd nyelvtani alapokra kell építeni, s a szükségesnek megfelelően helyet kell kapnia a helyesírásnak, stilisztikának, a kiejtés ápolásának, nyelvi ismereteknek. Ez az elv megfelel a kreativitás alapvető pedagógiai érdekének, s összhangban áll azzal az újabb felismeréssel, hogy a gyermek a nyelvhasználatnak korához mért viszonylagos teljességével érkezik az iskolába, s nekünk az a feladatunk, hogy ezt egyrészt tudatosítsuk (az implicit tudást explicitté tegyük), másrészt továbbfejlesszük.

A nyelvművelésnek a jövő tantervek felépítésében *á l t a l á b a n n e m k ü l ö n t a n a n y a g k é n t* kell megjelennie, hanem *s z e m l é l e t ü n k e t*, majd a tanárok szemléletét kell meghatározni. Mai tanterveinket „imponálón” jellemzi, ahogy a grammatikai ismereteket körülveszik (kiegészítik) a tudomány(ok) részterületei; ezt a módszert nem volna szabad tovább követni. A fentieknek megfelelően kellene munkánkat formálni, a szövegből kiindulva s oda visszatérve, mert a nyelvhelyességi, stilisztikai stb. gondok nem nyelvtani fejezetekhez kapcsolva, nem ilyen asszociációkkal vetődnek fel a mindennapi gyakorlatban „... nem nyelvtudományt kell elsajátíttatnunk a tanulóval vagy éppen belediktálnunk — írja Kovalovszky Miklós is —, hanem a mindenben meglevő anyanyelvi készséget kell fejlesztenünk s a tudomány rendszerével megszilárdítanunk, tudatosítanunk” (Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Ak. 1977. 29).

Nyelvművelésen sokan és többnyire az *e g y é n i n y e l v h a s z n á l a t* tudatosítását, kiművelését, gazdagítását értik (az utóbbi évtizedekben jobbra ezt is hangsúlyoztuk), holott a nyelvművelés „a nyelv életébe való tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt *e f e j l ő d é s i r á n y í t á s a*” is. (Én emeltem ki. Bárczi: Nyelvművelésünk. Gondolat, 1974. 15–6.) Ezt mondja Lőrincze Lajos is legújabb könyvében a nyelvművelés alapvető feladatának (Emberközpontú nyelvművelés. Magvető, 1980. 9–10). Bízvást ide vehetjük a nyelvhasználatban megnyilvánuló negatív társadalmi hatások (bürokratikus nyelv, az ún. argó terjedése, durvaság, trágárság) elleni küzdelmet is. Mikor témaköröm megnevezéseként a *n y e l v m ű v e l é s* szót választottam, éppen e kettős, benne e második fontos funkcióra gondoltam.

Van más szűkítés is a nyelvművelés szokásos kezelésében. Ha csupán mint alkalmazott nyelvtudományt fogjuk fel, s a nyelvtani ismeretek függelékeként kezeljük, kimaradnak belőle olyan fontos témák, mint a közlésbeli helyzet, a kód sokfélesége (nem nyelvi formái is), a belső nyelvváltozatok, nyelv és magatartás ezernyi összefüggése, a nyelv történeti és a belső változatok közti mozgása; megmerevedik a norma, és iskolás szabályrendszerre, tilalmak gyűjteményévé válik; csak regisztrálunk és javítunk, nem foglalkozunk a tudatos irányítás feladatával és felelősségével; a szavak egérfarkába kapaszkodunk, a nagy összefüggések elsikkadnak. A legújabb külföldi (orosz, francia,

osztrák) tankönyvek a kommunikációs alapfogalmakkal, a nyelvi rétegekkel, írott és beszélt nyelv különbségeivel indítják az anyanyelvi nevelést.

A nyelv társadalmi szerepének átfogó jellegéből, a nyelv sokoldalú funkcionálásából kiindulva másként látjuk, és másként kell értelmeznünk a nyelv normá kérdését. Szende Aladár és Szépe György a TSz.-ben írt cikkükben felvetették nyelvi normánk feszességét (Az anyanyelvi képzés társadalmi jelentősége, 1975. 2. sz.). Azon valóban el kell gondolkoznunk, hogy mai normánk szerint oly sok ember hibásan használja anyanyelvét.

A norma szociális-kulturális létező, s mint társadalmi jelenség maga is változik. Úgy kell felfognunk, mint szabályok többszörös együttesét, melyek adott helyzetben korlátozzák a teljes nyelvi rendszer érvényesülését. A szókincs és a nyelvtani szabályok virtuálisan lehetséges alkalmazásában a norma — az adott környezetnek, helyzetnek (a szituációnak), a nyelv adott szintjének (rétegének, stílusrétegének) megfelelően — levág egy részt (egy területet), melynek eszközei a közösség ítélete (a nyelvhasználat) alapján alakulnak. Egyébként mikor a leíró nyelvész — aki a nyelv minden tényét számba veszi, mert alkalmasak lehetnek a nyelv működési mechanizmusának jobb megismerésére — a nyelvi rétegekkel és a stílusrétegekkel foglalkozik, válogat, és megmondja, mi a szokásos egy adott helyzetben. Megmondja tehát, hogy bizonyos szerkezetek, szavak nem illenek bizonyos körülmények közepette.

Természetesen a különféle helyzetekben élő és megállapítható normák közül kiemelkedik egy, az irodalmi vagy/és köznyelv, melyre nézve némi módosításokkal elfogadhatjuk Benkő Loránd megállapítását: „... a nyelvi norma megnyilvánulásának tekinthetjük azokat a nyelvelemeket (illetőleg — adott esetben, egészen fejlett fokon — azoknak a nyelvelemeknek összességét, rendszerét), amelyek a nyelv egészében mint az igényesebb nyelvhasználat részei szélesebb körben azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak, és — legalábbis potenciálisan — a nyelv egészében való továbbterjedésre és ezzel együttjáróan a nyelvi egység előbbrevitelére alkalmasak, sőt hivatottak.” (Idézi Szende Tamás: A beszédnorma elméleti alapjáról. Nyr. 1973. 3. sz. 316.) A módosítás: *azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak* — helyett: *tartalmilag és stilisztikailag változatlan funkciójú megoldást mutatnak*. Ha oppozícióikban nézzük a nyelvi, nyelvtani jelenségeket, jobban kiderül a „hiba” természete is: ami az oppozícióban (a funkcióban) változást hoz, az kerülendő, ami nem, azon nem érdemes nyargalni. Pl. kerülendő a *süksük*-ragozás, egyaránt elfogadható a *játszom-játszok* forma.

A norma feszességének kérdését alapos elemzésekkel kell vallatóra fogunk, s csak ilyen elmélyült elemzés birtokában tudunk benne állást foglalni.

Az egyéni nyelvhasználat tudatosítása, továbbfejlesztése, a nyelvfejlődés irányítására való felkészítés érdekében is szükség van nyelvi ismeretek tanítására, tanulására, a nyelvi rendszer egészének, működésének, történeti mozgásának bemutatására. Az öncélú grammatizálást valóban vissza kell szorítani az iskolai munkában, de szilárd nyelvtani alapok nélkül ingoványos talajon járunk a nyelvművelésben: maradna mércének az egyéni ízlés, vélekedés, virulnának és szaporodnának a nyelvművelő babonák, de még a szót értés is nehezzé válna egyértelmű terminusok nélkül.

5. Mi legyen hát a nyelvművelés anyaga a távlati tantervekben?

A nyelvművelés érdekének — mint szemléletnek, a 4. pontban kifejtettek szerint — át kell hatnia az egész iskolai anyanyelvi nevelést. A funk-

cionális-strukturális nyelvelmélet és nyelvszemlélet alapján (erről részletesebben l. Bencédy József: Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés. MNy. 1979.) a nyelvi ismeretek tanítását össze kell kapcsolni ezek helyes és stílusos (pontos és az alkalomnak megfelelő) használatával.

A nyelvileg helyes forma megválasztása és alkalmazása igen sok esetben a grammatikai szabályoknak megfelelő eljárást kíván, mint pl. az alany és állítmány egyeztetése, a számbeli egyeztetés további részletei, a határozóragok, a határozói igenév + létige, a hátravetett jelzői határozó, a vonatkozó mondat, a helyes kiejtés és más effélék esetében. A *nem szeressük*, az *én is látnák*, az *őt kerületben lakom* — félek nyelvtani szabályok megsértéséből erednek. A szöveg- és a szövegszerkesztési szabályok körében tanítható az igeragozás, a birtokos személyragozás (-jelezés), a névelő, a névtő, a kötőszó helyes használatának, a szórendnek számos részlete. (Itt jegyzem meg, a beszédtechnika, a helyes kiejtés ápolása szerves része a nyelvművelésnek; fontossága miatt külön tanulmány foglalkozik vele.)

A nyelvi helyesség számos esetben nem grammatikai szabályok, hanem stiláris megfontolások függvénye. Így a belső nyelvváltozatok tanítását szorosan össze kell kapcsolni a szóválasztással (mind a szinonimák, mind a szakmai szók tekintetében), szinonim szerkezeti formák összevetésével, a sablonok, közhelyek elleni figyelmeztetéssel, az idegenszó-használat, az ifjúsági nyelv részletező megbeszélésével, a mondat szerkesztés több témájával (egyszerű vagy összetett mondat, mellé- vagy alárendelő, ígés vagy névszószerkesztés, nem teljes mondatok).

Részletesen tárgyalni kell az irodalmi és/vagy köznyelv, a központi nyelvváltozat írott és beszélt formájának jellemzőit (feszesebb és lazább szerkesztés, a mélységbeli és a tagoltsági mutatók eltérései, ismétlés, közbevetés, átszövődés, nem teljes mondatok, metakommunikációs eszközök).

A nyelv fejlődésére való rámutatás, nyelvtörténeti utalások világíthatják meg a frazeológiai kötöttségeket, az idegen szók használatát, az íkes igék íkes vagy iktelen ragozását, az igeragozás egyszerűsödését, az igekötő újabb jelentésárnyalatait, ezek segíthetnek a jelöletlen határozós összetételek, a *szembeni*, *áti* formák, a mondatátszövődések helyességének megítélésében.

E szemlélet és szempontok érvényesítése mellett szükség van néhány átfogó fejezet beiktatására (ezek némelyikét más tervtanulmányok részletezik):

— A kommunikációs alaphelyzet; beszélő és hallgató egymásra hatása; a szituáció befolyása a jelek jelentésére, értelmezésére;

— A belső nyelvi változatok; az irodalmi és/vagy köznyelv részletező jellemzése; a regionális köznyelvek;

a nyelvi norma;

a nyelvjárási kiejtés; a zárt *ë*;

— Nyelv és magatartás összefüggései (pragmatika): köszönés, megszólítás, „felfelé” és „lefelé” beszélés, a bürokratikus nyelv, az idegen szók;

— Nyelvművelésünk alapkérdései: a nyelvi változatok és helyességük megítélése; nyelvszókás és szabályok; nyelvművelő babonák; a nyelvi helyesség kritériumai.

Ami a vázolt anyag tantervi elrendezését illeti, úgy gondolom, az átfogó fejezetekre a középiskolai osztályokban (14–18 éves korban) lehetne sort

keríteni, de tartalmuk előkészítését már az alsó osztályokban meg kell kezdeni. A megelőző — a grammatikai és stilisztikai ismeretekhez kapcsolt — részletek helye az alapozó iskola alsó és elsősorban felső osztályaiban lehetne, de ismétlés formájában térjenek vissza a középiskolában (pl. a szövegtanban, a stilisztikában).

A fogalmazás tanításának ugyanúgy két fő módja lenne, mint a nyelvművelés esetében: a grammatika, a szövegtan, a stilisztika egyes részleteinek tanítását össze kell kötni szóbeli és írásbeli fogalmazási gyakorlatokkal — mindvégig, s gondoskodni kell a szóbeli és írásbeli műfajok tervszerű, spirálisan visszatérő elhelyezéséről.

6. Kutatási feladatok

- A központi nyelvváltozat írott és beszélt formájának jellemzői; a regionális köznyelvek;
- Irodalmi és/vagy köznyelvi normánk megfelelő-e, nem túl feszes-e?
- Nyelv és magatartás összefüggései;
- A beszélő és a hallgató egymásra hatásának, valamint a szituációnak a szerepe a szöveg megformálásában;
- A nyelvfejlődés irányításának eszközei, módszerei;
- A fogalmazás tanítása

Bencédy József

A helyhatározók tanítása vietnami tanulóknak

(Összevető nyelvvizsgálat)

Köztudomású, hogy az idegen nyelv elsajátításának kezdeti szakaszában a tanulók elsősorban anyanyelvi tapasztalataikra támaszkodva igyekeznek magukévá tenni a célnyelvet. Különösen így van ez abban az esetben, ha az adott nyelvet első idegen nyelvként tanulják. Ilyenkor az anyanyelvi interferencia hatása nagyon erős. Ahhoz, hogy le tudják küzdeni az ebből származó gátlásokat, mindenekelőtt meg kell szerezniük a szóbeli és írásbeli közlés megértéséhez szükséges alapvető grammatikai ismereteket, tudatosítaniuk kell a célnyelv és az anyanyelvük kifejezőeszközei közötti alapvető különbségeket.

Nem könnyű azoknak a vietnamiaknak a helyzete, akik magyarul tanulnak, mivel anyanyelvük genetikai, szerkezeti, tipológiai szempontból teljesen elüt a célnyelvtől. Szükséges tehát, hogy az oktatók a maximális segítséget nyújtsák a tanulóknak.

I. Tipológiai sajátosságok összevetése

A magyar — mint tudjuk — az agglutinatív nyelvek közé tartozik. A ragok, illetve különböző más toldalékok általában a szótőhöz járulnak. Egy-egy szótőhöz több egymáshoz csatlakozó toldalék is kapcsolódhat. A különböző toldalékok különböző grammatikai funkciót látnak el. A vietnami nyelv nem ragozó, fő nyelvtani eszköze a szórend és a segédszavak. Nem csoda tehát, ha a vietnami diákok eleinte teljesen idegenül állnak a magyar ragokkal szemben, nem tudják használni őket. Gyakran a puszta szótári alakot használ-

ják, ragozás nélkül egymás mellé dobják a szavakat. Pl. *Én beszél magyar* 'Én magyarul beszélek'; *Én megy befelé ház* 'Én bemegyek a házba'; stb.

A magyar nyelv rendkívül sok toldalékot használ. Velcsovné számításából (MMNy. 196—200) tudjuk, hogy a magyar főnév elvileg 24 féle ragot kaphat. Külön-külön ragnak számít a részeshatározó és a birtokos jelző ragja. Az alapsalakok (nominativusok) száma az egyes számban 21, s ugyanennyi a többesben. A további számítások pedig azt mutatják, hogy mindegyik főnévnek 24. $(21 + 21) = 1008$ esetalakja lehet. Magától értetődik, hogy ez a szám nem létezik a valóságban. Ez a tény mégis arról tanúskodik, hogy milyen gazdag a magyar nyelv a toldalékokban.

A fent említett esetalakok száma nem vonatkozik a más grammatikai viszonyt szolgáló toldalékokra, más szófajokra, valamint a szótőhöz a hang alapján tapadó azonos funkciójú ragváltozatokra. (Pl. a helyhatározó allatívusi esetének 3 ragváltozata van: *-hoz, -hez, -höz*.) Nehezíti a magyarul tanulók feladatát az is, hogy azonos ragforma, illetve toldalékforma különböző nyelvtani jelentéssel bírhat. Pl. *Péternek adok almát*; *Péternek az almája van itt*. Az első mondatban a *-nek* szóelem a részeshatározó ragja, a másodikban azonban ugyanez a ragforma birtokos jelzőt fejez ki. A következőkben csak a helyhatározók oktatásával s az ezzel kapcsolatos problémákkal szeretnék foglalkozni, vagyis azzal, miképp tudatosítják a nyelvi kifejezőeszközök közötti különbségeket a magyar és a vietnami nyelvben az említett nyelvtani kategória tanításakor.

II. A helyhatározók kontrasztív elemzése

I. Általános áttekintés. A magyar nyelv a helyviszonyokat a következő eszközökkel fejezheti ki: helyhatározóragok, névutós szerkezetek, határozószók. A helyhatározónak három fő kérdése van: *hol?*, *hová?*, *honnan?*. Az első kérdés az objektum — dolog, cselekvés — álló helyzetét, a másik kettő — *hova?*, *honnan?* — a mozgás irányát jelöli ki. Az irányhármasságnak megfelelően a térbeli tagolás szempontjából is megoszlanak a helyhatározóragok és a névutók. Ez így van a kérdéseknél is:

	<i>hol?</i>	<i>hová?</i>	<i>honnan?</i>
Külviszony- ragok	<i>-nál, -nél</i> <i>-n, -on, -en</i>	<i>-hoz, -hez, -höz</i> <i>-ra, -re</i>	<i>-tól, -től</i> <i>-ról, -ről</i>
Belviszony- ragok	<i>-ban, -ben</i>	<i>-ba, -be</i>	<i>-ból, -ből</i>

A vietnami nyelvben is e három kérdés van. E kérdésekre a magyar helyhatározók irányhármassága és helyviszonyítása teljesen jól visszaadható a vietnamiban, de természetesen a nyelv jellegének megfelelően a segédszavak és a szórend segítségével:

	<i>ở đâu?</i>	<i>đi đâu?</i>	<i>từ đâu?</i>
	<i>ở/tại</i> + főnév	<i>đi/konkrétizáló- szó</i> + főnév	<i>từ</i> + főnév
	<i>ở/trên</i> + főnév	<i>đi/konkrétizáló- szó</i> + főnév	<i>từ trên</i> + főnév
	<i>ở/trong</i> + főnév	<i>đi/konkrétizáló- szó</i> + főnév	<i>từ trong</i> + főnév

A vietnamibanvan egy általános helyet jelölő kérdőszócska, a *dâu*. Ehhez az irányhármasságot konkrétizáló segédszót tesszük. Az így nyert szó szerkezetet a magyar *hol?*, *hová?*, *honnan?* kérdésre felelő határozók funkcióját látja el: *ở đâu?* *đi đâu?*, *từ đâu?*.

Elöljáróban ennyit a helyviszonyítások általános szintjéről a vietnami nyelvben. A továbbiakban egy-egy kérdés (irány) összevetését végezzük el.

2. A *hol?* kérdésre felelő határozók vizsgálata.

Erre a kérdésre a vietnami nyelvből olyan szerkezettel felelünk, amely előljárószókból és főnévből áll. E szerkezet jelentésben pontosan megfelel a magyar ragos, illetve névutós főnévnek. Az előljárószók a következők: *ở*, *tại*, *trên*, *đu'ở*, *trong*, *ngoài*, *trú'ở*, *sau*, *giũ'a* stb. Ezek tulajdonképpen az indoeurópai nyelvekből ismert előljárószóknak a megfelelői, de csak a térbeli elem (tér-elem) statikus helyviszonyításának kifejezésekor kapnak ilyen funkciót. Erre két bizonyítékunk van. Az egyik az, hogy mindig a *hol?* kérdéssel kapcsolatban említett *dâu* segédszó és /vagy a térelem nevét tartalmazó főnév előtt állnak. A másik pedig az, hogy a meglevő szerkezet jelentését kiegészítve, azzal együtt alkotják a helyhatározót. Például:

<i>ở Hà Nội</i>	'Hanoiiban, Hainál, Hanoi közepén'
<i>tại Hà Nội</i>	'Hainál'
<i>ở trên sân</i>	'az udvaron'
<i>ở đu'ở' cầu</i>	'a híd alatt'

A vietnami előljárószók között két fajtát különböztetünk meg: az általános és a konkrét. Az első egyetlen szóból áll: *ở*, amely a térelem általános statikus helyzetét fejezi ki. Ilyen nincs a magyarban. Ez egyszerre megfelelhet a magyar *hol?* kérdésre felelő főnév mindhárom térelembeli sajátosság szerinti ragjának. Ezt mutatják az értelmezések. Ezért állhatnak közvetlenül utána a helyet megnevező főnevek. A másik előljárószófajta a helyviszonyítás konkrétságát fejezi ki. Ide tartozik valamennyi fent említett előljárószó. Ezek a szavak következhetnek az általános helyre utaló *ở* előljárószó után, mintegy konkrétizálva az általánoson megjelölt helyviszonyt. Ezek után következik a térelemet megnevező főnév. Ilyen értelemben az összetett előljárószóról, illetve összetett előljárószós szerkezezeetről beszélhetünk. Ezt az álláspontot még jobban megerősíti a magyar névutós szerkezetek összehasonlítása a vietnami megfelelőikkel. Ugyanis a magyarban a ragos főnévvel meghatározuk a térelem tartózkodási helyének a határait. Erre a vietnami külön szót, helyesebben előljárószót használ: *bên* kb. 'oldalán'; *phía* kb. 'irányában'. Erre még visszatérünk. Tehát ez a másik előljárószófajta a kevésbé konkrétság kifejezője. Ide tartozik a *tại*, *bên*, *phía*. Ezek egy fokkal jobban konkrétizálják az *ở* általános előljárószóval megjelölt helyviszonyítást. Utánuk következnek a többi előljárószók, melyek közvetlenül megelőzik a helyet jelölő főnevet. Képletesen így lehet ábrázolni az elmondottakat:

V	A	B	C	D	
<i>ngoài</i> 'ül'	<i>ở</i>	<i>tại</i>	<i>trên</i>	<i>cầu</i>	'híd'
<i>đu'ng</i> 'áll'		<i>bên</i>	<i>đu'ở</i>	<i>nhà</i>	'ház'
		<i>phía</i>	<i>trong</i>	<i>bàn</i>	'asztal'
			<i>ngoài</i>	<i>chợ</i>	'piac'
				<i>từ</i>	'szekrény'
		álta- lános	konk- rétabb	konk- rét	

ahol V = ige;

A = általános helyviszonyítást kifejező előjárószó;

B = a kevésbé konkrétizáló helyviszonyítás előjárószavai;

C = a helyviszonyítás konkrétizáló előjárószava;

D = a helyet jelölő főnév.

A C + D szerkezet konkrétan kifejezi a helyviszonyítást. Ez megfelel a magyar ragos, illetve névutós szerkezetnek attól függően, hogy melyik előjárószót használjuk:

<i>trên cầu</i>	'hídon'	<i>trên sân</i>	'udvaron'
<i>trong nhà</i>	'házban'	<i>trong tủ</i>	'szekrényben'
<i>dưới cầu</i>	'híd alatt'	<i>dưới gương</i>	'tükör alatt'

A B + D szerkezet már kevésbé jelöli meg a helyviszonyítás konkrétságát. Ennek a magyar *-nál*, *-nél* ragos főnév, illetve olyan névutós szerkezet felel meg, amely kifejezi a viszonyító objektumot körülvevő térbeli elhatárolást, mint például:

<i>bên cầu</i>	'a híd közelében, a híd környékén, a híd oldalán'
<i>phía cầu</i>	'a híd irányában, a híd mentén'
<i>tại cầu</i>	'a hídnál'

Tekintettel arra, hogy a B csoport az A csoport szavainak a konkrétizálója, így a B + C szókapcsolat már a helyviszonyítás kifejezőeszközeinek konkrétabb tagja, az A + C pedig általánosan jelöli meg a helyviszonyítás eszközét. Ez a két szókapcsolat helyhatározót alkot, mivel önálló funkciójuk van:

<i>ở trên</i>	'fent, fenn'	<i>bên trên</i>	'felül'
<i>ở dưới</i>	'lent, lenn'	<i>bên dưới</i>	'alul'
<i>ở trong</i>	'bent, benn'	<i>bên trong</i>	'belül'
<i>ở ngoài</i>	'kint, kinn'	<i>bên ngoài</i>	'kívül' stb.

Hasonlóan áll a dolog, ha mutató névmással kapcsoljuk össze az előjárószókat. Ennek a műveletnek az eredménye is helyhatározószó lesz: *ở đây* 'itt', *ở đó* 'ott'.

Az A + B + C + D vietnami helyhatározós szerkezet magyar megfelelője az úgynevezett összetett határozó lesz, amelyben határozószó és ragos vagy névutós főnév szerepel. Például:

<i>(ngôi) ở bên ngoài cho</i>	'kint a piacon (ül)'
<i>(đúng) ở bên trong nhà</i>	'bent a házban (áll)'

3. A *hová?* kérdésre felelő határozók vizsgálata
A *hová?* és *honnan?* kérdésre a vietnami nyelvben irányzóval és főnévvel felelünk. Mint tudjuk, ez a helyviszonyítás szemben áll a cselekvés, dolog álló helyzetét tudakoló *hol?* kérdéssel. Ez a szembenállás jól megmutatkozik a nyelvi kifejezőeszközökben is. A C + D szerkezet mint alaphelyzet végig megmarad mind a három kérdésben (irányhármasságban).

A *hová?* kérdésre felelő szerkezet nyelvi eszközeinek szórendjét úgy is le lehet írni, mint a *hol?* kérdésnél, tehát:

V		A	B	C	D	
<i>dem</i>	'visz'	<i>đi</i>	<i>lên</i>	<i>trên</i>	<i>câu</i>	'híd'
<i>chuyển</i>	'szállít'	<i>đi</i>	<i>xuống</i>	<i>dưới</i>	<i>nhà</i>	'ház'
<i>chạy</i>	'fut'	<i>đi</i>	<i>vào</i>	<i>trong</i>	<i>chợ</i>	'piac'
<i>ném</i>	'dob'	<i>đi</i>	<i>ra</i>	<i>ngoài</i>	<i>cửa sổ</i>	'ablak'

A *đi* segédszó — akárcsak a statikus helyviszonyításban az *ở* — a mozgás általános irányát fejezi ki, vagyis *v a l a h o g y v a l ó m o z g á s t* jelent. A B csoportba tartozó szavak pedig az A-beli által megjelölt általános irányt konkretizálják. E két csoport összekapcsolása a *hová?* kérdésre válaszoló magyar helyhatározószó lesz:

<i>đi lên</i>	'fölfelé'	<i>đi vào</i>	'befelé'
<i>đi xuống</i>	'lefelé'	<i>đi ra</i>	'kifelé' stb.

Figyelmet érdemel az, hogy itt az A + C kombináció nem alkothat helyhatározót, mert a C csoport szavai a statikus helyviszonyítást fejezik ki. Ha mégis alkothat jelentéssel bíró szókapcsolatot, akkor nem a *hová?* kérdésre, hanem a *hol?* kérdésre válaszol. Az A + D szerkezet azonban már az általánosan dinamikus helyviszonyítást jelenti. Ennek nincs külön kifejezőeszköze a magyarban. A magyar megfelelők lehetnek ragos főnevek, illetve névutós szerkezetek. Pl. *đem đi Hà Nội* 'Hanoi felé visz'; *đem đi ra ngoài* 'külföldre/külföld felé visz'. Egyszóval az A + D kombináció *v a l a m i f e l é m o z g á s t* fejez ki. Ennek az általános irányú helyviszonyításnak a konkretizálására a két tag közé iktatott B szócsoporthoz szolgál. Ez tulajdonképpen a dinamikus helyviszonyítás konkrét irányát jelöli ki:

<i>đem đi lên trường</i>	'felfelé az iskolába visz'
<i>đem đi xuống chợ</i>	'lefelé a piacra visz'
<i>đem đi vào nhà</i>	'befelé a házba visz'
<i>đem đi ra sông</i>	'kifelé a folyóhoz visz'

Tehát az A + B + D szókapcsolatok együttesen megfelelhetnek a magyarban a *hová?* kérdésre válaszoló ragos főneveknek is. Ami a *hová?* kérdésre felelő magyar helyhatározószókat illeti, ezek a vietnamiban csakugyan olyanok, mint a *đi* általánosan jelölő segédszó esetében, azaz összetett határozószót alkotnak: a *đi* közvetlenül az irányszók elé kerül, ennek a magyar megfelelője a *felé* névutó, az irányszók pedig nem mások, mint a *hová?* kérdésre felelő magyar helyhatározószók, ahogy idáig elemeztük.

A C + D alaphelyzet, amely a helyviszonyítás statikus helyzetét jelenti, megmaradhat a mozgást jelentő határozós szerkezetekben is, de más segédszóval. Ez a segédszó az irányzó, ahogy eddig önkényesen neveztük. A szak kifejezést Dai Xuan Ninhtől (A vietnami szavak működése című könyvéből) vettük át. A funkció szempontjából az irányzó a kevésbé konkretizáló helyviszonyítást látja el, ezért soroltuk a B csoportba. Viszont szórendileg teljesen eltér az előjárószótól. (Majd a *honnan?* kérdés elemzésénél látni fogjuk, hogy a helyet jelölő főnév mögé is kerülhet.) Ezért hívjuk irányzószónak.

Összefoglalva: az A + B + C + D határozós szerkezet a *hová?* kérdésre felelő vietnami helyhatározó teljes formáját képezi. Ennek a magyar megfelelője olyan összetett határozó, amely ragos, illetve névutós főnévből és a kapcsoló határozószóból (irányt mutató igekötő + *felé* névutó) áll:

dem đi ra ngoài sân 'kivisz kifelé az udvarra'
dem đi vào trong nhà 'bevisz befelé a házba'
dem lên trên gác 3 'felvisz felfelé a 3. emeletre'
dem xuống dưới'ò' thu'ò'ng trụ'c 'levisz lefelé a portára'

Figyeljük meg, hogy a B csoport szavai, az irányszók az irányt tekintve megfelelnek az alaphelyzetben levő C tag irányjelentésének: nincs *ra* 'ki' a B + C-ben; a helyes kombinációban csak *ra ngoài* állhat. Ez megtalálható a magyarban is. A *kifelé az udvarra*: helyes, a *kifelé a házba* azonban általában helytelen.

4. A *honnan?* kérdésre felelő határozók vizsgálata. A *honnan?* kérdést illetően egészen más a helyzet. A magyarban erre ugyanolyan lehetőséget ad a nyelvi szemlélet, mint a *hol?* és a *hová?* kérdésre felelő határozóknál, vagyis ragokkal, névutós szerkezettel és határozószóval egyaránt kifejezhető. Logikailag a *honnan?* a *hová?* kérdés fordítottja, a megjelölt helyviszony közeledését, illetve távolodását fejezi ki, ezért a rájuk vonatkozóválaszoló ragok szoros kapcsolatban állnak az igékkel. Ahogy a *hol?* kérdés esetében az *ở*, a *hová?* kérdés esetében pedig a *đi* az irányszó, úgy a *honnan?* kérdés esetében a *từ* segédzó fejezi ki általánosan az irányt. Ha ezt a segédszót a helyet jelölő főnév elé tesszük, akkor a tárgyalt helyhatározónak általános irányú helyviszonyítását kapjuk meg. A magyarban ezt is csak a *valahonnan való mozgás* körülírásával tudjuk megfeleltetni.

A + D *từ' cầu* 'a hídról, a híd felől'
từ' nhà 'a házból, a házról, a háztól'
từ' chợ 'a piacról, a piac felől'

Ha a két tag (A és D) közé beiktatjuk a konkrét elöljárószót, vagyis ha megtartjuk mindhárom helyhatározó alaphelyzetét, a C + D-t, akkor megkapjuk a *honnan?* kérdésre felelő helyhatározó konkrét helyviszonyítását. Az általános és konkrét helyviszonyítás közötti kisebb fokú konkrétságot pedig az A + D + B adja meg. A *honnan?* kérdésre válaszoló helyhatározó szerkezetének a szórendje tehát már eltér a *hová?* kérdésre felelőtől: a kevésbé konkrét helyviszonyítást kifejező szók a helyet jelölő főnév után állnak. Az A + C kombináció, amelynek a magyar megfelelője a helyhatározószó + rag, szintén a helyhatározó funkcióját látja el:

từ' trên 'fentről, felülről'
từ' dưới'ò'i 'lentől, alulról'
từ' trong 'bentről, belülről'
từ' ngoài 'kintről, kívülről'

Az A + D + B szószerkezet pedig a valahonnan való általánosan vett mozgás konkrét irányát fejezi ki. A B csoportozhoz tartozó szavak a *hová?* kérdésnél szereplő B csoport hátravetettjei. Ezek funkcionális szempontból az elöljárószó szerepét játsszák ugyan, de mivel szórendileg nem kötöttek, mint a valóságos elöljárószó, ezért neveztük őket irányszónak. (Vö. a *hová?* kérdésre felelő határozók vizsgálatával.) Ezeknek az irányszóknak a jelenlétével a *từ* által megjelölt valahonnan való általánosan vett mozgás konkrét iránya is megrajzolódik. Ezt a magyarban az irányt mutató igekötőből és a *felé* névutóból álló kapcsolt határozószóval feleltetjük meg:

<i>dem từ' cầu xuống</i>	'visz a hídról lefelé'
<i>dem từ' nhà đến</i>	'visz a házról erre felé'
<i>dem từ' cho về</i>	'visz a piacról hazafelé'

III. N é h á n y k ö v e t k e z t e t é s

Az elemzésekből kitűnik, hogy a vietnami és a magyar nyelvben sok eltérő nyelvi eszközt találunk a helyhatározók kifejezésében. Ezeket valamilyen módon mégis meg tudjuk feleltetni egymásnak. A támpont a jelentés. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelv helyhatározóinak pontosan megfelelő helyhatározók a vietnami nyelvben is megtalálhatók. Ebből következik, hogy a tanítványaink számára fontosabb a megfelelő nyelvi eszközök elsajátítása, mint a nyelvi szemlélet oktatása. A fentiek alapján megállapíthatjuk a magyar helyhatározók oktatásának nehézségi fokait is. A vietnamiaknak az jelent nagyobb gondot a magyar helyhatározók elsajátításakor, hogy meg kell szokniuk az idegen nyelvi eszközöket, tehát a két legszembevetőbb nyelvi nehézséget: a ragozást és a sajátjuktól eltérő szórendet.

A magyar helyhatározóragok nagy száma és jelentésárnyalatainak a megkülönböztetése nagy zűrzavart okozhat a tanulás kezdő fokán. A vietnamiak számára az is teljesen idegen, hogy a szótőhöz járuló rag a szótővel együtt szerves egységet, szerkezetet hoz létre nemcsak jelentés szempontjából, hanem fonetikailag is. A rag itt már szótagként szerepel. A tanulóknak arra kell vigyázniuk, hogy ne törjék ketté a kiejtésben ezt a ragot, szóalakot. S nemcsak a főnevek kapnak ragot, hanem a helyhatározóul szolgáló más szófajú szavak is, pl. a névutó: *valaki mellett, mellettem, melletted, mellette* stb.; *valaki előtt, előttünk, előttetek* stb.; *valakik között, közöttünk, közöttetek* stb.

Ami a szórendet illeti, az oktatónak azt kell megértetnie a diákjaival, hogy teljesen más kötöttség dominál a célnyelvben, mint a sajátjukban. Amint tudjuk, a vietnami előjárószó mindig a főnév előtt áll, míg a magyar névutó a főnév után. Az összetett helyhatározó egyes tagjainak a sorrendje a magyar nyelvben nem annyira kötött, mint a névutós szerkezeté. Ezt a következő példák szemléltetik: *Fent a Gellérthegyen állunk. Fent állunk a Gellérthegyen. Ott a szekrény mellett tv van. Ott van a tv a szekrény mellett.*

Magától értetődik, hogy ezek a mondatok s ezeken belül elsősorban az összetett helyhatározók egyes tagjai más-más nyomatékkal bírnak. A vietnami szórend viszont szigorúan kötött. Így a viszonylag szabad szórendű magyar nyelvi jelenségek automatizálása különösen fontos. Ugyanis azt az árnyalati különbséget, amelyet a magyar szórend fejez ki a nyomatékos mondatokban, a vietnami nyelv nem tudja ilyen pontosan visszaadni.

Összefoglalásként a magyar helyhatározóknak a vietnami tanulók számára való tanításhoz a következő sorrendet javasoljuk. Először a helyhatározószókat vezetjük be, már az oktatás legelején. Ezután következik a névutók, majd a helyhatározóragok tanítása. Végül automatizáljuk az összetett helyhatározókat.

Vũ N g o c C á n

Az -e kérdő partikula*

1. A partikulákat a módosító szók egyik szófaji csoportjaként tartjuk számon. A partikulák egy részét a kérdő partikulák alkotják. Ezek közül (*csak nem, csakugyan, -e, hm, jó, mi, nemde, ugyan, ugye, vagy mi, vajon*) az alábbiakban az -e partikula funkcionális-szemantikai szempontú leírását kíséreljük meg.

2. Ismeretes, hogy az -e kérdő partikulával szerkesztett eldöntendő kérdő mondatok intonáció tekintetében élesen különböznek az adott partikulát nem tartalmazó eldöntendő kérdések hangmenetétől.¹ Míg ez utóbbiak sajátos eldöntendő kérdő mondati emelkedő-eső hanglejtéssel jellemezhetők, az -e kérdő partikulával szerkesztettek esetében nem beszélhetünk különösebb hanglejtésformáról.² Fónagy Iván és Magdics Klára a nyelv ökonómiájával magyarázzák az -e kérdő partikulával jelzett kérdő mondatoknak a kijelentőével megközelítőleg azonos dallamformáját (NyÉrt. 40. sz. 93). Károly Sándor az eldöntendő kérdő mondati intonációt grammatikainak tekinti, szerepét pedig egy kérdőszócska funkciójával azonosítja (NyK. 66: 80).

Ezen tények ismeretében önként adódik a kérdés: ha az -e kérdő partikulával szerkesztett mondatok intonációs „megtakarításra” nyújtanak lehetőséget, mivel magyarázható, hogy az -e partikulás eldöntendő kérdések nem szorították ki az egyéb eldöntendő kérdő mondatokat; vagyis, miért léteznek párhuzamos mondat típusok az ökonómia rovására? A paralel mondatpárok létezése nyilvánvalóan funkcionális-szemantikai különbözőséget feltételez.

Régebbi nyelvemlékeink adatait vagy a tájnyelvi használatot figyelembe véve kézenfekvőnek látszana az -e partikulát tartalmazó kérdések létezését az -e kiemelő funkciójával magyarázni.³ Az orosz és más szláv nyelvekkel történő egybevetés során a *au* kérdő partikulának és egyéb (ukrán, belorusz, bolgár stb.) megfelelőinek a szórendi viselkedéséből kiindulva szintén erre a — különben a szláv partikulákra vonatkozóan is téves — megállapításra juthatnánk. Csakhogy az -e kérdő partikula szórendje a mai nyelvhelyességi norma szabályai szerint szigorúan kötött.⁴ Az elhelyezkedési korlátozottság oka az állítmány rendkívüli logikai terheltségében keresendő. Másrészről pedig az egyéb mondatrészek kiemelésére rendelkezésünkre állnak különféle hangsúlyozási és szórendi megoldások.⁵

* Ezúton is köszönetet mondok Deme Lászlónak e cikk elkészítésében nyújtott önzetlen segítségért.

¹ L. MMNyR. 2: 38–9.

² L. MMNyR. 2.: 505. Klemm Antal a kiegészítendő kérdések intonációjával azonosítja (Magyar történeti mondattan. Bp., 1942. 16).

³ Vö. Simonyi Zsigmond: MKöt. 2: 186–7; Deme László: IskNym. 292–301.

⁴ L. Deme i.m., vagy MMNyR. 2: 496.

⁵ L. erről É. Kiss Katalinnak A magyar mondatok egy szintaktikai modellje c. kandidátusi értekezését, különösen 135. és kk. (Debrecen, 1978). Az -e választzó kérdő mondati, némileg módosult elhelyezkedési rendjéről ír Ferenczy Géza (Magyarán. Bp., 1980. 169–72).

Ily módon az *-e* partikula mintegy mentesül a logikai kiemelés szerepének betöltése alól. Ennek ellenére eldöntendő kérdő mondatban gyakran fordul elő, ami jelzi fontosságát és utal egy sajátos funkció (és jelentés) meglétére. Ezen funkció mibenlétének a tisztázásához az *-e* használati körének vizsgálatával juthatunk el.

3. A vizsgálandó partikula a mondatban megjelenhet kötelezően vagy választhatóan, egyes kérdő mondat típusokban pedig alkalmazása nem lehetséges.

3.1. Az *-e* kérdő partikula kötelezően megjelenik függő és megismételt eldöntendő kérdő mondatokban.

A függő kérdést nem csupán az jellemzi, hogy benne az *-e* eldöntendő kérdés esetén kötelezően szerepel, hanem az is, hogy egyéb kérdő partikulák — kivéve a *csak-ugyan*, *ugyan*, *vajon* partikulákat — az eldöntendő kérdő mondatnak függő kérdéssé történő átalakítása során bizonyos partikulák összeférhetetlensége következtében ki-maradnak a mondatból. Ezen körülmény szükségszerűen a kiinduló mondat tartalmának, értelmi-érzelmi terheltségének a módosulását idézi elő. Az eredeti jelentéstartalom pontosabb tükröztetése érdekében áthidaló megoldásokkal élhetünk:

- | | |
|---|---|
| — <i>Akkor holnap hazaviszel minket, ugye?</i>
(Sarkadi) | <i>Megkérdezte tőle, hogy akkor holnap (valóban, tényleg) hazaviszi-e őket.</i> |
| — <i>De hát ezért csak nem büntetnek meg bennünket?</i>
(Nagy Lajos) | <i>(Félve, csodálkozva) kérdezte, hogy hát ezért nem büntetik-e meg őket.</i> |

Függő kérdés esetén az *-e* kérdő partikula kötelező használata egyfelől választ is ad sajátos szerepének mibenlétére: függő kérdő mondatban egy eredetileg informatív (azaz a kérdésre adandó válasz milyensége felőli teljes bizonytalanságra utaló) kérdő mondat rekonstruálódik, s benne az *-e* kötelező jelenléte a kérdéses mondatrészre vonatkozó eldöntendő jelleget helyezi előtérbe, alternatívát jelöl. Így eldöntendő függő kérdő mondati funkcionálása azonos a kiegészítendő függő kérdések kérdőnévmásainak funkcionálásával, az intonáció helyett az *-e* kérdő partikula jelenik meg a kérdő jelleg mutatójaként. Mellékmondati, azaz függő kérdésként történő használatát illusztrálja a következő mondat: *Ki-kipislogtam az ablakon, nem jön-e már az a grándt.* (Nagy Lajos)

Megismételt kérdés esetén, amely a dialógus egyik jellemző álkérdő mondata, a függő kérdéssel analóg jelenség játszódik le: — . . . *velem jössz-e vagy hazautazol?* / — *Hát haza engednél?* / — *Haza engednélek-e?* — *felelt Molnár Pál . . . — Nem tudom.* (Mikszáth).⁶ A kérdező a megismételt kérdést rendszerint a válaszáadás megfontolása céljából történő időnyerésre, esetenként meglepettsége kifejezésére használja. A kérdés megismétlése során a beszélő az előző, *-e* partikulát nem tartalmazó kérdést automatikusan egészíti ki az *-e* szócskával. A kötelező átalakítás oka abban rejlik, hogy megismételt kérdés alkalmával voltaképpen egy bevezető alárendelő főmondati rész (pl.: *Azt kérdezi, hogy . . .*) nélküli függő kérdéssel van dolgunk. Ennek következtében a megismételt kérdés mint hiányos függő kérdő mondat szintén nem nélkülözheti az *-e* kérdő partikulát.

3.2. Az *-e* lehetséges használatának köre számos kérdő mondat típusra kiterjed, alkalmazásának eshetősége mindegyik típusban más-más feltételek függvénye.

Informatív (direkt) kérdő mondatokban formai mutatók segítenek az egyes típusok elkülönítésében. Az informatív kérdés szemantikájára az *-e* szerepeltetésén, illetve elhagyásán kívül hatást gyakorol a mondat állító vagy tagadó alakja, valamint az, hogy a kérdéses mondat tartalmazza-e a *vajon* partikulát.

⁶ A megismételt kérdés intonációs jellemzését l. Klemm i.m. 17; Károly i.m. 85.

Az állító alakú, -e kérdő partikulát tartalmazó informatív kérdő mondatok a beszélőnek a kérdésre adandó válasz milyensége felőli teljes bizonytalanságát mutatják, egyszersmind utalnak a kérdező kíváncsiságára, esetleg kételyére: — *Nagybátyád feleségébe még mindig szerelmes vagy-e?* (Jókai).

Ha ez a mondat típus kiegészül a *vajon* kérdő partikulával, a mondat szubjektív modális jelentése a kíváncsiság vagy a kétely közvetítésétől a féls, nyugtalanság intenzívebb érzékeltetése felé tolódik el, ugyanis a *vajon* + -e partikula-kombináció fokozott érdeklődést fejez ki, a szubjektív árnyalatok előtérbe kerülnek.⁷ Ezt illusztrálja a következő mondat: *Vajon hitt-e? Megbánta-e hitelenségét? Vajon ott van-e most, ott, az örök nyugalom és boldogság honában?* (Makai Imre).

Tagadó alakban feltett kérdések esetén a lehetséges válasz milyenségére irányuló feltételezés kérdése összetettebb, mint állító alakú kérdő mondatok esetén, mivel maga a tagadás rendszerint transzponálódik, következésképpen a mondat állító értelmet kap, a transzpozíciónak a szerepe pedig nem más, mint éppenséggel a feltételezés kifejezése. Ezzel magyarázható, hogy tagadó alakú kérdésekben az -e jobbra elmarad, pl.: — *Nem igazságszók ezek?* — *kérdeztem a kocsi*. (Mikszáth). Ha ezt a példamondatot kiegészítjük az -e partikulával, feltételezésünk még explicitebb színezetet kap: „*Nem igazságszók-e ezek?*”.

A *nem* és az -e együttes használatára gyakran differenciáltabb szubjektív modális jelentésárnyalatok érzékeltetésekor kerül sor. Ilyen árnyalat lehet például a féls vagy a gondolatmenet során hirtelen felmerülő kétellyel kapcsolatos gyanakvás árnyalata: *De nem vagyok-e túlságosan hideg vele szemben?* (Makai). Ezen példából kiindulva újabb alkalmunk adódik arra, hogy az -e funkcionálását közelebbről szemügyre vehessük.

Az -e kérdő partikula behelyezhetősége megbízható támpontot nyújt két kérdő mondat típus elkülönítéséhez. Míg az előző példában az -e-t némi szemantikai torzulás árán (mely torzulás alkalmasint egy kifejezettebb intonációs formával könnyedén kompenzálható) a mondatból elhagyhatjuk (*De nem vagyok túlságosan hideg vele szemben?*), a következő, nem informatív, hanem retorikus kérdésben az -e elhagyása már lényeges jelentésbeli eltérést von maga után, vö.: *De Atlasz legelső feladata nem az-e, hogy mozdulatlanul álljon?* (Illyés), és, az -e-t elhagyva: *De Atlasz legelső feladata nem az, hogy mozdulatlanul álljon?*, ahol az -e elhagyásával a retorikus kérdés szükségszerűen informatívvá alakult át, amelynek szerepe ellenőrző-konstatáló, emellett utal a beszélő meglepettségére. Az effajta kérdések akkor használatosak, amikor a beszélő valamilyen úton-módon arról értesül, hogy egy előzetes feltételezése, ismerete nem helytálló. A kérdés maga tehát felfedi a beszélő eredeti, a megváltozott vagy közelebbről megismert tényeknek már meg nem felelő feltételezését, másrésről pedig jellemzője az is, hogy benne a tagadó alak nem transzponálódik, nem kap állító értelmet.

Előfordul az -e kérdő partikula figyelemkeltő álkérdő mondatokban, rendszerint a *hall* ige jelen idejű második személyű alakjaihoz kapcsolódva. Ez a sajátosság azért érdemel említést, mert ebben az alkalmazásban mutatkozik meg az -e partikula ősi funkciója a legszemléletesebben: eredetileg az -e figyelemkeltő indulatszó volt.⁸ A mai nyelvhasználatban ez a konstrukció a figyelemkeltésen túl a közvetlen hangvétel mellett fenyegetést is kifejezhet: — *Én nem vagyok az ön barátja, hallja-e?* (Mikszáth).

3.3. Az -e használatáról akár megközelítőleg teljes képet csak akkor kapunk, ha használati körén kívül számba vesszük azon eseteket is, amikor az -e kérdő partikula a

⁷ Vö. Ferenczy Géza: „Nyelvművelő levelek.” Bp., 1964. 246–7.

⁸ L. Klemm i.m. 17. Az -e indulatszói eredetéről ír Berrár Jolán (Magyar történeti mondattan. Bp., 1957. 70).

mondat tartalmának lényeges megváltoztatása nélkül nem szerepelhet a kérdő mondatban. A mindennapi nyelvhasználat tanúsága szerint az -e sokszor kimarad az eldöntendő kérdő mondatból (vö. Ferenczy Géza: Magyarán. 170. és kk.), aminek a magyarázata ugyancsak hozzájárul az -e partikula pontosabb leírásához, ezen keresztül pedig kérdő mondat típusok bizonyított elkülönítéséhez.

Fentebb érintettük a konstatáló kérdések és a retorikus kérdések közötti különbségtételnek az -e partikulával való összefüggését. Konstatáló kérdő mondatban, mivel az valójában átmenet kérdés és kijelentés között, az -e partikula nem szerepelhet: — *Azt hittük már, hogy haza sem jössz többé. Így hát a földosztásból kimaradtál, mi?* (Nagy Lajos).

Konstatáló kérdés és informatív kérdés alapvetően különböznek egymástól. Ha például egy terembe belépünk és meglepetten állítjuk-kérdezzük, hogy *Betörték az ablakot?*, reagálásunk szokványosnak tekinthető. Ha viszont ezen körülmények között a *Betörték-e az ablakot?* kérdés hangzik el, akkor nyilvánvalóan informatív kérdéssel van dolgunk, előzetes megbeszélést feltételezünk, a két kérdés háttérében rejlő beszédhelyzet homlok-egyenest eltér egymástól.

Míg konstatáló kérdésben viszonylag könnyen kitapintható annak az oka, hogy az -e partikula miért nem jelenhet meg (a kérdés álkérdés, s mint ilyen, inkább megállapít, mintsem feleletet vár), informatív kérdő mondatokban lényegesen nehezebben megmagyarázható jelenséggel találjuk szemben magunkat. Itt ugyanis elvben az -e mindig potenciális szerkezettag, a valóságban azonban a kérdező gyakran eltekint alkalmazásától.

Először a legfontosabb formai kizáró okokat soroljuk fel.

A formai korlátozások egyike az -e partikulának a frazeologizmusokból való kihagyása: — *De a csókéja, mondják, olyan édes, mint a méz.* / — *Nem kóstoltam.* / — *Így görbülj meg?* (Mikszáth). Kizáró okként kell megemlíteni a kettős tagadást is: *Ijedten tekintettem hátra, ahol Kristóf jött. — Nincs semmi bajod?* — *kiáltám.* (Mikszáth). Amint arra már korábban utaltunk, a modális partikulák többségükben egymással kombinálva nem használhatók. Így nem illeszthető be az -e partikula a következő kérdésekben a *csak nem* és az *ugye* kérdő partikulák mellé: — *Őn tréfál,* — *szólt közbe István,* — *csak nem fürdik tán tejben, mint az asszonyok?* (Jókai); — *No, ugye, hogy zavartad a vizet, amikor ittunk?* (Nagy Lajos). A modális partikulákhoz hasonlóan a modális szók (módosító szók) is gátat szabnak az -e használatának: — *Igazat szólj, menyecske, igazat szólj. Igazán nem láttad?* (Mikszáth). A beszédelőzményre utaló hiányos kérdő mondat szintén nélkülözheti az -e kérdő partikulát: — *No hát süssön meg nekünk kend egy egeret.* / — *Csak egyet?* (Jókai).

Vagy szembeötlő — és itt egyre inkább a tartalmi kizáró okok ismertetésére térünk át —, hogy bizonyos határozószók mennyire útját állják az -e potenciális szerepeltetésének. Így a *Te is voltál moziban?*, a *Te már (még nem) voltál moziban?* típusú mondatokban általában kizárt az -e kérdő partikula használata.

Az -e elmaradására néha beszédbeli konvenció ad magyarázatot, például udvarias kérdés feltevésekor zavarólag hathat az -e familiáris hangvétele, ezért ilyenkor eltekintünk használatától: — *Mikor utaznak nagysádotk Magyarhonba?* / — *Holnap korán reggel.* / — *Megengedik, hogy útitársuk legyenek?* (Jókai).

Az -e partikula elhagyásának eseteit vizsgálva tartalmi szempontból azon alapvető tendencia körvonalazódik, mely szerint az -e partikula kimarad a mondatból, ha a kérdés kizárólag ténylegtárára irányul. Az -e szerepeltetése mindig kiegészítő szubjektív modális árnyalatokkal terheli meg a mondat tartalmát, tehát alkalmazására csakis akkor kerül sor, ha a tényfeltárás igénye más viszonyulás kifejezéséhez kapcsolódik. Éppen ezért az eldöntendő kérdő mondat eredeti szerepében, azaz tisztán informatív (direkt) kérdésként nem tartalmazza az -e kérdő partikulát, a kérdés kizárólag a szóban forgó dolog eldöntésére irányul: — *Vagy beleegyezel, vagy szólok. Határozz hát! Szóljak?* (Mikszáth).

4. Az elmondottakat összefoglalva és általánosítva a következőket állapíthatjuk meg az -e kérdő partikula státusát illetően.

Az -e kérdő partikula az eldöntendő kérdő mondatoknak csak egy részében szerepelhet.⁹ Ez a körülmény alapul szolgál bizonyos kérdő mondat típusok megkülönböztetésére. Egyfelől a többi eldöntendő kérdő mondatról elkülönülnek azok, amelyek kötelezően tartalmazzák az -e-t (függő kérdés, megismételt kérdés). Másfelől kijelölhetünk olyan kérdéstípusokat, amelyekben az -e nem szerepelhet (ellenőrző-konstatáló kérdés, tényfeltáró vagy tisztán informatív kérdés).

Míg az -e kérdő partikula függő kérdés esetén nyelvi kényszer folytán kerül alkalmazásra (a kérdő intonáció testes eszközeként számos más nyelv alkalmaz e szerep körben kérdő partikulát, mint pl. az angol, orosz, francia, spanyol stb.), más kérdő mondat típusokban az -e potenciális szerkezettagként jelenik meg, a beszélő számára lehetőségeit jelent szubjektív modális állásfoglalása árnyalt kifejezésére. A szubjektív viszonyulás árnyalatai a fokozott kíváncsiságtól a félésen és a sürgetésen át a teljes bizonyossáig terjedő skálán helyezkednek el.

Fábricz Károly

Poliszémia a terminológiában*

A terminológia tudományának egyik legtöbbet vitatott kérdése az, hogy van-e a terminológiában poliszémia, és ha van, mi okozza, és hogyan lehetne a minimumra korlátozni. Ennek a témának jelentős az irodalma; a következőkben elsősorban a szovjet terminológiai kutatásokra támaszkodom.

1. A terminológiai poliszémia létezését nem kell bizonyítanunk. A terminológia tudományának korábbi képviselői (pl. Th. Savory)¹ a terminusokkal szemben nagyon szigorú követelményeket állítottak fel, és elkövették azt a hibát, hogy a kívánalmakat azonosították a valósággal. Ma már kevés követője van ennek a nézetnek,² és a terminológiai poliszémia létezését elfogadott ténynek tekinthetjük.

A terminológiai poliszémiáról folytatott viták során véleményem szerint sok fölösleges érvelés is elhangzott, és a viták egy része félreértésből származott. A vitatkozó felek sokszor nem vették figyelembe, hogy a poliszémia megítélése a terminus fogalmának meghatározásától függ, vagy elfelejtkeztek arról, hogy más-más terminusmeghatározás alapján vitatkoznak. Általános hiányossággként említhetem meg, és ezt még az utóbbi idők terminológiai irodalmára is jellemzőnek tartom, hogy „tudományos-technikai” terminológiát emlegetnek, de az erre érvényes megállapításokat általános érvényűnek hirdetik, nem véve figyelembe, hogy a tudományos és a műszaki terminológián kívül más terminológiák is léteznek. A terminológiát gyakran szembeállítják a köznyelvi szókinccsel és olyan megállapításokat tesznek, hogy a tudományos-technikai terminológia a szókinccsen belül „területenkívüliséget” élvez,³ holott a terminológiák által kifejezett fogalmi rendszer nem közös az egyes tudományágakban, tehát nem állhat egységes rendszerként szemben a köznyelvi szókinccsel, míg a terminusok nyelvi sajátosságaik révén szorosan kapcsolódnak a köznyelvi szókinchez. A felsorolt hiányosságokat az utóbbi években a

⁹ B. Takáts Lajos jóvoltából ismerünk olyan nyelvjárást, ahol az -e kérdő partikula egyáltalán nem használatos, még függő kérdésben sem (MNY. 6: 218).

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1980. szeptember 23-i ülésén elhangzott előadás.

¹ Savory, Th.: The Language of Science. London, 1957.

² Pl. E. H. Толикина: Лингвистические проблемы научнотехнической терминологии. Москва, 1970. 53–67.

³ Даниленко, В. П.: Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. In: Исследования по русской терминологии, Москва, 1971. 11.

szovjet terminológiai iskola — elsősorban Ahmanova és munkatársai — igyekeznek kiküszöbölni, és a köznyelvi szókinész és a terminológia viszonyát már sokkal árnyaltabban kezelik.

2. A terminus kritériumának megállapításában ennek megfelelően Ahmanováék nézeteit tartom irányadónak. Felfogásuk szerint a terminus kritériuma a tudományos meghatározás, amely egyrészt a terminus által jelölt fogalom tartalmát és terjedelmét pontosan körülhatárolja, másrészt kijelöli a terminus helyét egy következetesen felépített hierarchikus rendszerben.

A terminusok meghatározása különbözik a köznyelv szavainak meghatározásától; lényeges, hogy a terminus következetes fogalomrendszerbe illeszkedik, másrészt a jelölt fogalom tartalma pontosan, gyakran mennyiségi paraméterekkel jellemezhető. Természetesen abszolút, éles határ nincsen, így például Lanyina⁴ megjegyzi, hogy bizonyos fizikai földrajzi terminusok meghatározásában a tudomány és a köznyelv ugyanazokat a kritériumokat használja. Ettől függetlenül a meghatározást, illetve a meghatározás jellegét továbbra is alapvető kritériumnak tekinthetjük, sőt érdeme ennek a felfogásnak, hogy jelzi az átmeneti esetek lehetőségét.

Érdekes és tanulságos a fentieket összevetni az újabb szemantikai kutatások bizonyos megállapításaival. A strukturális szemantika egyik alapproblémája az, hogy a jelentés leírásában a tárgyi, extralingvisztikai ismereteket mennyire vehetjük figyelembe.

Egyes vélemények szerint egyáltalán nem, más vélemények szerint kevéssé; így például az *elefánt* jelentésébe, legalábbis a szemantikai leírás szempontjából, csak annyi tartozna bele, hogy 'x vagy y állatfajta'; ez elégséges a szó jelentésének más jelentésektől való megkülönböztetésére.⁵

Természetesen az átlagember számára ennél az elefánt jóval többet jelent — ormányt, agyart, vastag, ráncos bőrt, lapos füleket, nagy erőt és tömeget, azt, hogy a legnagyobb szárazföldi állat stb. Még több adat tartozik bele az elefánt tudományos, állattani meghatározásába, ugyanakkor az átlagember számára fontos jegyek közül nem mindegyik lényeges a tudomány szempontjából, és az átlagember számára lényegtelen vagy ismeretlen jegyek fontosak lehetnek.

A meghatározás döntő fontosságára még egy példát szeretnék idézni. A gyaloglás köznyelvi szó, jelentését elsősorban a futással, illetve a járművön történő közlekedéssel való oppozíció határozza meg. A sportban a gyaloglásnak pontosabb meghatározása van: csak a futással áll oppozícióban, és a leglényegesebb kritérium az, hogy az egyik láb mindig érinti a talajt. Az eltérő meghatározás eltérő jelentéssel is jár, amit a szókapcsolatok, kollokációk jeleznek: a köznyelvben nemigen beszélünk „szabálytalan gyaloglásról”.

Ebből a példából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a terminus kritériuma talán nem is a tudományos meghatározás, hanem csupán a pontos meghatározás, egy jól kiépített fogalmi rendszer segítségével. Ilymódon a terminológián nem csupán tudományos terminológiát értünk. A sport nem tudomány, legalábbis ami a szabálykönyvekben le van írva, az még nem tudomány, mégis az egyik legrepresentatívabb terminológiai rendszert a sportban találjuk, mivel minden egyes terminus a rendszerben elfoglalt helyétől kapja meg az értékét (*középtávfutás*: a rövid- és hosszútávfutás között), és mennyiségi paraméterekkel is meghatározható (800 és 1500 m). Terminológia tehát nem csak tudományos terminológia lehet.

⁴ Ланина: Терминология и номенклатура физической географии. (Disszertáció) Москва, 1975.

⁵ Leech, G.: Semantics. Penguin Books, 1974. 88.

⁶ Hofer, T.—Végh, J.: A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókinése. Budapest, 1964.

Itt röviden megemlíthetjük a népi terminológiákat is. Ezeknek a fogalmi rendszere nem annyira következetes; a terminusok, ill. fogalmak hierarchiája elsősorban vertikálisan kevésbé van kiépítve. Ezeket a terminusokat nem látták el explicit definíciókkal, ugyanakkor a definíció lehetséges. A definíciók pontossága a tudományos meghatározás pontosságát nem éri el, de a köznyelvi meghatározását meghaladja. Példaként szeretném idézni a következőt: ha a kasza *kicsinre áll*, ez azt jelenti, hogy a penge a nyelével kis szöget zár be. Ha a kasza *nagyra van állítva*, a penge a nyéllel 67° -nál nagyobb szöget zár be. Ennek a 67° -os szögnek az említése nem feltétlenül a régi paraszti gazdálkodóktól származik, a kaszások azonban, ha nem is szögmérővel, de kézzel vagy szalmaszállal mérve elég pontosan megállapították, hogy a kasza *szaladóra van-e állítva* vagy pedig *nagyon ötelve van*.⁶ Ha a *rávágás* fogalmát akarnánk a modern mezőgazdasági tudomány alapján meghatározni, kérdéses, hogy lehetséges-e és szükséges-e pontosabb meghatározás, mint a következő: „Ha gyenge a kasza, akkor alá kell vágni, ha nem, akkor rávágnak. Ez azt jelenti, hogy ha a búza meg van dülve, az alávágásnál a dülés iránya felől vágnak, rávágáskor az ellenkező oldalon.” Trubacsev és Merkulova vizsgálatai szerint (a mestersegek szláv terminológiájával kapcsolatban) a gazdaság létfontosságú ágazataira vonatkozó lexika már az írásbeliség előtt is valamilyen ösztönös terminológia vonásait viselte.⁸ Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a népi terminológia mintegy átmenetet képez a köznyelv egyéb területei és a tudományos terminológia között mind diakrón, mind szinkrón vonatkozásban, és ez ismét alátámasztja azt a véleményt, hogy terminus és nem terminus között nincsen éles határvonal.

4. A terminológiákat több szempont szerint osztályozhatjuk. Megkülönböztethetjük

- a) a tiszta tudományok terminológiáját az alkalmazott tudományokétól;
- b) a tudományos terminológiákat a termelési szférákban alkalmazott terminológiáktól;
- c) a szabványosított terminológiákat a nem szabványosítottaktól;
- d) a főleg idegen (latin–görög) elemeket használó terminológiákat a főleg köznyelvi elemekből építkező terminológiáktól;
- e) a természettudományos terminológiákat a társadalomtudományok terminológiájától (itt átmenetekkel is számolni kell);
- f) a tudományos és termelési terminológiákat az élet egyéb területeivel kapcsolatos terminológiáktól (sport, diplomácia, stb.).

Az egyes terminológiakon belül is megkülönböztethetünk bizonyos rétegeket, amelyek egymáshoz képest nyelvi szempontból eltéréseket mutatnak, pl. a régi és új, vagy az általános és szűk szakterminusok rétege.

5. A terminusok monoszémiájának követelménye a különböző terminológiákban tendenciaszerűen érvényesül. A poliszémia azonban még a legtisztább terminológiákban, illetve terminusrétegekben is elkerülhetetlen.

A poliszémia elkerülhetetlenségének első és legfontosabb oka az, hogy a terminusfogalmakat a természetes nyelv szavaival fejezzük ki, és ezekre, ha kisebb mértékben is, mint más szavakra, jellemzők a természetes nyelvek általános fejlődési tendenciái. Ezeknek a fejlődési tendenciáknak az érvényesülését számos terminus története illusztrálja, még a szabványosított terminológiákban is.

⁷ Balassa I.: A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen, 1940. 33.

⁸ Трубацев, О. Н.—Меркулова, В. А.: Ремесленная терминология в славянских языках.

A nyelv egyik általános fejlődési tendenciája szerint a szót használók körének bővülése együtt jár a szó jelentésének bővülésével, míg a szót használók számának csökkenése a jelentés szűkülésével szokott együtt járni.⁹ Az új terminusokat keletkezésükkor csak szűk körben ismerik, egy adott jelentésben. Ha azonban a terminusszót ismerők köre bővül, a jelentés is bővül, egészen addig, amíg az eredeti jelentés mellett új, világosan megkülönböztethető jelentést regisztrálhatunk. A monoszémia egy adott tudomány, ill. szakterület terminusaira csak adott időszakban és a nyelv adott regionális variánsában jellemző.¹⁰

Itt meg kell állnunk egy pillanatra. A monoszém terminológia felfogásának támogatói azzal érvelhetnek, hogy ha egy terminus közismertté válik, akkor az már nem terminus (determinologizáció). A terminust a tudomány továbbra is az eredeti értelemben és csak abban az értelemben használja. Ebben az esetben feltételeznünk kell, hogy két azonos alakú szóval van dolgunk. Ez a felfogás azonban logikailag ellentmondásos, ugyanis értelmetlenség lenne a szójelentések monozsémiájáról beszélnünk: jelentés nem lehet egy vagy több jelentésű, csak szó. A terminus szó, a szó pedig, akár terminus, akár nem terminus, lehet több vagy egyjelentésű. A terminológiában csak a fogalmak egyjelentésűek, az azokat kifejező szavak nem mindig. A homonímia feltételezése poliszém, terminusként is használt szavak esetében ellentmond nyelvértékünknek, a nyelvtörténeti tényeknek és a szinkronikus adatoknak is.

Ha egy szó egymással összefüggő jelentéseit a komponensanalízis módszerével vizsgáljuk, akkor a komponensek 3 fő típusát különböztetjük meg: a) a közös komponenseket, amelyek a szó mindegyik jelentésében benne vannak és alátámasztják azt az érzésünket, hogy egy szó több jelentésével van dolgunk, nem homonimákkal; b) az ún. diagnosztikus vagy disztinktív komponenseket, amelyek a jelentéseken belül egyes jelentéscsoportokat megkülönböztetnek másoktól és alátámasztják azt az érzésünket, hogy a szó egyes jelentései közelebb vannak egymáshoz, mint más jelentésekhez; c) kiegészítő komponenseket, amelyek fokozatosan a konnotációkba mennek át.¹¹

Ha ezzel a módszerrel megvizsgáljuk például a *gyomnövény* szót, akkor két egymással összefüggő jelentést izolálhatunk, mégpedig egy terminusjelentést és egy nem terminusjelentést. A jelentéskomponenseket a következőképpen írhatjuk fel:

a) közös komponensek: + növény — hasznos

b) disztinktív komponensek: 1. jelentés: — vetett
— gazdasági növény
2. jelentés: — vetett

c) kiegészítő komponensek: 1. + szántóföldön/kertben található
+ makacs, életképes, ellenálló, igénytelen, szapora stb.
2. — gazdasági növény
+ szántóföldön/kertben található
+ makacs, életképes, ellenálló, igénytelen, szapora stb.

A két jelentés közötti kapcsolat jól érzékelhető: nemcsak a közös komponens van meg, hanem a kiegészítő jelentéskomponensek is hasonlóak. A két jelentés közötti különbség ugyancsak világos: a köznyelvi jelentés csak a vadon élő, nem termesztett növényeket vonja be a gyom fogalmába, míg a mezőgazdasági jelentés körébe beletartoznak a termesztett növények között kikelő más gazdasági növények is. Hogy a *gyomnövény*

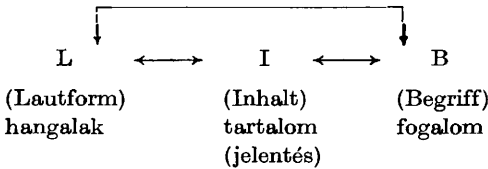
⁹ Булаховский, Л. А.: Введение в языкознание, II. 76.

¹⁰ Ахманова, О. С.—Глушко, М. М.: Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования. Москва, 1974. 30.

¹¹ Nida, E. A.—Taber, C. R.: Theory and Practice of Translation. Leiden, 1969. 65.

szónak valóban két jelentése van, azt alátámasztja az a tény, hogy a gyomnövények között a mezőgazdaság megkülönbözteti a *feltétlen gyomokat*: ez megfelel a gyomnövény köznyelvi jelentésének. Így tehát a *gyom*₁ és a *feltétlen gyom* köznyelvi szó és terminus szinonimiája, a *gyom*₂ és a *feltétlen gyom* két terminus alá és fölérendeltségi viszonya, míg a *gyom*₁ és *gyom*₂ ugyanazon szó terminus és nem terminus jelentése, amelyben a terminusjelentés a köznyelvi jelentéshez képest tágabb fogalom.

Nem helyesli két egymástól elkülönült szó, sőt még két **j e l e n t é s** feltételezését sem Jumpelt olyan terminusok esetében, amelyeknek köznyelvi és terminológiai jelentése nagyon közel áll egymáshoz. Ilyen terminusokban szerinte a fogalmi tartalom a köznyelvi jelentéstartalom keresztül kapcsolódik a szó hangalakjához:



A terminusfogalom a köznyelvi jelentéstartalomnál magasabb absztrakciós fokot képvisel és a köznyelvi jelentéstartalomtól kívül még egy fogalmi összetevőt is tartalmaz; ezek kölcsönösen hatnak egymásra a terminus használatában és fejlődésében.¹²

Nagyjából ehhez hasonló véleményt fejez ki Kandelaki. Megkülönbözteti a terminus tudományos és nyelvi jelentését (ezen nem köznyelvi jelentést kell értenünk); az előbbi definíciók egész sora, az utóbbi csak része a teljes fogalomnak, rövidítés eredménye. A terminus nyelvi jelentésébe foglalt lényeges megkülönböztető jegyek arra jók, hogy elégségesek a kifejezett fogalom más fogalmaktól való megkülönböztetésére.¹³ (Ezt érdemes összevetni a strukturális szemantikának a szó jelentésére vonatkozó megállapításai-val: a szó denotátumára vonatkozó tárgyi tudásunk csak olyan mértékben veendő figyelembe, amennyiben ez más szavak jelentésétől való megkülönböztetéshez szükséges.)¹⁴

A nyelv fejlődési tendenciái azért is érvényesek a terminológiára, mivel a terminológia sem csupán rendszer, hanem kommunikációs eszköz (parole) is; emberek használják, még ha nem is az egész nyelvközösség. A terminusok használatából, a szaknyelvi kommunikációból következik a rövidítés vagy rövidülés tendenciája, az összetett terminusok egyes részeinek elhagyása. Ha egy hosszú szakkifejezést egy cikkben gyakran kell használnunk, igyekszünk lerövidíteni. Az adott szövegben a terminus! továbbra is egyértelmű. Így például egyértelmű a *sprouting in the ear* ('kalászban való kicsírázás') *sprouting*-ra rövidítése az ezzel a témával foglalkozó szimpozion anyagaiban.¹⁵ Az egyértelműséget azonban már csak a szövegösszefüggés biztosítja, pedig Reformatszkiij a terminusra jellemzőnek tartja a kontextustól független egyértelműséget. Ez a jelenség minden esetben potenciális poliszémia, amely sok esetben tényleges poliszémiát eredményezett, illetve eredményez.

A terminológiai poliszémia elkerülhetetlen bizonyos terminusok eltérő értelmezése miatt is. Különböző tudományos iskolák eltérő definíciókat rendelnek hozzá egyes terminusokhoz. Erre egy egyszerű példa a következő:¹⁶

¹² Jumpelt, R. W.: Übersetzung naturwissenschaftlicher und technischer Literatur. Berlin, 1961. 129–30.

¹³ Канделаки, Т. Л.: Значение терминов и система значений научно-технической терминологии. In: Проблемы языка науки и техники, Москва, 1970. 3–39.

¹⁴ Leech, I. h.

¹⁵ Cereal Research Communications, Vol. 8. No. 1. 1980.

¹⁶ Lőrincz J.: Földműveléstan. Budapest, 1978. 190.

Szántási kategóriák	A szántás mélysége cm-ben			
	Oserhádi	Grábner	Lammel	Sipos
	szerint			
Tarlószántás	3–6	3–6	—	—
Sekélyszántás	6–10	12–16	10–12	12-ig
Középmélysántás	10–15	16–20	15–18	13–20
Mélysántás	15–20	21–25	20–30	21–35
Mélyítő szántás	30–40	25 alatt	35–45	36–50
Rigolszántás	—	—	50 alatt	51–70

Közismert, eltérően értelmezett nyelvészeti terminusok a *jelentés*, a *lexikai egység* és a *terminus*.

A polyszémia kialakulását és fennmaradását elősegíti a nyelvi gazdaságosságra való törekvés is. Meg kell jegyeznünk, hogy a terminológia ebben a tekintetben sem tér el minőségileg a köznyelvi szókincstől. Grinyov statisztikai vizsgálatokkal igazolta, hogy minél régebben használnak egy terminust, annál rövidebb.¹⁷

A már említett rövidülési tendencia tehát nemcsak a terminusok használatára, hanem fejlődésére is jellemző. Érdekes lenne ebből a szempontból különböző nyelvek terminológiáit összehasonlítani. Az angol és a magyar terminológiák összehasonlítása nyilván azt mutatná, hogy az angol terminusok rövidebbek. Ez sok különböző tényezőre vezethető vissza, de valamilyen mértékben annak is szerepe lehet, hogy az angol terminológiák korábban alakultak ki. Példaként említhetjük a *speed* ('sebesség') terminust. Ezt az angol gyakran alkalmazza 'revolution per minute' ('fordulatszám') jelentésében, és így *engine speed*-ről ('motorsebesség') és *shaft speed*-ről ('tengelysebesség') beszél. Ezt nyilván azért teheti meg, mivel a motorsebesség nem érthető félre, nem értelmezhető haladási sebességgént, a nyelvi redundancia a szöveg más pontjain, illetve a nyelven kívüli adatok egyértelművé teszik a jelentést. (A *speed* jelent egyébként 'érzékenységet' is a fényképezésben.) Hogy ebben az esetben a rövidsége törekvés eredményezte-e a *speed* használatát a 'revolution per minute' helyett, nem feltétlenül biztos, de elképzelhető.

A nyelvi gazdaságossággal kapcsolatos a több tudományágban használatos terminusok kérdése is. Jumpelt a következő eseteket írja le:

- I. A köznyelvben, illetve a szaknyelvben más jelentéssel használt terminusok
- II. A szakterületen, illetve B szakterületen más jelentéssel használt terminusok
- III. Egy szakterületen belül más jelentéssel használt terminusok
- IV. Szűkebb vagy tágabb értelemben használt terminusok.¹⁸

Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy az egyik szakterület (vagy tudományág) a másik szakterület terminusait nemcsak más jelentésben (más definícióval) használhatja, hanem teljesen azonos jelentésben is (az eredeti definíciónak megfelelően), ha pedig más jelentéssel használja, az lehet az eredetinek csak kissé módosított változata, erősen vagy teljesen eltérő jelentés, illetve hasonló jelentés, de determinologizálva, tehát köznyelvi jelentés. Példa az eredeti (botanikai) jelentésnek némileg módosított (gyakorlati növénytermesztési) változatára a következő: „A gyakorlat — a növénytani rendszerezéstől eltérően — hüvelyeseknek csak a magjukért termesztett pillangósvirágúakat nevezi; azonban a lucernát ... és egyéb szálastakarmánynak termesztett hüvelyest is herefélének emleget-

¹⁷ Гринев, В. С.. Проблемы нормализации строительной терминологии. (Disszertáció) Москва, 1977.

¹⁸ Jumpelt i. m. 59–60.

ti.¹⁹ A terminus egy szakterületen belüli eltérő jelentéseire példa az angol *density* terminus, amely a fizikában általában 'sűrűséget', a színképelemzésben 'feketedést' jelöl. A terminus determinologizált használatát illusztrálhatja az *erővonal*, amelyet a fizikából a politikai szaknyelv is átvett és metaforaként használ; beletartozik a politikai szaklexikába, de nem olyan teljes jogú terminus, mint pl. a *koalíciós kormány* vagy *árnyékkormány* kifejezések.

6. A terminológiai poliszémia káros voltáról már sokat írtak. El kell ismerni, hogy a többértelműség valóban nem kívánatos, és mindent meg kell tenni a kiküszöbölésére, ami ésszerű és lehetséges. A poliszémia károságát azonban a korábbi irodalom egy kissé eltúlozta, és a megszüntetésére tett erőfeszítések néha fölösleges pedantériához, máskor egyéb hátrányokhoz vezettek. Így például az olyan terminusokat, amelyek a különféle tudományos iskolák eltérő értelmezése miatt több jelentésűek, gyakran egészen új terminusrendszerrel váltják fel (különösen erős ez a tendencia a nyelvtudományban). Ennek az eljárásnak (akárcsak a szabványosításnak) az a hátránya, hogy míg a többértelműség mértéke csökken, a rokonértelműség mértéke nő, pedig az utóbbi sem kívánatos. A régebbi terminusok ugyanis még legalább egy ideig továbbra is használatban maradnak. Ha a fogalmak nem egyértelműen tisztázottak, akkor a régi terminusokhoz hasonlóan az újak is hamar többértelművé válhatnak, és így az egyre újabb terminológiák megtanulásának követelménye csak fokozza a kölcsönös megértés nehézségét, nem pedig csökkenti.

Időnként arra sem árt emlékezni, hogy a többértelműségnek — a nyelvi gazdaságosság révén — pozitív szerepe is van.²⁰ A különböző tudományokban más-más jelentéssel használt terminusok kiküszöbölése, tekintve hogy erősen meggyökeresedett terminusokról van szó, elég nagy gondot okozna, anélkül, hogy különösebb haszonnal járna. Ezt illusztrálja az SI mértérendszer bevezetésének néhány nehézsége és bizonyos tekintetben irreleváns volta. Míg a fizikában lényeges a súly és tömeg megkülönböztetése, a mezőgazdasági gyakorlat szempontjából teljesen lényegtelen, hogy *ezer* *mag* *súly*-t vagy *ezer* *mag* *tömeg*-et mondunk. Ha teljes egyértelműséget akarnánk, le kellene mondanunk az olyanfajta terminusösszetételekről, amelyek az *abszolút* és a *relatív* elemekkel kezdődnek (*abszolút fényintenzitás*, *páratartalom* stb.) mivel ezek a jelzők gyakran elmaradnak, és ez többértelműséget eredményezhet; ebben az esetben viszont rendkívül megnőne a terminusok száma, másrészt a terminusok nyelvi formája nem tenne eleget egy másik lényeges követelménynek, nevezetesen annak, hogy a terminusok formája utaljon arra, hogy a terminusrendszer milyen elemeivel áll szoros kapcsolatban. Mivel a teljes egyértelműség elérése nemcsak célszerűtlen, de végső soron lehetetlen is, egyetérthetünk Jumpelt megállapításával, hogy az abszolút egyértelműség nem követelhető, csupán relatív egyértelműség szükséges.

7. A terminológiai poliszémia forrásairól már részben volt szó. Összefoglalva és kiegészítve az eddigieket, a következő forrásokat említhetjük:

a) A terminologizáció és a determinologizáció folyamatai, illetve az egyes tudományágak, szakterületek közötti kölcsönzések. A terminus fogalma ezekben az esetekben változatlan, de a terminus nyelvi kifejezése, a szó (illetve szókapcsolat) jelentéseinek száma növekedik. Determinologizáció során a terminusjelentés mellett köznyelvi jelentés vagy jelentések fejlődnek ki (pl. *sülő*), és általában jelentésbővülésre számíthatunk. Termi-

¹⁹ Láng G.: Szántóföldi növénytermesztés. Budapest, 1976. 158.

²⁰ Налепин, В. М.: Термин и терминсистема как предмет лексикологии (Disszertáció).

nologizáció során a köznyelvi jelentés(ek) mellett terminusjelentés jelenik meg, amely többnyire szűkebb (azaz jobban körülhatárolt), mint a köznyelvi jelentés (bár ezzel ellentétes példát láttunk a *gyom* esetében). A tudományágak közötti terminuskölesőzésnél a terminusjelentéshez másik terminusjelentés adódhat hozzá.

b) A terminológiai többértelműség forrása az eltérő terminusértelmezés is (l. fent).

c) Hasonlóképpen volt már szó a terminusok használata során fellépő alkalmi jelentések rendszeressé válásának lehetőségéről,²¹ valamint a terminusok rövidítéséről és rövidüléséről, amely szintén többértelműséget eredményezhet.

d) Nem volt szó még a terminusképzés hatásairól. Közismert, hogy a köznyelvi szavak többértelműsége részben a több jelentésű képzők hozzáadásából fakad. Mivel ugyanezeket a képzőket használjuk a terminológiában is, ugyanazt az eredményt kapjuk, tehát poliszemiát. Ez ismét alátámasztja azt a véleményt, hogy terminus és nem terminus között nincsen szakadék, ugyanahhoz a nyelvi rendszerhez tartoznak. Tovább erősíti ezt az álláspontot az a tény, hogy a képzők okozta többértelműség nyelvenként változó, és nemcsak a képzők, hanem az adott nyelv más nyelvtani vagy szemantikai jellemzői is meghatározzák a poliszémia lehetőségeit. Így például az angolban ugyanaz az ige lehet tárgyas és tárgyatlan is, ennek megfelelően a *boil* jelentheti azt is, hogy 'forr', azt is, hogy 'forral'. A conversion (szófajátcsapás) jelensége is olyan lehetőséget teremt a poliszemiára, amely a magyarban ismeretlen.

A magyar nyelvben és szaknyelvben az egyik legelterjedtebb többértelmű képző az *-ás/és*. Ez folyamatot és eredményt egyaránt jelenthet, mint például a *tojás*, *fordítás*, *törés* szavakban. A mezőgazdasági terminológiából idézhetünk olyan példákat, mint *szántás*, *vetés*, *kaszálás*. Ezeknek a szavaknak a többértelműsége kétnyelvű (magyar–angol) összehasonlításban világosan megmutatkozik.

- | | |
|-----------------|------------------------------------|
| <i>szántás</i> | — 1. <i>ploughing</i> (F) |
| | 2. <i>ploughed land, tilth</i> (E) |
| <i>vetés</i> | — 1. <i>sowing</i> (F) |
| | 2. <i>braird, crop</i> (E) |
| <i>kaszálás</i> | — <i>mowing</i> (F) |
| | <i>crop, cut</i> (E) |

A *kaszálás* eredményjelentése a köznyelvben nemigen fordul elő. Ez a jelentés szerepel viszont a következő mondatban: „A tavasszal takarónövény nélkül vetett lucernás a vetés évében 1–2 . . . kaszálást ad”²³, tehát a második jelentés a *termés* szó szinonimája, amint ezt az angol megfelelő is jelezte. Felmerülhet az a kifogás, hogy a mezőgazdasági szavak nem igazi terminusok, csak gyengén terminologizáltak stb. Ezért vegyünk néhány példát egzaktabb tudományokból: a *kopás*, *illesztés*, *szórás*, *lehajlás* [a görbe lehajlása x ponton következik be (F); a görbe lehajlását az 1. ábra mutatja (E), stb.] mind többértelmű terminusok.

A magyar *-ás/és* képző leggyakoribb angol megfelelője a gerundium. Ez általában egyértelmű, azaz csak a folyamat jelentését fejezi ki. Több jelentésű viszont a magyar *-ás/és*-nek szintén megfelelő latin eredetű *-(at)ion* képző és a *-ment* képző (*development*). Komoly magyar–angol fordítási probléma annak eldöntése, hogy a folyamat jelentésű *-ás/és* képzős főnevet gerundiummal vagy *-ion*, ill. egyéb képzős főnévvel fordíthatjuk-e megfelelően. Általában, mivel angolban a képzők száma kisebb, a többértelműség a képzők és a szavak szintjén is nagyobb mértékű, mint a magyarban. Már említettem a tárgyas és tárgyatlan igék, valamint a szófajátcsapás példáját. Megemlíthetem azt is,

²¹ Vö. Károly S.: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 219.

²² Láng i. m. 40.

²³ Láng i. m. 190.

hogy a magyarban a folyamat eredményességét külön képzővel sokszor ki lehet fejezni (*gyomosodottság, fertőzöttség, vetőmag osztályozottsága, mágnesezettség* stb.); az angol ezt csak szó szerkezettel (*weed infestation, disease infestation* stb.) tudja kifejezni, vagy pedig a folyamatot jelölő, általában *-ion* képzős főnévvel. Így például a *magnetization* jelenthet 'mágnesezést' és 'mágnesezettséget' is.

A képzők többértelműségét, illetve az egyes nyelvek közötti eltéréseket tovább tanulmányozhatjuk az angol *-er(or)* képzőn, amely nomen agentis vagy nomen instrumenti képzésére szolgál. Ez a képző a mezőgazdasági gépészetben rendszerint megfelel az összetett magyar terminusok *-gép* utótagjának, és mivel az utótag gyakran elmaradhat, a magyar jelen idejű participiumnak: *manure spreader* — *trágyaszóró, silage cutter* — *szilázsmaró* stb. A két képző többértelműsége közötti különbség azonban jelentős. Először is a magyar főnévként használt participium ritkábban jelöl személyt, mint az angol *-er* képzős főnév; másodsor, ha személyt jelöl, akkor ritkán jelöl egyidejűleg gépet is, tehát a *fejő* egyértelműen személy, a *trágyaszóró* egyértelműen gép. Harmadszor, az *-er* képző sokszor képez olyan terminusokat vagy terminusszerű szavakat, amelyeket magyarra inkább más szóösszetétellel, vagy csak teljes mondatall fordíthatunk (*heavy milker* — *jól tejelő tehén*; *porker* — *hússértés*; *weaner* — 'választási malac'; *ploughing is a good weed controller* — 'a szántással a gyomokat hatékonyan lehet irtani' stb.). Negyedszer, a gépek és személyek jelölése esetén magyarban nem minden esetben maradhat el az utótag ott, ahol az angolban *-er* képzőt lehet használni (a lexikai szabályok természetének megfelelően), pl. *aratócséplőgép, vetőgép* stb. Végül pedig az angol *-er* képző nemcsak gépet jelölhet, hanem annak egy részét, szerkezetét is, tehát a *thresher* jelent cséplőgépet, illetve annak cséplőszerkezetét, a *chopper* szecskázógépet, illetve annak szecskázó szerkezetét. Ezeknek a kifejezéseknek megvan a hosszabb változata is — *threshing machine/mechanism* — és az is igaz, hogy a rövidebb kifejezések használata inkább a gyakorlatot jellemzi. Ez azonban nem változtat azon, hogy ezek a terminusok többértelműek, és hogy az *-er* képző többértelműsége nagyobb mértékű, mint a megfelelő magyar nyelvtani eszközöké.

e) A terminológiai poliszémia egyik fontos forrása az elméleti tudomány és a gyakorlati alkalmazás kölcsönhatása. Az elméleti szempontból fontos különbségek a gyakorlat számára gyakran lényegtelenek. Erre a jelenségre tankönyvekben és kézikönyvekben igen sok példát találhatunk; néha rosszalló megjegyzésekkel kísérik a gyakorlatban meghonosodott nem pontos kifejezést, illetve terminushasználatot, máskor egyszerűen közlik a tényt, mint például a következő szakaszban:

„Meg kell végül jegyezni, hogy a gyakorlati spektroszkópiában meghonosodott 'fényintenzitás' fogalma nem szabatos. A spektroszkópiai fotometriában használatos I 'fényintenzitás' ugyanis nem más, mint meghatározott szabad nyílású fényrekeszen áthaladó (φ) fényáram, tehát a dimenziója watt. Ezzel szemben — a gyakorlatban ugyancsak fényintenzitásnak nevezett — fényáramsűrűség (S) az egységnyi keresztmetszeten merőleges irányban áthaladó fényáramot jelenti, dimenziója tehát watt/cm^2 .”²⁴ Megjegyzendő, hogy a „gyakorlati spektroszkópiát” ugyanazok művelik, akik az elméletit, tehát nem laboránsok vagy kutatási segédek téves terminusértelmezéséről van szó. Ehhez hasonló példa a növénytan, ill. a növénytermesztés közötti terminushasználat különbségére a következő: „A gumók rügyei csak hosszabb-rövidebb nyugalmi időszak után *nevelnek hajtást*. (A termelési gyakorlatban a gumók *csírázásáról* szoktunk beszélni.)”²⁵

f) A szabványosítás nem forrása a többértelműségnek, de előfordul, hogy a többértelműség a szabványosítás ellenére megmarad, amikor az alapszó poliszémiáját megszüntetik (*siló* — *szilázs*), de a szóösszetételekben megmarad a már meggyökeresedett több-

²⁴ Mika, J. — Török, T.: Emissziós színeképlemezés. Budapest, 1970. 1: 432.

²⁵ Láng i. m. 189.

értelmű szó: *silókombájn*, *silókukorica* stb. Így az összetételekben és az alapszóban együttesen mégiscsak több jelentést találunk.

g) Végül fontos forrásai a poliszémiának az adott nyelvre jellemző jelentésfejlődési minták. Teljesség igénye nélkül, csupán illusztrációképpen bemutatok néhány angol példát. Az egyik jellemző jelentésfejlődési tendencia, amely az angol köznyelvi szókincset jellemzi, hogy ugyanaz a szó, amely egy folyamatot jelöl, jelölheti a folyamat intenzitását, időtartamát vagy egyéb paramétereit is. Ez a jelenség a terminológiában is igen gyakori:

<i>stroke</i>	— löket; lökethossz
<i>pull</i>	— húzás, vontatás; húzó-, szívóerő, vonóerő
<i>traction</i>	— vontatás; vonóerő
<i>bore</i>	— hengerfurat; hengerfurat átmérője
<i>drop</i>	— esés, ejtés; ejtési magasság
<i>lift</i>	— emelés, emelőszerkezet, kiemelő szerkezet; emelőerő, emelési magasság
<i>tilt</i>	— dőlés; dőlési szög
<i>grip</i>	— kapaszkodás; kapaszkodási képesség
<i>germination</i>	— csírázás; csírázási erély/képesség

Ehhez hasonló jelenség a magyarban ritka. Nincsen magyar párhuzama a következő poliszémia-fejlődési lehetőségnek sem. Az angol nyelv az absztrakt, folyamatot kifejező szavakat gyakran használja a megvalósítás konkrét eszközének megnevezésére.

Néhány példa:

<i>hitch</i>	— kapcsolás; kapcsolószerkezet, vonókeret
<i>adjustment</i>	— beállítás; állító szerkezet/berendezés; állítási lehetőség
<i>check</i>	— ellenőrzés; ellenőrző műszer

Természetesen ha egy kifejezésnek egy másik nyelvben két kifejezés felel meg, az nem bizonyítja, hogy a kifejezés több jelentésű: előfordul, hogy csupán differenciálatlan a jelentése a másik nyelv szavaihoz képest. Erre utal például a tezaurszkészítés tapasztalata. Kétnyelvű tezaurszkészítésnél előfordul, hogy „Az idegen kifejezés nem egyértelmű . . . , tény azonban, hogy léteznek ilyen kifejezések”, és előfordul, hogy „A két nyelv között különbség van a szavakban kifejezésre jutó specializálódás szintje között. Elég lényeges különbség van ilyen tekintetben például a magyar és az angol nyelv között. A magyarban az összetett szavak sokkal nagyobb fokú specializálódást tesznek lehetővé, mint az angol nyelv szavai. Ebből következik, hogy egy magyar tezaursznak nem ugyanolyan nyelvi egységekkel kell dolgoznia. Formailag ezek a különbségek a feldolgozás során is gyakran mint »többértelműség« jelentkeznek: választani kell a speciálisabb magyar megfelelők közül, ha meg akarjuk határozni az általánosabb, kevésbé körülhatárolt idegen nyelvű kifejezés megfelelőjét.”²⁶

Annak eldöntése, hogy adott esetben az angol szó szélesebb, differenciálatlan jelentéssel vagy több egymással összefüggő jelentéssel rendelkezik-e, sokszor valóban nyitott kérdés, bár a legtöbb esetben — nyelvtani, kollokációs, illetve nyelvtani és kollokációs alapon meg lehet határozni, hogy többjelentésű-e a szó.²⁷

8. A terminológiai poliszémia elterjedtsége, tehát gyakorisága változó. Amint láttuk, függ az adott nyelvtől, az adott tudományág jellegétől, a kialakulás körülményei-

²⁶ Varga D.: Információs tezaurszok készítésének módszertana. OMKDK, Budapest, 1969. 72–3.

²⁷ Nida—Taber i. m. 58.

től, esetleg a közlemények műfajától és a kommunikáció külső körülményeitől, valamint a terminusoknak a hierarchiában elfoglalt helyétől is.

A többértelműség legkevésbé a tiszta tudományok terminológiájában fordul elő. Ezeknek a tudományoknak a gyakorlattal való kapcsolata áttételes, az alkalmazott tudományokon keresztül valósul meg, így kisebb mértékű a determinologizáció hatása. Sok esetben a kialakulás körülményei is kedveznek a viszonylagos monoszémiának, tehát a tudomány nem közvetlenül kapcsolódik a gyakorlathoz, nem annak közvetlen és újkeletű folytatása, hanem megelőzi azt (mint például a magfizika). Terminusainak többsége latin – görög eredetű, vagy eleve terminusjelentéssel alkotott szavak. A szabványosítás mint tudatos nyelvalakítás sok esetben már kiküszöbölte a régebben előforduló többértelműségeket. A tiszta tudományokon belül a természettudományokra az is jellemző, hogy kevesebb a lehetőség az eltérő terminusértelmezésre, mint a társadalomtudományokban vagy az alkalmazott tudományokban. Mindezzel együtt ezek a terminológiák is csak közelítik az ideális állapotot. A skála másik végén a termelési szférákban használatos terminológiák, egyes társadalomtudományok terminológiái és a nem tudományos terminológiák állnak. A termelésben használt terminológiákban több tudományág terminusjelentései keverednek a gyakorlat számára újraértelmezett terminusjelentésekkel és köznyelvi (determinologizált) jelentésekkel, illetve gyakran a köznyelv többé-kevésbé terminologizált lexikája helyettesíti a tudományos terminusokat. Az egyes szakmák terminológiája erőteljesen különbözhet egymástól. Így például különféle mesterségek, ipari szakmák terminológiája („műhelynyelve”) nagyrészt német eredetű szókincset őriz; a sport terminológiája különféle idegen eredetű terminusok és tükörfordítások mellett (*luftot rúgni* – *a levegőt találja el*) sok magyar eredetű, metaforikus terminust is tartalmaz (*gyertyát, kiflőt rúgni* stb.). A mezőgazdaság termelési terminológiája – és ezen belül műhelynyelve – különleges helyet foglal el a hasonló terminológiák között, mivel jórészt a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsét őriz. Ennek a szókincsnek egyrésze a mezőgazdaság szabványos termelési és tudományos terminológiájába is belekerült (pl. *alom*, *alomnagyság* – *litter*, *litter size*, érdekes módon megegyezik az angol terminus két jelentésével). Ezeket a terminusokat a tudományos mezőgazdasági irodalom is gyakran használja, bár sokszor idézőjelben, jelezve, hogy a terminus tudományos státusza – paraszti származását tekintve – bizonytalan: „Ha (a rozs) az ős folyamán dús »sáste« nevel, vastag hótakaró alatt könnyen kipállik”; „... a gabona »megizzad« és bemelegszik ...”; „... a mag oxigén hiányában »megfullad«.”²⁸

Változik a többértelműség gyakorisága a közlemények műfajától és a kommunikatív situációtól függően is. Ebben az esetben nem a többértelmű terminusoknak az összes terminusokhoz viszonyított százalékos gyakoriságáról van szó, hanem arról, hogy a többértelmű terminusok a szöveg hosszához viszonyítva gyakrabban fordulnak elő. Ez természetes jelenség, hiszen minden kommunikációban figyelembe kell venni a hallgatóságot is, és a megértést olykor jobban szolgálja egy többértelmű terminus (amely az adott situációban egyébként egyértelmű lesz), ha a közönség feltételezhetően ismeri, mint a legpontosabb egyjelentésű terminus. Ebben a tekintetben a szakembereket már többször – és jogosan – érte az a vád, hogy nem hajlandók, vagy nem képesek a hallgatósághoz alkalmazkodni (és nemcsak laikus hallgatósághoz), és érthetően kifejezni egyébként érthető dolgokat, mivel túlságosan óvakodnak a nem teljesen egyértelmű és szabatos terminusoktól.

A terminus többértelműsége a hierarchiában elfoglalt helyétől is függ. Közismert, hogy minden tudományágnak a legáltalánosabb terminusai hajlamosak leginkább a

²⁸ Láng i. m. 93, 63 és 37.

²⁹ Brower, R. A.: On Translation. Cambridge, Massachuset, 1959. 26 – 7.

többértelműsége (ezt összevethetjük a köznyelvi szókinccsel is; pl. an angol *get, do, make, take* igékkel).

Minél általánosabb (generikusabb) egy szó, annál többféleképpen értelmezhetjük.²⁹ Az általános terminusok többsége a köznyelvből kölcsönzött szó, és így már mint szavak eleve több jelentésűek a szókinccsben, de igen gyakran terminusjelentéseik száma is több mint egy. Ezeknek a terminusoknak a poliszémiáját tovább növeli a már említett rövidítési, ill. rövidülési tendencia. Az alapterminusokból összetétellel és attributomokkal sok más terminust képezhetünk, amelyeket a használat során gyakran lerövidítünk az alapterminusra (*sprouting, intenzitás* stb.), és potenciális vagy tényleges poliszémiát kapunk. A tudomány legáltalánosabb terminusai egyébként annyira általános jelentésűek, hogy önmagukban nem is tekinthetők terminusoknak, és a meghatározás sok esetben célszerűtlen; ezek a terminológiai rendszer axiómái. A speciális, szűkebb jelentéskörű (legtöbbször szókapcsolatokkal kifejezett) terminusok között jóval kevesebb a többértelmű terminus. Ugyanez érvényes a nomenklaturára is.³⁰

9. Összefoglalva a fentieket, a következő tanulságokat vonhatjuk le:

a) A terminológiai poliszémia megítélése elsősorban attól függ, mit tartunk terminusnak. Azoknak a szerzőknek a véleményét osztom, akik szerint a terminológia a szókinccs része, és így a poliszémia is jellemző rá. Nyelvészeti szempontból mindenképpen úgy tűnik, hogy terminológiai poliszémia létezik. A terminológiatan különböző feladatai — szabványosítás, tezauruszkészítés — megkövetelhetik, hogy a többértelműséget homonimiának tekintsük, és ebben az esetben ez célszerű és hasznos felfogás. Ugyanezen feladatok és egyéb feladatok (pl. kétnyelvű szótárak készítése, fordításoktatás) viszont megkövetelik, hogy a terminológiai poliszémiát és hatásait tudomásul vegyünk, és ennek megfelelően kezeljük, mégpedig mindig egy adott nyelv és egy adott szakterület terminológiájának tanulmányozása alapján. (A terminusok poliszémiájának tanulmányozása sokszor csak szótár segítségével történik; megbízhatóbb módszer a terminusoknak a szövegekben való funkcionálását tanulmányozni.)³¹

A poliszémia kiküszöbölésére irányuló törekvéseket helyeselhetjük, amíg reális funkciójuk van.

b) A fordítás elméletének és gyakorlatának szempontjából ezek a megállapítások azt jelentik, hogy a fordító nem bízhatja rá magát a tökéletesen egyjelentésű terminusokat és azoknak tökéletesen megfelelő célnyelvi ekvivalenseit tartalmazó szótárra. A poliszém terminusokat külön kell tanulmányoznia, és meg kell tanulnia a kontextusból meghatározni a jelentést.³²

²⁹ Akhmanova, O. S.: Terminology: Theory and Method. Moscow, 1974. 102—3.

³¹ Гринёв и. м. 52.

³² Az előadást követő vitában a következő észrevételek és kiegészítések hangzottak el: a) Helyes lett volna a többértelműség különböző típusait példákkal illusztrálni, és kitérni a rövidítési tendencia veszélyeire is: a pongyola, illetve magyartalan kifejezések terjedésére. (Grétsy L.) b) A terminológia, ill. terminus fogalmának egészen más felfogása is lehetséges; a terminus a Wüster-féle definíció szerint szójegyzékben létező terminus, és elsősorban nem szó, hanem szókapcsolat; a rövidült terminust nem lehet terminusnak tekinteni. (Kiss Á.). c) A szomszédos szaknyelvekkel, szakterületekkel közös terminusok poliszémiája a gyakorlatban sok nehézséget okoz (interdiszciplináris interferencia); a káros poliszémia elleni küzdelemben fontos a poliszémia felismerése, és a műszaki értelmező szótárakban történő tükrözése. (Skripecz S.) d) Fontos kutatási terület a metaforikus terminusképzés. A metaforikus terminusok — érdekes módon — nem okoznak félreértést, és elterjedtségük számadatokkal igazolható. Az általános fogalmat kifejező terminus az előadás szerint tulajdonképpen mindig több jelentésű lenne, hiszen az összetett terminusok erre rövidülnek le. Az előadás egyes feltevéseivel szembeállítható Wüster terminológiatana (Pusztai I.).

A mondatterjedelem vizsgálata nyelvjárási szövegekben

1. Amikor a Magyar nyelvjárási olvasókönyv (Tankönyvkiadó, Bp., 1974.) alapján az egyszerű és a különböző számú tagmondatból álló összetett mondatok gyakoriságát próbáltam feltárni nemek és nemzedékek szerint, az egyes szövegek feldolgozása során eléggé szembeötlő volt számomra, hogy a vizsgált mondatok (mondategységek) és tagmondatok (mondategységek) viszonylag kevés szóból épülnek fel. Beszélt nyelvi változatról (ezen belül nyelvjárási szövegközlésről) lévén szó, ez persze bizonyos tapasztalati tények, passzív megfigyeléssel szerzett ismeretek birtokában egyáltalán nem meglepő, mégis kíváncsi voltam arra, hogy ha ezekben a mondatokban minden egyes szót megszámlálnék, milyen számszerű eredményeket kapnék. Ez a kérdés azért is foglalkoztatott, mert ilyenféle vizsgálatot Nagykönyiban gyűjtött nyelvjárási anyagon már korábban végeztem, és így az összehasonlítás lehetősége is fölsillant előttem. Lehetőség kínálkozott továbbá arra is, hogy a kapott adatokat Deme Lászlónak az írott nyelvi szövegekre nyert vizsgálati eredményeivel (l. ezeket A mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című könyvének 244–369. lapján; a továbbiakban így rövidíttem: Mszerk.) összevethessem.

A mondatterjedelem vizsgálatát ugyanazon nyelvjárási szövegek alapján végzem el, amelyeket egy korábbi, Magyar Nyelvőr-beli közleményemben (104: 482–93) a szerkesztettség (az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának) feltárásához a Hajdú Mihály–Kázmér Miklós-féle nyelvjárási olvasókönyvből választottam ki. Mivel az említett cikkemben a vizsgálatra felhasznált szövegek kiválasztásának körülményeit, szempontjait részletesen kifejtettem és megindokoltam, itt csak azokat a legfontosabb mozzanatokat, adatokat ismételtem meg, amelyek ennek a dolgozatomnak a megértéséhez szükségesnek mutatkoznak.

2. A fent említett nyelvjárási olvasókönyv alapján arra adódott lehetőségem, hogy kb. 27. lapnyi szövegtörzset állítsak össze 12 adatközlőtől (6 nőtől és 6 férfitől, illetőleg nemzedékek szerint véve: 4 idősebb, 4 középkorú és 4 fiatal adatközlőtől) mégpedig úgy, hogy a korpuszon belül nemenként és nemzedékenként is (megközelítőleg) azonos mennyiségű szövegek legyenek, vagyis nemek szerint kb. 13,5 lapnyi, nemzedékek szerint pedig kb. 9 lap terjedelmű szövegegységek szolgálnak az összehasonlítás alapjául. Ha nem ragaszkodtam volna ahhoz, hogy nemenként és nemzedékek szerint is kb. azonos mennyiségű szöveg kerüljön a vizsgálat anyagába, akkor természetesen — főképpen az idősebb nemzedéktől — jóval nagyobb terjedelmű szövegcsoporthoz is össze tudtam volna állítani. Magam is úgy látom, hogy ez a 27 lapnyi szövegmennyiség kevésnek látszik, éppen ezért a vizsgálat eredményessége, megbízhatósága szempontjából kétségtelenül jobb lett volna ennek a kétszeresét felhasználni. Sajnos azonban erre — figyelembe véve a nemek és a nemzedékek szerinti arányos megosztást — nem volt mód. Végül is azért jelöltem ki éppen 27 lap terjedelmű szöveganyagot, mert ez kb. fele annak a korpusznagy-

ságnak, amit Deme László az írott nyelvi szövegek vizsgálatában felhasznált (Mszerk. 120), és amennyit én is alapul vettem a nagykoványi nyelvjárásból választott szövegcsoporthoz (vö. MNyj. 21: 45–66). A kisebb korpusz felhasználhatóságára elsősorban az a tény bátorított, hogy Deme László kutatásai szerint a korpusznagyság kicsinyítése (felezése, harmadolása, sőt kb. 10 lapnyi szöveg is) általában még alkalmas méretű egység a gyakorlati feldolgozásra (vö. Mszerk. 150–9).

A vizsgálatra felhasznált szövegek megoszlása – zárójelben az adatközlő életkorát és a főlvétel helyét megadván – a következő:

- A: Siskó Györgyné Fülöp Zsófia (68 éves, Felsőőr): Babonás történetek
- B: Kiss Andrásné Pikó Julianna (65 éves, Békés): Babonás történet
- C: Paksi Ida (48 éves, Izsák): Kenyérsütés, sütés-főzés
- D: Angyal Jánosné Angyal Mária (57 éves, Lipót): Disznóölés; kendermunkák; viselet; mosás
- E: Pál Gyuláné Kovács Gizella (33 éves, Egyházasházt – Kostolná Bašta): Élménymondás
- F: Lőrincz Györgyné (33 éves, Klézse–Cleja): A rest leány (meseszerű történet)
- G: Mészáros Béla (70 éves, Bana): Disznóölés; aratás
- H: Orosz János (69 éves, Kisújszállás): A kefekötés
- I: Bíró József (49 éves, Dercen–Driszina): Állattartás; földrajzi nevek
- J: Lakatos Demeter (47 éves, Szabófalva–Sáboani): Meseszerű történet
- K: Harda Imre (31 éves, Pusztafalu): Élménymondás
- L: Veres István (20 éves, Uzon): Kaszálás, szénagyújtás

Ezeknek a (továbbiakban egyébként nagybetűvel rövidített) szövegeknek a földrajzi megoszlása olyan, hogy majdnem mindegyik nyelvjárástípust legalább egy kutatópont képviselhet. Ennek a körülménynek azonban nincs különösebb jelentősége, hiszen ahhoz, hogy valamilyen következtetést le tudjunk vonni a nyelvjárásterületek mondat-tani sajátosságairól, nyelvjárástípusonként is természetesen sokkalta nagyobb mennyiségű, jóval több helyi nyelvjárásból választott szöveganyagot kellene meghatározott szempontok szerint megvizsgálnunk.

3. A mondatterjedelem vizsgálatával az a célom, hogy a mondategységekben és mondategységekben levő szómenyiség alapján feltárjam a nemek és a nemzedékek mondatalkotása közötti esetleges különbségeket, és természetesen arra is igyekszem magyarázatot találni, hogy ezeknek az eltéréseknek vagy netán a megközelítő egyezéseknek vajon mi lehet az oka. Mindez azt jelentette, hogy a kutatás közegeként szolgáló szöveg-egységek minden egyes mondatában egytől egyig meg kellett számlálnom a szavakat.

Fontos módszertani kérdésként vetődött föl számomra, hogy a számlálás során minden egyes szót figyelembe vegyek-e (pl. a szótévesztéseket, töltelékszókát is), vagy csak az ún. tartalmas szavakat összesítsem, mint ahogy azt Deme László tette az írott nyelvi szövegekben. Az ő eljárása szerint (Mszerk. 244): „Tartalmas szónak számít . . . a fogalomjelölők csoportja (ige, főnév, melléknév, számnév), ezek valamelyikének helyettesítője (névmás); sőt a viszonyított fogalmat jelölő kész glosszéma (határozószó), meg a puszta viszonyt jelölő elem (egyrésziől névutó, másrésziől módosító szó). Tartalmas és önálló elemként került be a mondatzó is (indulatszó, felelőszó). Ezek – a szónak lexikai értelmezését véve – önálló tartalmas szavaknak számítottak akkor is, ha csak glosszéma-részek. Tehát külön-külön egyednek számláltam a „segédigei” jellegű szavakat (mint: *adta volna*), az elvált igeötöket (mint: *nem csinálta meg*), a névutót (mint: *ebéd után*). Két szónak számláltam a tömbösödött jelentésű állandó szókapcsolatokat (mint: *dugába dől, férjhez megy*), ha tagjaik nem forrtak összetétellé. Nem vettem azonban tartalmas

szónak, s így kihagytam a számlálások során a névelőket (*a, az; egy*) és a kötőszói szófajú kötőszókat (*és, viszont, mindazonáltal* stb.). Természetesen a névelőkkel homonim névmást (mint: *az a férfi*), illetőleg számnevet (mint: *egy év alatt*) tartalmas szónak vettem. Ugyanígy beszámítottam a névmási és határozószói szófajú kötőszókat (mint: *az, aki* elment; most, *amikor* eljöttél)."

Kétségtelen, hogy a tartalmas szavak számlálásának ez a módja — különösen az általam vizsgált szöveganyagra nézve — vitatható, hiszen egyrészt a tartalmas szavak közé nem számított névelők és valódi kötőszók gyakoriságának vizsgálata a beszélt nyelvben nagyon tanulságos lehet, másrészt éppen a beszélt nyelvi változatokat jellemző szótévesztések, töltelékszók, mondatföredékek stb. számbavétele mindenképpen indokoltnak látszik. Ezért úgy gondoltam, hogy kétféle szószámlálást és összesítést végzek: az írott nyelvi szövegekkel való összehasonlíthatóság érdekében külön is megszámlálom és összesítem a tartalmas szavakat, majd a tartalmas szavak számlálásakor kihagyott névelőket, kötőszói szófajú kötőszókat és a különböző töltékelemeket megszámlálva, minden egyes szó figyelembevételével készíték összesítést adatközlőnként, nemenként és nemzedékenként.

A mondatterjedelem vizsgálata a tartalmas szavak alapján

1. A beszélt nyelv — részben jellegéből adódóan, részben a magnetofonnal való gyűjtés következtében — eltér az írott nyelvi szövegektől, ezért szükségesnek tartom, hogy azokat a szempontokat, elveket röviden összefoglaljam, amelyek alapján — követve Deme László fent idézett módszerét — a tartalmas szavakat számláltam.

A magnetofonfelvétel során előfordul, hogy az adatközlő valami miatt megakad, nem találja a megfelelő szót. Ezeket a szótévesztéseket, félbehagyott vagy teljesen kimondott, de a mondatba nem illő szavakat nem számláltam a tartalmas szavak közé.

Nem számítottam a tartalmas szavak közé azokat a szóismétléseket, amelyeknek nincs nyomósító funkciójuk, legföljebb arra jók, hogy a beszélő mondanivalójához időt nyerjen, gondolatait rendezni tudja.

Nem vettem figyelembe a tartalmas szavak között a töltelékszókat (mint: *hát, izé, ugye*) és mondatföredékeket, amelyek szintén az élőbeszéd velejárói.

2. A mondatterjedelem vizsgálatában és a telítettségi mutató keresésében lényegében Deme László módszerét vettem alapul, néhány ponton azonban el is térek tőle. Nem foglalkozom pl. az egyes mondatösszetétel csoportok (az egyszerű mondatok, a kéttagú, háromtagú stb. összetettek) terjedelmének elemzésével, az egy-egy mondaton (mondat-egészen) belül különböző sorrendi helyzetű (első, második stb.) tagmondatok (mondat-egységek) telítettségének jellemzésével, nem alkalmazom a grafikonos ábrázolást stb., hanem ehelyett — céloznak megfelelően — a szavak számát szövegegységenként (adatközlőnként), nemenként és nemzedékenként összesítem.

Ez a módszertani eljárásom a Deme-féle módszerhez viszonyítva (l. ezt részletebben: Mszerk. 246—72) kétségtelenül leegyszerűsítést jelent, hiszen pl. az összetett mondatok tagmondataiban külön-külön a sorrendűségük szerint nem vizsgáltam az átlagos szómenntiséget, hanem mindenütt csupán a középátlányost számítottam ki. Az egytől egyig megszámlált szavakat először adatközlőnként összesítettem, és aszerint, hogy összesen hány mondat-egész és hány mondat-egység van az adott szövegben, az egy mondat-egészre és az egy mondat-egységre eső átlagos szómenntiséget is kiszámítottam. Az egyszerű mondatokban levő szavak menntiségéből pedig az egy egyszerű mondatra jutó átlagot vettem számba. A szavak összesítése és a telítettségi mutatók kiszámítása során a következő rövidítéseket alkalmaztam: T_{sz} = az összes tartalmas szó száma, T_{sz0} = az

összetett mondatokban levő tartalmas szavak száma T_{sze} = az egyszerű mondatokban levő tartalmas szavak száma, T_m = az egy mondategészre eső telítettségi átlag, T_{me} = az egy mondategységre jutó átlagos szómennyiség és $T_{1/1}$ = az egy egyszerű mondatra eső átlagos telítettség. Itt jegyzem meg, hogy a mondategész és a mondategység fogalmát mindenütt abban az értelemben használom, ahogy azt Deme László A beszéd és a nyelv című könyvében megfogalmazta (Tankönyvkiadó, Bp., 1976. 89).

3. Miután az adatközlőnkénti szószámlálást és a telítettségi mutatók kiszámítását elvégeztem, a következő számértékeket kaptam:

	T_{sz}	$T_{szö}$	T_{sze}	T_m	T_{me}	$T_{1/1}$
A	936	804	132	8,91	3,75	4,55
B	288	253	35	7,78	3,31	3,88
C	295	260	35	8,67	3,51	3,88
D	762	628	134	6,86	3,05	3,62
E	921	853	68	13,95	4,28	4,53
F	513	466	47	10,91	3,11	4,70
G	295	245	50	10,17	4,15	4,16
H	1016	887	129	8,91	3,76	4,60
I	398	372	26	13,26	4,32	3,71
J	417	367	50	8,34	3,62	4,54
K	901	820	81	9,01	3,41	3,37
L	249	240	9	13,10	3,66	3,00

A fenti adatok összegzésével az egész szövegkorpuszra vonatkozólag a következő értékeket kapjuk: a tartalmas szavak száma (T_{sz}) összesen 6991, ebből az összetett mondatokban ($T_{szö}$) 6195 fordul elő, az egyszerű mondatokban (T_{sze}) pedig 796 szó található. Az egy mondategészre eső telítettségi mutatót (T_m) úgy tudjuk kiszámítani, hogy az egész szövegcsoport tartalmas szavainak számát elosztjuk az ezeket magukban foglaló összes mondategésszel: $T_m = \frac{6991}{742} = 9,42$ szó/m. Hasonlóképpen kapjuk meg az egy mondategységre jutó telítettségi átlagot is: $\frac{6991}{1930} = 3,62$ szó/me. Az egy egyszerű mondatra eső telítettségi mutató értékét úgy számíthatjuk ki, ha a szövegcsoport összes egyszerű mondatának szómennyiségét (T_{sze}) elosztjuk az egyszerű mondatok számával: $T_{1/1} = \frac{796}{194} = 4,10$ szó/m.

4. A nemek szerinti összesítésben a tartalmas szavak mennyiségére és a telítettségi mutatók számértékére a következő eredmények adódnak:

A nőknél	A férfiaknál
$T_{sz} = 3715$ szó	$T_{sz} = 3276$ szó
$T_{szö} = 3264$ szó	$T_{szö} = 2931$ szó
$T_{sze} = 451$ szó	$T_{sze} = 345$ szó
$T_m = 9,28$ szó/m	$T_m = 9,57$ szó/m
$T_{me} = 3,54$ szó/me	$T_{me} = 3,72$ szó/me
$T_{1/1} = 4,13$ szó/m	$T_{1/1} = 4,06$ szó/m

Mivel az egy-egy szövegegységen belüli szómennyiség eléggé esetleges, ezért abból semmiféle következtetés levonására nincs lehetőség, hogy a nőktől választott szövegekben 3715, a férfiaktól vett szövegekben pedig 3276 a tartalmas szavak száma. Az azonban föltétlenül megfelelő összehasonlítási alapul szolgál, hogy mekkora az egy mondategészre, az egy mondategységre és az egy egyszerű mondatra eső átlagos szómennyiség. Ha ezeket a telítettségi mutatókat (T_m , T_{me} és $T_{1/1}$ -értékeket) vesszük figyelembe, akkor azt láthatjuk, hogy a mondatterjedelem tekintetében a nők és a férfiak mondatalkotása között nagyon csekély, lényegében elhanyagolható különbségek vannak. A nemek szerinti eltérésekről egyébként ugyanezt állapíthattam meg ugyanezen szövegegységek alapján a szerkesztettségi vizsgálat szempontjából is (vö. Nyr. 104:488–9).

5. A tartalmas szavak mennyiségére és a telítettségi mutatókra nemzedékenként az alábbi értékeket kaptam:

Az időseknél	A középkorúaknál	A fiataloknál
$T_{sz} = 2535$ szó	$T_{sz} = 1872$ szó	$T_{sz} = 2584$ szó
$T_{szö} = 2189$ szó	$T_{szö} = 1627$ szó	$T_{szö} = 2379$ szó
$T_{sze} = 346$ szó	$T_{sze} = 245$ szó	$T_{sze} = 205$ szó
$T_m = 8,89$ szó/m	$T_m = 8,32$ szó/m	$T_m = 11,14$ szó/m
$T_{me} = 3,74$ szó/m	$T_{me} = 3,46$ szó/me	$T_{me} = 3,63$ szó/me
$T_{1/1} = 4,43$ szó/m	$T_{1/1} = 3,82$ szó/m	$T_{1/1} = 3,94$ szó/m

A tartalmas szavak száma a nemzedékek szerinti összehasonlításától természetesen itt is eltekinthetünk. Hasznosabbnak ígérkezik a telítettségi mutatókkal kifejezett átlagos szómennyiségek összevetése. Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a T_{me} - és $T_{1/1}$ -értékek az idősebb nemzedéknél a legnagyobbak, közbülső helyen vannak a fiataloknál, a középkorúaktól vett szövegekben pedig a legkisebbek. A T_m -értékek tekintetében némileg más kép rajzolódik ki: a fiatalok szövegeiben a legnagyobb, az időseknél közbülső helyen van, és ugyancsak a középkorúaknál a legkisebb. A három telítettségi mutató közül különösen a T_{me} -értékek összevetése látszik célszerűnek, mert a mondategységek (tagmondatok) nagyobb számát figyelembe véve kétségtelenül ezek vannak legkevésbé kitéve az esetlegességnek. Ha a fiatalok szövegeire nyert T_{me} -értéket vesszük 100%-nak, akkor ehhez viszonyítva a középkorúaknál 95,31%, az idősebb nemzedéknél pedig 103,03% az egy mondategységre jutó telítettségi érték.

6. Ha megpróbáljuk összegezni a terjedelmi vizsgálat tanulságait, hasznosnak látszik az adatközlőnként kapott telítettségi mutatókra visszatérni. Ha ezeket a T_m -, T_{me} - és $T_{1/1}$ -értékeket szövegegységenként (adatközlőnként) vetjük össze, akkor azt tapasztaljuk, hogy az egy mondategészre kapott T_m -értékek között viszonylag nagy eltérések vannak [a legkisebb érték 6,86 szó/m, a legnagyobb pedig 13,95 szó/m, vagyis majdnem a kétszerese], az egy mondategységre és az egy egyszerű mondatra eső átlagos telítettségi értékek között viszont jóval kisebb különbségek figyelhetők meg. Ide kívánczik az a megjegyzésem, hogy a telítettségi mutatóknak az adatközlőnkénti értékei a nagykoványi nyelvjárásban — mind a munkafolyamat, gazdálkodás, mind az élményelmondás témakörében — ugyanilyen képet mutatnak.

Ugyancsak hasonló képet vázolhatunk föl akkor, ha az itteni szövegkorpusz egészére nyert telítettségi átlagértékeket a nagykoványi nyelvjárásra kapott eredményekkel

hasonlíttuk össze, ugyanis az itteni vizsgálatban $T_m = 9,42$ szó/m, $T_{me} = 3,62$ szó/me, $T_{1/1} = 4,10$ szó/m, a nagykoványi nyelvjárásban pedig a munkafolyamat, gazdálkodás témakörében $T_m = 8,76$ szó/m, $T_{me} = 4,03$ szó/me, $T_{1/1} = 4,76$ szó/m, az élményelmondás témájában $T_m = 7,82$ szó/m, $T_{me} = 3,71$ szó/me és $T_{1/1} = 4,29$ szó/m. Ezek a számadatok önmagukért beszélnek. A hasonlóság még szembeütőbb lesz akkor, ha az itteni vizsgálati eredményeket — mint a későbbiekben látni fogjuk — az írott nyelvi szövegek megfelelő adataival vetjük össze.

7. A nemek szerinti vizsgálat — mint már láthattuk — azt mutatta, hogy a nők és a férfiak mondatalkotása között a mondatok és tagmondatok átlagos szómennyisége szempontjából lényegbevágó különbségekről egyáltalán nem beszélhetünk. Mindez tehát megerősíti korábbi tapasztalataimat, hiszen a nagykoványi nyelvjárásban — mindkét témakörben — lényegében ugyanilyen megállapításra jutottam. Ami eltérés a két vizsgálati anyagban mégiscsak megfigyelhető, az az, hogy a telítettségi mutatók értékei a nagykoványi nyelvjárásban a nők szövegeiben valamelyest magasabbak, az itteni vizsgálatban viszont ez csak a $T_{1/1}$ -értékre nézve igaz, a T_m - és T_{me} -érték ugyanis valamivel nagyobb a férfiaknál, mint a nőktől választott szövegegységekben. Ezekből a nagyon csekély különbségek közül azonban — úgy érzem — hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni a nők és férfiak eltérő mondatépítési sajátosságaira.

8. A nemek szerinti vizsgálat eredményétől elütő kép tárul elénk, ha az itteni, nemzedékek szerint végzett kutatásaim számértékeit a nagykoványi nyelvjárás anyagon lefolytatott vizsgálódás adataival hasonlítom össze. A nagykoványi nyelvjárásban ugyanis — mindkét szövegcsoportban — mind a három telítettségi mutatónak az értéke az idősektől vett szövegekben a legkisebb, a középkorúaknál közbülső helyen van, a fiatalok szövegegységeiben pedig a legnagyobb. Bizonyos tendenciaszerűség látszik tehát abban, hogy a mondatterjedelem, a mondatokra eső átlagos szómennyiség nemzedékről nemzedékre növekszik valamelyest, még ha nem is nagyok az egyes nemzedékek közötti eltérések. Az itteni vizsgálódásban kapott telítettségi mutatók (legalábbis a T_{me} - és $T_{1/1}$ -értékek) viszont azt jelzik, hogy az átlagos szómennyiség az időseknél a legnagyobb, a fiatalok szövegeiben valamivel kisebb, a középkorúaknál a legkisebb. A telítettségi értékek közötti különbségek — a nagykoványi nyelvjárásban kapott számadatokhoz hasonlóan — itt is kicsik. Amíg azonban a nagykoványi anyagban a fiatalok szövegeire jellemző, valamelyest nagyobb átlagos szómennyiséget némileg — a köznyelvi hatásra terjedő — ún. terpeszkedő kifejezések gyakoribb használatával és egy-két esetben az igeneves szerkezetek előfordulásával lehetett megindokolni, addig az itteni vizsgálatban az idősebb nemzedék szövegeiben jelentkező — valamivel nagyobb — átlagos telítettségi értékeket sem a terpeszkedő kifejezések, sem az igeneves szerkezetek gyakoriságával nem tudjuk megmagyarázni, ugyanis ilyenek a vizsgált szövegekben nem fordulnak elő.

9. Bár az írott nyelvi szövegek természetesen egész más jellegűek, mint a beszélt nyelvi (nyelvjárás) szövegek, azért — tekintettel az írott és a beszélt nyelv közötti összefüggésre, kölcsönhatásra — talán mégsem fölösleges és tanulság nélkül való, ha a terjedelmi vizsgálat eredményeit a Deme László vizsgálta írott nyelvi anyaggal is összehasonlíttuk. Deme László kutatásai szerint pl. az A. I. 1. jelzetű, a közlő próza körébe tartozó szövegegységben az egy mondategységre eső átlagos szómennyiség 15,67 szó/m, az egy mondategységre jutó terjedelmi átlag 8,32 szó/me, egy egyszerű mondatra pedig átlagosan 12,36 szó esik (vö. Mszerk. 273, 276—7); vagyis az A. I. 1. jelzetű szövegcsoport T_m - és T_{me} -értékei kb. kétszeresei az általam vizsgált szövegkorpuszban kapott telítettségi mutatóknak, sőt az egy egyszerű mondatra jutó átlagos szómennyiség kb. háromszor akkora, mint az általam elemzett korpusz $T_{1/1}$ -értéke. Ez a különbség bizony elég nagy,

különösen elgondolkodtató a mondategységek (tagmondatok) és az egyszerű mondatok zsúfoltsága, túlságosan bonyolult megfogalmazása, amely nem kis mértékben veszélyezteti a gondolatközlést, a gondolatok egyértelmű, világos megértését, hiszen — mint Deme László írja: Mszerk. 322 — „nem mondategészekben „beszélünk” és „értünk”, hanem azokon belül tömbökben és azokon belül mondategységekben”.

A mondatterjedelem vizsgálata az összes szó alapján

1. Dolgozatomban nemcsak a tartalmas szavakat számláltam meg és összesítettem őket, hanem — amint már a bevezető módszertani részben említettem — a szövegekben előforduló minden egyes szó megszámlálását is elvégeztem. A tartalmas szavak számlálási módjának szempontjaitól eltérően nemcsak a névelőket és a valódi kötőszókat (pl. *és, de, mert, hogy* stb.) számláltam meg, hanem a töltelékszókat (pl. *hát, ugye* stb.), a nyomósító funkciót nem hordozó szóismétléseket, a szótévesztéseket és töredékmondatokat is számításba vettem, és ezeket összesítve hozzáadtam a tartalmas szavak számához, így kaptam meg az egyes szövegegységek összes szavának a mennyiségét.

2. A számlálások és számítások elvégzésével az összes szó száma és a telítettség mutatók értékei adatközlőnként a következőképpen alakulnak:

	$\ddot{O}_{sz}$	$\ddot{O}_{sz\delta}$	$\ddot{O}_{sze}$	$\ddot{O}_m$	$\ddot{O}_{me}$	$\ddot{O}_{1/1}$
A	1150	989	161	10,95	4,61	5,54
B	361	320	41	9,75	4,15	4,55
C	365	324	41	10,73	4,34	4,55
D	903	742	161	8,13	3,61	4,35
E	1120	1036	84	16,96	5,21	5,60
F	612	553	59	13,02	3,71	5,90
G	405	344	61	13,96	5,70	5,08
H	1257	1105	152	11,02	4,65	5,42
I	517	485	32	17,23	5,62	4,57
J	525	464	61	10,50	4,56	5,54
K	1159	1061	98	11,59	4,39	4,08
L	330	321	9	17,36	4,85	3,00

A fenti összesítésben a következő rövidítéseket alkalmaztam: $\ddot{O}_{sz}$ = az összes szó száma, $\ddot{O}_{sz\delta}$ = az összetett mondatokban levő szavak száma, $\ddot{O}_{sze}$ = az egyszerű mondatokban levő szavak száma, $\ddot{O}_m$ = az egy mondategészre eső telítettség átlag, $\ddot{O}_{me}$ = az egy mondategészre jutó átlagos szómennyiség és $\ddot{O}_{1/1}$ = az egy egyszerű mondatra eső átlagos telítettség.

Ha elvégezzük a 27 lapnyi korpuszban levő szavak összegzését, akkor a következő számértékeket kapjuk: egész szövegcsoporthban 8704 szó fordul elő, ebből 7744 szó az összetett mondatokban található, 960 pedig az egyszerű mondatokban; az egy mondat-egészre eső telítettség mutató [$\ddot{O}_m$] értéke 11,73 szó/m, az egy mondategységre jutó átlagos szómennyiség [$\ddot{O}_{me}$ -érték] 4,51 szó/me, az egy egyszerű mondatra eső telítettség mutató [$\ddot{O}_{1/1}$] értéke pedig 4,94 szó/m. A fenti telítettség mutatók értékeit a következő számítások elvégzésével kaptam meg: $\ddot{O}_{me} = 8704 : 742 = 11,73$ szó/m, vagyis a korpuszban levő összes szó számát (8704) elosztottam az összes mondategész mennyiségével, így kaptam meg az egy mondategészre eső átlagos telítettséget; $\ddot{O}_{me} = 8704 : 1930 = 4,51$ szó/me, azaz az egy mondategységre jutó átlagos szómennyiség az összes szó számának és az összes mondategésznek a hányadosából adódott; $\ddot{O}_{1/1} = 960 : 194 = 4,94$ szó/m,

vagyis az egy egyszerű mondatra eső átlagos telítettséget úgy számítottam ki, hogy az egész korpusz egyszerű mondataiban található szavak mennyiségét (960) elosztottam az összes egyszerű mondat számával (194).

Ezeknek a mutatóknak a számértékei — a várakozásnak megfelelően — átlagosan egy-két szóval nagyobbak, mint a tartalmas szavak számával mért és az azokból nyert telítettségi átlagok (a T_m -érték kb. két szóval, a T_{me} - és $T_{1/1}$ -értékek nem egészen egy szóval nagyobbak átlagosan).

3. A nemek szerinti összesítésben — minden szó figyelembevételével — a következő számértékeket kapjuk:

A nőknél	A férfiaknál
$\ddot{O}_{sz} = 4511$ szó	$\ddot{O}_{sz} = 4193$ szó
$\ddot{O}_{sz\ddot{o}} = 3964$ szó	$\ddot{O}_{sz\ddot{o}} = 3780$ szó
$\ddot{O}_{sze} = 547$ szó	$\ddot{O}_{sze} = 413$ szó
$\ddot{O}_m = 11,27$ szó/m	$\ddot{O}_m = 12,26$ szó/m
$\ddot{O}_{me} = 4,29$ szó/m	$\ddot{O}_{me} = 4,76$ szó/m
$\ddot{O}_{1/1} = 5,02$ szó/m	$\ddot{O}_{1/1} = 4,86$ szó/m

A fenti telítettségi mutatók ($\ddot{O}_m$, $\ddot{O}_{me}$ és $\ddot{O}_{1/1}$) értékei arról vallanak, hogy az összes szó figyelembevételével vizsgált mondatterjedelem tekintetében sincs lényeges különbség a nők és a férfiak mondatalkotása között. A tartalmas szavak számával mért mondatterjedelmi vizsgálat eredményéhez hasonlóan az egy mondategységre és az egy mondategységre kapott telítettségi átlag itt is a férfiak szövegeiben nagyobb valamelyest, az egy egyszerű mondatra eső átlagos szómennyiség viszont a nők szövegegyiségeiben nagyobb valamivel, mint a férfiakéban.

Külön is megszámláltam és nemek szerint összesítettem a különféle töltelékelemeket. A nők szövegeiben összesen 82, a férfiaktól választott szövegegységekben pedig 151 töltelékelem fordul elő. Ezek alapján kiszámítottam az egy mondategységre jutó töltelékelemek átlagát is, amely a nők szövegeire nézve 0,07 szó/me, a férfiakéban pedig 0,17 szó/me, vagyis a töltelékelemek gyakorisága a férfiak beszédében kb. kétszer akkora, mint a nőktől vett szövegegységekben. Ez az eltérés — ha nem is túlságosan nagy — mindenképpen figyelemre méltó.

4. Az összes szó megszámlálásával a nemzedékek szerinti összesítésben a következő számértékeket kaptam:

Az időseknel	A középkorúaknál	A fiataloknál
$\ddot{O}_{sz} = 3173$ szó	$\ddot{O}_{sz} = 2310$ szó	$\ddot{O}_{sz} = 3221$ szó
$\ddot{O}_{sz\ddot{o}} = 2758$ szó	$\ddot{O}_{sz\ddot{o}} = 2015$ szó	$\ddot{O}_{sz\ddot{o}} = 2971$ szó
$\ddot{O}_{sze} = 415$ szó	$\ddot{O}_{sze} = 295$ szó	$\ddot{O}_{sze} = 250$ szó
$\ddot{O}_m = 11,13$ szó/m	$\ddot{O}_m = 10,26$ szó/m	$\ddot{O}_m = 13,88$ szó/m
$\ddot{O}_{me} = 4,68$ szó/me	$\ddot{O}_{me} = 4,27$ szó/me	$\ddot{O}_{me} = 4,52$ szó/me
$\ddot{O}_{1/1} = 5,32$ szó/m	$\ddot{O}_{1/1} = 4,61$ szó/m	$\ddot{O}_{1/1} = 4,81$ szó/m

Ha a fenti értékeket összehasonlítjuk a tartalmas szavak számlálásával nyert számadatokkal, akkor az egyes nemzedékek közötti eltérések tekintetében ugyanolyan kép rajzolódik ki: az egy mondategészre jutó átlagos szómennyiség itt is a fiataloknál a legnagyobb, közbülső helyen van az idősebb nemzedéknél, a középkorúaknál pedig a legkisebb; az $\bar{O}_m$ - és $\bar{O}_{1/1}$ -értékek viszont itt is az idősek szövegeiben a legnagyobbak, közbülső helyen vannak a fiataloknál, a középkorúaknál a legkisebbek.

Hasznosnak látszik kissé a fenti számértékek mögé néznünk! Ha a határozott névelők és a valódi kötőszók számát nemzedékenként összesítjük, akkor azt látjuk, hogy ezeknek együttes gyakorisága az időseknel a legnagyobb (549), a fiataloknál közbülső helyen van (519), a középkorúaknál pedig a legkisebb (összesen 357 a valódi kötőszók és a határozott névelők száma). Ugyanakkor azonban a különböző töltelékelemek (szóismetések, szótévesztések, tölteléksszók stb.) előfordulási száma a fiatalok szövegeiben a legnagyobb (102), a középkorúakéban közbülső helyen van (68), az idősek nyelvhasználatában pedig a legkisebb (63). Ezek a különbségek persze viszonylag nem csekélyek, mégis merész dolog lenne csak belőlük valamiféle következtetést levonni.

Az ultrarövid mondatok gyakoriságának vizsgálata

1. Ultrarövid mondatnak — Deme László módszertani eljárását (vö. Mszerk. 323) figyelembe véve — az egy-, két- és háromszavas mondatokat tekintem, mégpedig ugyanolyan szószámlálási szempontok szerint, amelyek alapján a tartalmas szavakat számláltam és összesítettem. Ezt a módszert amiatt is követendőnek találtam, mert az ultrarövid mondatok gyakoriságának vizsgálatát ugyanilyen szószámlálási eljárás szerint végeztem el a nagykoványi nyelvjárásban, s ennek következtében módon lesz a továbbiakban a két vizsgálati anyag összehasonlítására.

2. Az ultrarövid mondatok előfordulására adatközlőnként a következő számadatokat kaptam:

	A	B	O	D	E	F	G	H	I	J	K	L
ur. 1/1	7	7	5	27	3	3	6	5	3	4	16	2
ur. me.	106	43	46	100	50	102	24	106	20	40	107	33
ur. m.	13	7	7	30	6	9	0	10	0	10	16	0

A fentiekben szereplő ur. 1/1 az egyszerű mondatok között található ultrarövid mondatokat jelzi, az ur. me. pedig azokra az ultrarövid mondategységekre vonatkozik, amelyek összetett mondatokban fordulnak elő. Az ur. m. rövidítés csak azokat az összetett mondatokat jelenti, amelyeknek minden egyes mondategysége ultrarövid. Egyébként az összesítésben ultrarövid mondategésznek számítottam az ultrarövid egyszerű mondatokat és az összetettek közül azokat, amelyek csupa ultrarövid mondategységből állanak (vö. Mszerk. 328–9).

A fenti táblázatból kiszámíthatjuk a szövegtörzs összes ultrarövid mondatának a számát és gyakorisági arányát. Az egyszerű mondatok száma az egész szövegcsoporthoz 194, ebből 88 az ultrarövid mondat, vagyis a korpusz összes egyszerű mondatának 45,36%-a. Ez nagyon magas részesedési arány. Egy-két adatközlő szövegében (főképpen a D és a K jelzetűben) a többi szövegéhez viszonyítva feltűnően nagy az ultrarövid egyszerű mondatok gyakorisága.

Hasonlóképpen számíthatjuk ki az ultrarövid mondategységek részesedési arányát is az összes mondategységhez viszonyítva. A szövegtörzs mondategységeinek száma 1930, ebből — természetesen az ur. 1/1 csoportot is idevéve — az ultrarövidek mennyisége 865, vagyis az összes mondategységnek 44,81%-a. Ez eléggé magas részesedési érték, hiszen az összes mondategységnek majdnem a fele ultrarövid. Ha az egyszerű mondatokat nem vesszük figyelembe, akkor az összetett mondatok 1736 mondategysége közül 777 az ultrarövid, vagyis az összes mondategységnek megközelítőleg a fele, pontosan 44,75%-a. A két részesedési érték között tehát alig van eltérés, s ez azzal magyarázható — amint már az előzőekben láthattuk —, hogy az ultrarövid egyszerű mondatok előfordulási aránya is nagyon magas, hiszen kb. minden második egyszerű mondat ultrarövid.

Még egy számítást érdemes elvégeznünk, mégpedig az ultrarövid mondategységek részesedési arányát az összes mondategységhez viszonyítva. Az egész szövegcsoportban 742 mondategység található, ebből 196 az ultrarövid száma [ur. 1/1 : 88 és ur. m. : 108], vagyis az összes mondategység 26,41%-a. Ez más szóval azt jelenti, hogy kb. minden negyedik mondategység ultrarövid.

Ha ezeket a részesedési értékeket összevetjük a nagykönyvi nyelvjárásban ugyanilyen szempontok szerint végzett kutatásaim eredményeivel, akkor azt láthatjuk, hogy az ultrarövid egyszerű mondatok gyakorisága az itteni vizsgálódás anyagában (kb. másfélszer) nagyobb, mint a nagykönyvi szöveganyagban, az ultrarövid mondategységek és az ultrarövid mondategységek előfordulási aránya azonban nem mutat lényeges eltérést a két vizsgálati anyagban.

3. A nemek szerinti összesítésben az ultrarövid mondatok gyakoriságára az alábbi értékeket kapjuk:

A nőknél		A férfiaknál	
Az 1/1 csoport száma	109	Az 1/1 csoport száma	85
Ebből ur. 1/1	52	Ebből ur. 1/1	36
A részesedési arány	47,70%	A részesedési arány	42,34%
A mondategységek száma	1050	A mondategységek száma	880
Ebből ur. me.	499	Ebből ur. me.	366
A részesedési arány	47,52%	A részesedési arány	41,59%
A mondategységek száma	400	A mondategységek száma	342
Ebből ur. m.	124	Ebből ur. m.	72
A részesedési arány	31,00%	A részesedési arány	21,05%

A fenti számadatok azt mutatják, hogy az ultrarövid mondatok mind a nők, mind a férfiak beszédében nagyon gyakoriak. A százalékos részesedési értékekből az is jól kiviláglik, hogy az ultrarövid mondatok gyakorisága mindegyik csoportban a nőktől vett szövegekben nagyobb, mint a férfiak szövegeiben, különösen az ultrarövid mondategységek megterheltségében van eltérés, hiszen a férfiak beszédében kb. minden ötödik, a nők szövegeiben pedig majdnem minden harmadik mondategység ultrarövid. Úgy látszik tehát, hogy a nők szövegeire jellemző valamelyest nagyobb fokú szerkesztettség a mondatteher szemponkjából némileg egyszerűbb formában valósul meg a gondolatközlés folyamatában. Egyébként a tényleges telítettségi mutatók értékei is — az egyszerű monda-

tokra kapott $T_{1/1}$ -érték kivételével — a nők szövegegységeiben valamivel alacsonyabbak, mint a férfiaktól választott szövegekben.

4. Az ultrarövid mondatok nemzedékek szerinti összesítésével a következő értékeket nyerjük:

	Id.	Kö.	Fi
Az 1/1 csoport száma	78	64	52
Ebből ur. 1/1	25	39	24
A részesedési arány	32,05%	60,93%	46,15%
A mondategységek száma	677	541	712
Ebből ur. me.	304	245	316
A részesedési arány	44,91%	45,28%	44,38%
A mondategységek száma	285	225	232
Ebből ur. m.	55	86	55
A részesedési arány	19,29%	38,22%	23,70%

A fenti részesedési értékek azt mutatják, hogy az ultrarövid mondatok gyakorisága mindegyik mondatfajtában a középkorúak beszédében a legnagyobb, az ultrarövid mondategységek és egyszerű mondatok vonatkozásában közbülső helyen van a fiataloknál, és a legkisebb az idősektől választott szövegekben, csupán a mondategységek tekintetében van közbülső helyen az időseknél az ultrarövid megterheltsége, a fiataloktól vett szövegegységekben pedig a legkisebb. Más oldalról tehát lényegében ugyanazt az eltérést tapasztaljuk, amit már láthattunk a telítettségi mutatók értékeinek a nemzedékek szerinti összehasonlításakor. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk azt, hogy az egyes nemzedékek között az ultrarövid részesedési arányaiban tulajdonképpen rendkívül csekély, gyakorlatilag szinte el is hanyagolható különbségek találhatók, ha csupán a mondategységeket vesszük figyelembe, amelyek nagyobb mennyiségükönél fogva a legkevésbé vannak kitéve a szórásnak.

Tanulságok

1. Igaz ugyan, hogy a szómenyiség vizsgálata során kapott számszerű adatok elemzését, összevetését az adatközlőnkénti, a nemenkénti és a nemzedékenkénti összegzéskor egyaránt elvégeztem, mégis fontosnak, hasznosnak látszik a mondatterjedelmi vizsgálódás tanulságait összefoglalni. Mindezt kicsit abban a reményben is teszem, hogy ezek a megállapítások valószínűleg mindenfajta beszélt nyelvi változatra (a regionális köznyelvekre és némileg a köznyelvbe) is érvényesek. Szeretném azonban hangsúlyozni: ahhoz, hogy a mondatterjedelem tekintetében igazán megbízható ismereteink legyenek a magyar nyelvjárásokról, minél több nyelvjárástípusban és jóval nagyobb mennyiségű szöveganyagon kellene kutatásokat végeznünk. Talán egyszer még erre is sor kerülhet.

2. A nemek szerinti összevetés azt mutatta, hogy mind a tartalmas szavak számával mért, mind az összes szó figyelembevételével kiszámított átlagos szómenyiség szem-

pontjából inkább nagyfokú hasonlóságról beszélhetünk, semmint lényegbevágó különbségekről. A leglényegesebb eltérés a nők és a férfiak beszédében abban nyilvánul meg, hogy a férfiaktól vett szövegekben — mint már láthattuk — jóval nagyobb (az egy mondategységre jutó átlagos előfordulási arányt tekintve valamivel több, mint a kétszerese) a töltelékelemek gyakorisága. Érdekes, hogy a nagykoványi nyelvjárásban is főképpen a töltelékelemek számában tapasztaltam nagyobb mértékű különbséget, mégpedig ugyanúgy a férfiak szövegeiben volt kb. kétszer akkora a töltelékelemek gyakorisága, mint a nők beszédében. A nagykoványi anyaghoz hasonlóan itt is a *hát* töltelékésző előfordulása szembetűnően nagy, olyannyira, hogy ez némelyik adatközlő (különösen a *K*, *G* és *E* jelzetű szöveg egységeiben) szavazási elemének tekinthető.

Az ultrarövid mondatoknak a nők szövegeiben való valamelyest nagyobb gyakorisága és a mondat egységeknek a nők beszédére kapott, a férfiakéhoz képest kisebb mértékű átlagos szómennyisége arra mutat, hogy a nők szövegeire jellemző némileg nagyobb fokú szerkesztettség valamivel egyszerűbb formában, kevésbé telített mondatokban valósul meg a mondatalkotás folyamatában. Mindez egyébként összhangban van Deme Lászlónak azon kutatási eredményeivel, amely szerint a mondathosszúság növekedésével a mondatok és tagmondatok átlagos szómennyisége csökkenő tendenciát mutat (Mszerk. 277—8).

3. A mondattejedelem nemzedékek szerinti vizsgálatának a legszembetűnőbb vonása az volt, hogy itt nincs meg az a fajta tendenciaszerűség, amit a nagykoványi nyelvjárásban tapasztaltam; az tudniillik, hogy az átlagos szómennyiség nemzedékről nemzedékre növekszik valamelyest: a legkisebb az időseknél és a legnagyobb a fiatalok szövegeiben. Az itteni vizsgálatból az derült ki, hogy mind a tartalmas szavak számával mért átlagos szószám, mind pedig az összes szó megszámlálásával kapott átlagos telítettség — ha nem is sokkal — az időseknél a legnagyobb, a fiatalok szövegeiben közbülső helyen van, és a középkorúaknál a legkisebb.

A korábbiakban arról is szó esett már, hogy — a telítettségi mutatók értékeivel összhangban — a valódi kötőszók és a határozott névelők együttes megterheltsége az idősebb nemzedék szövegeiben a legnagyobb, a középkorúaknál pedig a legkisebb, ugyanakkor a töltelékelemek száma az időseknél a legkisebb, közbülső helyen van a középkorúak szövegeiben, és a fiatalok szöveg egységeiben a legnagyobb. Más szóval ez azt jelenti, hogy az egyszerűbb megoldású, kötőszó nélküli kapcsolásmód a középkorúaknál a leggyakoribb, a beszédet fölöslegesen terhelő, a gondolatközlést nehézkessé tevő töltelékelemek száma pedig — a nagykoványi nyelvjárásban kapott eredményektől szintén elütően — az időseknél a legkisebb.

Fölvetődik a kérdés: vajon mi az oka annak, hogy — amint az legalábbis tendenciaszerűen várható lenne — nem a fiatalok szövegeiben a legnagyobb az átlagos szómennyiség és az idősekében a legkisebb? Úgy vélem, hogy ennek magyarázata két tényezőben rejlik. Egyrészt mindez azzal indokolható, hogy — amint Deme Lászlónak az írott nyelvi szövegeken végzett mondattejedelmi kutatásai igazolták — „A mondathosszúság növekedésével . . . a bennük foglalt tagmondatok mechanikus telítettségi átlaga fokozatosan csökken” (Mszerk. 277). Márpedig — amint ezt ugyanezen az anyagon végzett korábbi mondatgyakorisági vizsgálódásaim mutatták, vö. Nyr. 104:490 — a többszörösen összetett mondatok megterheltsége a fiatalok szövegeiben a legnagyobb, a középkorúakéban és az idősebb nemzedék szövegeiben pedig jóval kisebb.

A másik tényező, amivel a fentiekben elmondottakat indokolni próbálom, a köznyelv hatásának kérdése. A nagykoványi nyelvjárás anyagában a fiatalok szövegeiben jelentkező, némileg nagyobb átlagos szómennyiséget azzal tudtam magyarázni, hogy a köznyelv hatására terjedő ún. terpeszkedő kifejezések és valószínűleg az írott nyelv, az olvasottság hatását mutató egy-két igenes szerkezet inkább a fiatalok beszédét jellemzik,

az idők közül legfőljebb azokét, akik olvasottabbak, iskolázottabbak. Az itteni vizsgálódás során sem ún. terpeszkedő kifejezést, sem igeneves szerkezetet egyetlen egyet sem találtam. Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy ezekben a szövegekben ilyen szempontból nincs nyoma a köznyelvi hatásnak, egy részükben pedig nem is igen lehet, hiszen vagy nagyon régen (néhány esetben három-négy évtizeddel ezelőtt) gyűjtötték őket, vagy valamelyik szomszédos országban, ahol ennek a hatásnak nincsenek meg (vagy nem voltak meg) a feltételei. Éppen ezért az adatközlőnként kapott átlagos telítettség értékek elsősorban az egyes adatközlők gondolkodásformáival, kifejezőképességével, iskolázottságával, pillanatnyi kedélyállapotával stb. magyarázhatók, a köznyelv hatásával legkevésbé.

4. Ha megpróbáljuk röviden összegezni a mostani mondatterjedelmi vizsgálatunk tanulságát, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a nagykovácsi nyelvjáráshoz hasonlóan — amint ezt a Deme László vizsgálta írott nyelvi szövegekkel való összehasonlítás is mutatta — a népnyelv egyszerűsége nem is annyira az egyszerű mondatok és kevés számú tagmondatból álló összetettek gyakoribb előfordulásában nyilvánul meg, hanem — úgy látszik — sokkal inkább a mondatok és tagmondatok átlagos szómennyiségének meglehetősen alacsony voltában mutatkozik meg. Az itteni vizsgálatból az is kiviláglott, hogy a szerkesztettségi mutatók eredményétől eltérően itt mind a tartalmas szavak számával mért, mind pedig az összes szó figyelembevételével kiszámított átlagos szómennyiségek (legalábbis a T_m -, $\bar{O}_m$ -, $T_{1/1}$ - és $\bar{O}_{1/1}$ -értékek) valamivel alacsonyabbak voltak, mint a nagykovácsi nyelvjárásban. Valószínűnek látszik, hogy egyéb beszélt nyelvi rétegekben (a különböző regionális köznyelvekben és némiképpen a köznyelvben is, legfőljebb magasabb átlagértékekkel) hasonló eredményekre jutnánk. Addig azonban, amíg ilyenféle kutatás nem történik meg, mindez természetesen pusztán föltételezés marad.

Szabó József

„Fejszéjeket beitták . . .”

Egyes kifejezések, melyek régi szövegekből élénk kerülnek, gyakran idegennek hatnak és nehezen érthetők. S ez nem mindig azért van, mert a nyelv időközben nagyot változott és kifejezésünk is más értelmet nyerhetett, hanem többnyire azért, mert a kifejezés háttere, az a közeg, amelyből kinőtt, éltre kelt, átalakult, részben vagy egészében eltűnt. A környezet, a háttér nélkül pedig a kifejezés elveszíti azt a szilárd alapot, amelyre a helyes értelmezés támaszkodhatott volna. A kifejezés ily módon, még ha értjük is a szavakat, üressé, értelmetlenné válhat.

Különösen gyakran fordulhat ez elő olyan kifejezésekkel, melyek valamely régi szokással vagy joggyakorlattal kapcsolatosak, olyan hagyományos cselekményekkel, melyek hajdan a napi gyakorlat részét alkották, ma viszont már nyomát sem találjuk életünkben. A hajdani életet, viselkedést vagy éppen a földhasználati módokat szabályozó hagyományok, bármennyire fontosak lehettek is, ma már jobbára ismeretlenek. Érthető tehát, hogy a velük kapcsolatos szakkifejezések egy része is idegen vagy nehezen érthető.

Ilyen kifejezések közé kell számítanunk azt is, amely a XVII – XVIII. századi paraszti szövegekben nemegyszer felbukkant, és amely így hangzott: „fejszéjeket beitták”. Kérdés, miként is lehetett a fejszét beinni, és ha lehetett, mikor, milyen körülmények között került rá sor. Hogy kérdésünkre felelni tudjunk, először is szükséges, hogy néhány adattal megismerkedjünk.

1636-ban adta ki Nádasdy Pál a kapuvári udvarbírójának azt az utasítást, amelyben meghagyta, hogy az erdőőrző ezután „kit az erdőn megfog, akár marhástul-szekeres-tül, akár fejszéje legyen az, azokat ne a korcsmán igyák be . . .” (M. Erdészeti Okt. I. 417). Az utasítás, úgy látszik, bevett szokást, régi gyakorlatot akart megváltoztatni. A tárgyak közül, melyeket beittak, leggyakoribb a fejsze, de mellette más egyéb is előfordulhatott. Az 1699. dec. 11-én a Sopron megyei Csapodon tartott kihallgatáson az egyik tanú, az ebergőci Polgár Mihály elmondta, hogy „hallotta a’ Régiektül, hogy a’ Csapodi falu számára tilos volt [ti. a kérdéses erdő], a’ mint hogy egyszer — utalt egy konkrét esetre — maga Nádasdy Ferenc Uram Szolgáit benne kapván a’ Csapodiak Fejszékét, Lánczokat elvonták, s’ beitták 6. forintba . . .” (OL. Eszterházy cs.hg.lt. 550/90/K). Az 1699. okt. 28-án az ugyancsak Sopron megyei Alsó-Pulya és Ligvánd közti határperben is a tanúknak feltett kérdés azt tudakolta, hogy igaz-e, hogy az alsópulyaiak a ligvándiakat a vitatott határrészen „megh zálogolták, és marhájokat vagy más rend béli nálok talált portékájokat bé itták?” (Eszterházy cs. hg. lt. 546/89/C).

De a XVIII. században is sorozatban találhatunk adatokat, melyek azt bizonyítják, hogy a „beivás”, szokása változatlanul dívott, sőt a tárgyak köre még jobban bővült. 1727. nov. 27-én a Veszprém megyei Papkeszi és Kenese kátaírainak megállapításakor az egyik tanú, Baicsai Mihály is elmondta, hogy a vitás területen „találván egy Sánta Gergely nevű Kenyessai Embert favágáson, az fejszójét elvette és Papkeszin két Márijásig beítta . . .” (Zichy cs. lt. 90/115 et A.) Némelykor az adatok a beivás körülményeire is

rávilágítanak, amint az 1751-ben a vitnyédi erdő határainak megújítása során is történt. A tanúk egyike a boggyoszlói 70 éves Horváth Pál beszámolt arról, hogy az erdőispán parancsára „az egyik béres-szekérről [amely ti. jogtalanul akart fát vinni] az hosszú lánczot el vitték és megh irtt Erdő Ispánnak bé vitték, ki azt mondotta nekik, hogy fáradságokért vigyék az korcsmára és igyák be, a'mint el vitték és bé itták” (Eszterházy cs.hg.lt. 101/13/Qu). Az 1754. máj. 29-én a Somogy megyei Lábodon tartott kihallgatáson is az egyik tanú a 42 éves Dunai György azt vallotta, hogy egykor a lábodi erdőben „Nagy Korpádi béreseket találván . . . megh fosztotta, három szűr, három fejszét és egy ött lyuku furuglát vett el tőlök, az melyeket Lábadi korcsmán bé itták . . .” (Széchenyi cs.lt. IV/20/232/D).

Hasonló tapasztalatot szerezhettünk a Borsod megyei Onod határainak 1761. ápr. 6-án történt meghatározásakor is, melynek során a tanúk ismételten elmondták, hogy az erdőbe jogtalanul behatolóktól zálogot vettek, és azt a kocsmán beitták. Így a 90 éves Borsos János is azt vallotta, hogy a hidvégieket, ha elfoghatták, „megh is fosztották feiszéektől s bé itták a körömi korcsmán, némelleket két icze borég, némelliket többirt, némelliket pedig kevesebbért . . .” (OL. Inquisitio Jur. T. R. 17/3003). Egy másik tanúnak a Papi-i 73 éves Ns Bene Istvánnak vallomásából is értesülhetünk hogy „midőn az Hidvégieknek történt lopás szerént be csapása, az Onodi Alberket kerülő Emberek . . . megh fosztották némelleket lánczoktul, némelleket feiszéjektül és Szűröktül, mely bitang jószágot [számolt be a zálogok további sorsáról] Onodban bé vitték köz akaratbul, ha szépség szerint ki nem váltották, bé itták a' Korcsmán . . .” (Uo.)

De talán a legvilágosabban az ugyancsak Papi-i 75 éves Szabó György szavaiból érthetjük meg a korabeli határsértés, birtokháborítás megítélését, illetve a birtokháborítások büntetésének módját. Mint vallomásában elmondta, kb. 20 éve „a kerülők be hoztak az [ónodi] Város házához fejszébül, Lánczbul és Szűrökbül álló Praedat, azért hogy az Onodi Alberekre a' Parton allul be tsaptak fát vágni, mint valóságos Onodhoz tartozandó Onodi Albereken, mely Praedat azonnal be itták Korda János város Korcsmárossánál, mely praedat az után a korcsmárostul kölletett nekik ki váltani . . .” (Uo.)

A fentiekből mindenesetre kiderül, hogy a *fejszét beinni* korántsem valamely különös, magában álló kifejezés, hanem kifejezője annak a joggyakorlatnak, mely határsértés esetén érvényben volt, és amely szerint — ha a jogtalan birtokháborítót elfogták — tőle zálogot vettek, és a zálogot a zálog szedői azonnal kocsmába vitték, ott rábort ittak, azaz mint zálogot „beitták”.

Úgy tűnik, a birtokháborítás büntetésének egyik és talán hosszú ideig a legáltalánosabb formája ez volt: a közvetlen megzálogolás és a zálogra való ivás. Ezt különösen erdőkben gazdag vidéken gyakorolhatták, amikor az idegenek fejszével mentek fát vágni, esetleg láncsal, amivel a kivágott fát összekötötték. Ezért szerepelhetett a leggyakrabban a fejsze azon tárgyak között, melyeket „beitták”.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy még a XVIII. században is az olyan helyen, ahol nagy erdők álltak a falvak rendelkezésére, a fának nem sok értéke volt, és a fa vágásáért sem kellett különösen nagy kártérítést fizetni a jogtalanság elkövetőjének. Más esetben, például a rét, mező legeltetésekor vagy erdőben a makk feletetése esetén — tehát komolyabb kártételeknél — az idegen területre hajtott állatot fogták el és vetették zálogba, majd kiváltásakor tetemesebb összeget követeltek. Ennek oka pedig az volt, hogy az okozott kárt meg kellett téríteni, azonkívül a behajtó személy fáradságát, a „hajtópénzt” is meg kellett adni, sőt az esetleges tartást, az állatok takarmányozására fordított költséget is meg kellett fizetni. Így az összeg már komolyan megemelkedett. Az összeg nagyságát többnyire a földesurak tisztjei szabták meg, és a summát is ők hajtották be. Így természetesen az urasági haszon is nagyobb, biztosabb lehetett. Az uraságok különben igyekeztek a határsértési ügyeket saját embereikkel, tisztjeikkel intéztetni, ezért is utasíthatta már a

XVII. század elején Nádasdy gróf a kapuvári udvarbíró, hogy zálogoláskor az elvett tárgyakat ne igyák be, azaz ne közvetlenül ők intézzék a büntetést.

S hogy e szokásnak milyen erős hagyományai lehettek, különösen ott, ahol a faluközségek intézték a zálogolást és bírságolást, azt a szokásnak a XVIII. századi szívós továbbélése is mutatja. A „beivás” szokása egyúttal arra is ösztökélhette a bort szerető személyeket, hogy kevésbé legyenek elnézőek a szomszédos határsértőkkel szemben.

Egyébként a beivás szokásának széles körű gyakorlatára utalhat az is, hogy korántsem maradt meg a határsértések alkalmával szedett zálogok körében, hanem a XVIII. század második felében arra is van példa, hogy ily módon büntették egyes uradalmak pl. a robotból kimaradó jobbágyokat is: azaz úgy, hogy a jobbágytól zálogot vettek, és azt a fenti módon a hajdú, a zálogvevő beitta. Erre utal pl. a Vas megyei gérceiek 1765-ben írt panaszlevele, melyben arról panaszkodtak, hogy az uraság kíméletlenül behajtotta robotjukat, és ha valaki komoly ok miatt nem mehetett robotba a kitűzött időben, azt tekintetbe sem vették. Tóth János is, mint írták „hogy egy nap Robotra nem mehetett, a Haidu, és Erdő őrző a [jobbágy kocsijának] kerekét el vévén egy frt és harmincöt pénzben bé itták” (OL., Battyány cs.lt. 31/11/141). A jobbágyoknak aztán, hogy kocsiját használhassa, a kerekét a fenti összegért kellett a korcsmárostól visszaváltania. Ez az összeg számított a robot mulasztásáért büntetésnek.

S hogy az efféle „beivás” mennyi visszaélésre adhatott módot, arra példának említhetjük azt az esetet, melyet a Vas megyei Ikerváron 1755. jan. 27-én tartott kihallgatás tanúinak vallomásából ismerhetünk meg. Az egyik tanú, a csényei 35 éves Borsák János elmondta, hogy Szluha György gróf némely csényei lakosokat azért fogatott el, mert egy peres esetben azok a vele pereskedő Festetics generális részére tanúskodtak. Mint szavaiból értesülhetünk az ellene tanúvallomást tett személyeket a réten, gyűjtés közben fogták el, és az „ott levő Plébánus Uram kezéből ki rángatván [ki hihetőleg kezével megfogva próbálta őket védeni] Csonka György nevezetű jobágyát megkötözték másod magával, s köztvő az Korcsma házhoz vezetvén ruhájokat bé itták . . .” (OL Festetics cs. lt. 20 cs., Scrin. II/I).

Egy másik tanú, Csonka Mihály 32 éves csényei lakos, aki maga volt az egyik kárvallott, még pontosabban tudta előadni az esetet. Mint elmondta: „minek előtti bé vitette titulált Grof Szluha György Uram eő Nagyságáha, az Csényei Korcsmára vitték, az ruhájokat rólok le Szagatván bé itták az nyargallóért és az után Saárvári Tömlőcziben tetette (ti. a gróf) . . .” (Uo.).

Az utóbbi vallomásból az is ismét világossá válhat, hogy a „beivás” tulajdonképpen a „hajtópenz” önkényes és gyors behajtását, valamint hasznosítását jelentette. E hajtópenz neve, amint a fenti tanú szavaiból is kiderül, időnként „nyargaló” (vö. MNy 1976: 341 – 2).

A „fejszét beinni” kifejezést tehát mint a hajdani joggyakorlat egyik szakkifejezését tekinthetjük, mellyel főleg a határsértésért, mégpedig elsősorban az erdő jogtalan használatáért szedett zálog közvetlen, helyi értékesítését: borra való becserélést jelölték. A bort aztán a zálogszedők áldomásképpen, a fatolvajok elfogásáért való jutalomként meg is itták. Mindenesetre a fenti kifejezés csak egyetlen részmozzanatra, a zálog azonnali „beivására” utal. Azonban a határsértés és a zálogolás – jogilag tekintve – ennél jóval összetettebb processzusból áll, amelyekhez ugyancsak kapcsolódhattak speciális kifejezések. Ezek feltárása viszont olyan feladat, mely még előttünk áll.

Takács Lajos

Sikota. A mai Baranya megyében élő hely- és családnévvel – amelyre magyarázatot, még népnyelvit sem ismerek – óhajtok foglalkozni. Az első – legismertebb – egy Szigetvártól D-re fekvő pusztá (ma erdészház) neve Várad határában. Mint a legtöbb

magyar hely(ség)névnél látjuk, kellő felderítés után ez sem társtalan a Kárpát-medence magyar nyelvterületén. Sőt látni fogjuk, hogy — úgy mutatkozik — ma Dél-Dunántúl egyik jellemző helyneve. Nevükkel kapcsolatban — amely a magyar hely- és családnév-anyagból is ismert — többen vetették fel az eredet és jelentés kérdését, ezért évek óta gyűjtött adataimra támaszkodva teszek kísérletet megfejtésére.

Sajnálatos módon régebbi történeti adatok csak e volt helység, *Sikota* nevére maradtak fenn. A *Sikota* családnév ezzel szemben nyelvterületünk különböző részéről korábban kimutatható. — A helységre az első ismert adatokat Csánki (2: 640, 661 — utóbbi a Bakonyai család alatt) szolgáltatja: 1479, 1480 és 1489-ben poss. *Sykotha*, majd 1498-ban poss. *Sykatha* néven említik mint Barcshoz tartozó somogyi községet. Helységünket 1534-ben Fülöp diák, a vármegye ravója írja össze Török Bálint tulajdonában, Barcsiszentmihály (ma Szentmihályfa, Kétújfalu része) vidékével együtt. Ekkor 4 portát és 5 pauperest számlálnak benne *Sykotha* néven. A török veszély miatt a ravók áttérnek a „vidékével együtt” összeírásra (1536 1543, 1542); 1557-ben már Isthwanyff Pál tulajdona, 1564-ben „cum pertinentiis thureis subiecta” (Gyulay István, Nowak János és „relictorum nobilium” birtoka). 1599-ben „Szentt Mihalj vidéke” (diversorum nobilium) nevében rejtőzködik, s mint a ravó mondja: „Eszen kiuól az tób falukatt megh nem rohattunk mertt ky tiz meljfföldön ky touab is uagion egjnihaný Tórók Varakon alol, es sem magunk oda nem mehettwnk sem paranchiolatinkra föll nem ióttek. Lengiell Farkas Thottý w Fólsege Somogj Varmegieý Rauoia.” (Tímár Gy.: 16. századi rovásadók összeírások a mai Baranya megye területéről. Kny. a Baranyai Helytörténetírás 1974–75. c. kötetből. Pécs, 1976. 21–94).

A „XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564)” című munkából (Horváth J. Gyula—Tímár György, BamL. 1972. évi évkönyvéből kny. 7–127. Pécs, 1973) helységünkre adat nem kerül elő.

A török adó-összeírások 1551-ben *Sikod*, 1554-ben *Sikó* és 1582-ben *Sikoda* néven ismerik (MNyTK. 103, 756. tétel). E nevek a magyar névnek arab írással történt — részben — tökéletlen visszaadása, amelyeket névfejtésünknel figyelmen kívül hagyhatunk. Ezek után — egyelőre a fel nem tárt források miatt — évszázadokra lappang a neve, míg Somogy vármegye Nagy Józseftől készített 1802. évi térképén (SmLt.) *Csikota*, 1851-ben és 1857-ben *Sikota* ~ *Csikota* (Fényes 1:220, 4:28; Csorba József, Somogy vm. ismertetése. Pest, 1857. 152, 192), 1864-ben *Sikota* (Hornyánsky, Geogr. Lex. Pest, 1864. 334) néven bukkan elénk. A helységnévtárak (1882, 1895, 1907) *Sikota*, 1926, 1933, (1941: Ø), 1944. évben *Sikotapuszta* néven tárolják. *Sikota* néven ismerem ma is, mint erdész-lakás nevét.

A hozzáférhető, felkutatható és — ha feltételeken is — idevonatkoztatható további földrajzi neveket alábbiakban ismertetem:

A) Helységnevek: *Csikota* (Szerém m.) 1337: p., t. *Chukuta* AnjOkm. 3:427, Csánki 2:242. (Heller — Nehring, Comit. Sirmiensis. München, 1973. 37. sem más adatot, sem azonosítást nem ad).

B) Helynevek: I. Dél-Dunántúl. 1. Csokonyavisona 1852: *Csikota hegy*, 1865: *Csikota dűlő*, 1965–8: *Csikotai-dűlő* — dombos, szántó; 1965–8: *Csikotai-rét* — sík, rét Somogy FN 233/44, 45. — 2. Darány 1865: *Csirkota*, 1965–8: ua. — mocsár, tó, régen kenderáztató Uo. 245/160. 1967: *Csirkota tó* — mocsaras tó 25 000-es térk. Darány szelv. — A nevet benszüllött erdésztől szintén *Csirkota* néven ismertem meg, mint időszakos vízállást (a Barcsi borókás tájvédelmi körzet igen értékes része, ma szigorúan védett természetvédelmi terület *Csikota* néven). Figyelmeztetésemre, rákérdezésemre elbizonytalanodott, hogy *Csirkota* vagy *Csikota*, de azzal érvelt, hogy „így volt a térképen”. — Tipikus példája a több mint százéves, hibás feljegyzésű kataszteri térképnév élőnyelvívé válásának. — 1965–8: *Csirkota erdeje* — sík, erdő; 1965–8: *Kis-csirkota* — mélyenfekvő, erdő

Somogy FN 245/155, 156. — 3. Nagybajom 1852: *Csikota* Uo. 145/146, 1857: ua. Csorba, Somogy vm. ismertetése. Pest, 1857. 152, 1864: *Csikata* ~ *Csikota* Hornyánsky, Geogr. Lex. 73, 1864–1865: *Csikota pusztá* Somogy FN 145/146, 1882, 1895: *Csikota*, 1907: *Csikota p. (usztá)*, 1926, 1933, 1944: *Csikotapusztá* Hnt., 1965–68: *Csikota*, *Csikotába* — lakott hely Somogy FN 145/146, 1978: *Csikotapusztá* MoFnT. 2., ktr. 132, N12; 1864: *Csikotai domb* Somogy FN 145/ < + Pesty; [1930u.] / 1965–68: *Csikoté*, *Csikotéba* — utca Uo. 145/74; 1965–68: *Csikota-pusztá* — határrész, sík, szántó, erdő, legelő Uo. 145/164. — 4. Ötvöskőnyi 1965–68: *Csikó-tó* [< **Csikota* névből népetim. ?] — tó, mélyfekvésű, berek, időszakos vízállás (népetim.: „Csikó fulladt a tóba”) Somogy FN 212/53; 1965–68: *Csikó-tói dűlő* [1852: Kanyar tó, 1864–1865: Kanyártói dűlő néven ismerték a kataszt. térképek és Pesty] Somogy FN 212/55, 1978: *Csikos-tói-dűlő* [!] MoFnT 2., terület 148 Q10. — 5. Rinyaszentkirály 1965–68: *Csikota*, *Csikotába*, *Csikotai-dűlő* — dombos (szántó) Somogy FN 221/137, 1978: *Csikota* — terület MoFnT. 2. ktr. 165, Sz10; 1965–68: *Csikotai-út* — út Somogy FN 221/133. Környékén, szomszédosan: Bubos-tó, Kohányi-tó stb. nedves környezetre valló nevek. —

II. A Kárpát-medence további részei. 1. Hodász (Szatmár m.) 1458: *Kis-*, *Nagy-sikató*, 1478: *Sykatho*, 1485: *Seeraso* [O: *Seecato*?], 1940: *Sikató* — rét, Hodásztól DK-re. Maksay, Szatmár m. 207. — 2. Tarnalelesz (Heves m.) 1965–1970: *Csikó-tó* — hegy (szántó), *Csikó-tó-tető* — hegytető (szántó) MNyTK. 125. 10/356, 361. — A név feltehetően népnyelvi magyarázatot visel magán, a név eredetileg **Sikoltó* lehetett. A hegynevekre jellemző névadás (vö. Kranzmayer E., Die Bergnamen Österreichs. 10. Nemzetk. névtudom. kongresszus 1:66). Más magyarázat a *csikoltó* 'lánc amely a tézslát (kisegítő rúd) a [kocsi]-rúdhoz erősíti" (Herman O., MPász. 117, MNy. 9:121) nevéből származtathatná. — E teljesség kedvéért említett név nem valószínű, hogy a *Sikota* névcsaládba tartozik. Erdélyben (Bánffyhunyadi, Gyerővásárhely, Jegenye, Sepsiszentkirály, Torockó-szentgyörgy) a *Sikkantyrús* ~ *Sikótyus* helynevek jelentkeznek (Szabó T. A. „Kalotaszeg és Pesty, Mo. hn.-i 325).

Sikota családnév. Dr. *Sikota* Győző — a pécsi Zsolnay gyár művészeti vezetője 1973-ban közölte velem, hogy családja Zalából származik, különös nevük eredetét nem ismerik, nem tudta, hogy magyar név. A családnevek — még ma is, sokszor családon belüli változatos ejtésére, feljegyzésére jellemző a következő. Pécsen elhunyt *Csikota* Ferencné Mos Teréz (Dun. Napló 1979. XII. 28.), a részvétnyilvántás megköszönése viszont öv. *Sikota* Ferencné néven történt (Uo. 1980. I. 10.). Tehát a helynevekben jelentkező *s* ~ *cs* ingadozás a *Sikota* ~ *Csikota* vezetéknévben napjainkban is megvan.

Mint említettem, *Sikota* ~ *Csikota* személynévünkre is korai adataink vannak. 1468/470: *Chykatha* Péter bátaszéki, *Chykatha* Balázs és Fábian lángfői és *Chykatha* Lőrinc újfalusi jobbágyságokat említik (Békefi, A czikádori apátság tört. 96–7; OklSz. 844. alatt csak az első kérdőjellel; mindketten a körmendi lt. Himfy 546 alól adják). — Az említett 1554. évi török adóösszeírásban *Sikota* Bálint adózót írták össze *Sikoda* faluban. E nevet — Fehértói Katalin összefoglaló eredménye nyomán is (MNy. 69:197–203, különösen 197–8) — Bárczi (Uo. 52:154–5) magyarázata után *Sikotai*-nak vélhetjük, az iza-fetszerű kapcsolat henye jelölését feltételezve. Különös azonban — *s* névtanilag ez időben szokatlan, hogy valakit saját lakóhelyéről nevezzenek saját falujában. Itt inkább a vidékre is jellemző — egytelkes nemesről lehet szó. Ezért továbbiakban e névre nem támaszkodom.

1469, 1519 és 1523. években Kistompa községben Paulus *Sykwtha* ~ *Sykotha* jobbágyot említenek (Bakács, Hont vm. Mohács előtt. Bp., 1971, 209). Majd ugyancsak Hontból, Élesfaluból ismerjük *Sikota* Gregor fia Kobrán (?) nevét (Fekete, EsztÖ. 170). Míg az első még magyar nyelvterületen, de néhány szlovák családnévvel vegyesen jelentkezik, Élesfalu már szlovák nyelvű terület, 1570. évben néhány magyar családnévvel.

Tarthatjuk-e ezután a nevet, főképen a szlávgyanús *-ota* képző nyomán szlováknak, vagy általánosabban valamely szláv nyelvhez tartozónak? (Természetesen Dél-Dunántúl-on a szlovák eredet kizárható.)

A Kárpát-medence nyelvi tarkasága figyelmeztet arra, hogy hely- és személynév-anyagának vizsgálata nagy elővigyázatosságot kíván. Nagybooskón (Máramaros m.) 1572–5 között összeírták *Chyconda ~ Chiokota ~ Chyokodych*, Demetrius jobbágyot (Bélay, Máramaros m. 128). Míg az első írásváltozat (*Chyconda*) olvasata: *Csikonda* (a majdan tárgyalandó *Sikonda* névvel cseng össze), a *Chiokota* írásképe, amelynek *Csokota* olvasata van, a tárgyalt *Sikota* névvel hasonlítható, különösen, ha a magyarban közismert *a ~ o > i* hangváltást (pl. *Soklos > Siklós*, *Csanád > Csinád*, *Csaba > Csiba*, *Csuma > Csima* stb.) is figyelemmel kísérjük.

Azonban a Kárpát-medence soknyelvűsége más megoldást is lehetővé tesz. Constantinescu L. N. munkája (Dictionar onomastic romínesc. Bukarest, 1963). *Cioc* címszó (239) alatt *-otă* képzővel közli a *Ciocot/ă* személynévet (Jorga, Băcescu nyomán), majd a bevezető LXIV–LXV. lapjain ismerteti a szláv eredetű *-otă* képzővel alakult neveket, s e képző egy összetételes alakját a románban: *-otă + -ici = -otici*, amelynek használatát a *Chyokodych* (olv. *Csokodics*) névváltozatban ismerhetünk fel. Így látjuk a *Chiokota ~ Chyokodich* Demeter nevének kétalakúságát; egyelőre; a *Chyoconda* variáns (ha nem olvasás vagy íráshibával terhelt) megfejtetlen marad.

A máramarosi *Chiokota ~ Chyokodich* vezetéknevnek megfelelő helységnevet is be tudunk mutatni. A Szolnok-Doboka megyei *Csókás* helység román nevében.

1790: *Csokotes*, *Cfchokotyifchu*, [*Socotofum*, *Sockentasch* — a zárójelben levő két név a szerző mesterséges latinosítása, németesítése] Windisch, Geogr. des Gf.-s Siebenbürgen. 3. rész, 455 és Register 516; 1882: *Csokotes*, *Ciocotisiu* Hnt.; 1883–1890: *Csókás* GöncziAtl.; 1895: *Csókás*, *Csokotes*, *Csokotyis*, 1907: *Csókás*, 1926, 1933: ~, *Ciocotis*, 1944: *Csókás* Hnt.; 1963: *Ciocotis* s. [at] Constantinescu i.m. 239 (a *cioc* 'csór' főnévből + *-otă* képzőt tartalmazó névfejleménynek tartja. Vö. Márton — Péntek — Vöd, A m. nyj.-ok román kölesönszavai. Csók — csokotál, stb. címszavait a 107–108. lapon. Az ErdMSztT e kölesönszavakra adatot nem ismer.). — Kniezsa Szolnok-Doboka északi részéből több román nevű helységnevet mutat ki (Magy. és rom. 1:158), községünk nevére adatot 1400 előttről nem ismer. Bár a magyar *Sikota* névrokonságával — a rendelkezésemre álló adatok nyomán — összefüggése igen kétséges, teljesség (és a rokon családnév közlése miatt is) ismerttettem.

Csak rávillantottam, hogy a *Sikota* helynevünk a Kárpát-medence három nyelvi névadata nyomán is vélelmezhető lenne, ha csak eseti és nem a Kárpát-medence egészét tekintő földrajzi jelentkezését figyeljük. De kutassunk tovább!

A névben sejtített *-ota* képző más névben is okoz fejtörést. Kniezsa és Mikesy (utóbbi Kiss Lajos nyomán) kutatása itt is útmutató, ezért csak rá hivatkozom: a *Takta* (Anonymus 17.§: *Trucota*, iuxta *Tocotam*) vize Tokajnál, *Takota*-hát Bihardiószeg, *Tukot*-foka Bogyiszló, *Logota* Nyírpilis határában adatokat említ, amikor kifejti, hogy az *-ota* képző személynevekben gyakori, elvont főneveket is képeznek általa, de ezek helynevek képzésére nem alkalmasak (Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Debrecen, 1943. 124. t. alatt. Mikesy, *Borgáta* MNy. 1971: 341–2).

Az adattár végigtekintése után rátérhetünk célunkra, a *Sikota ~ Csikota* hely(ség)-név értelmezésére.

Juhász Jenő „A magyar *-t* kicsinyítő képzőről” írt alapvető — az előzményeket is összefoglaló — dolgozata (MNy. 32:224–8, különösen 226–8) azonban útbaigazít. A másik útmutató Inczeffi Géza „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata” (Bp., 1970.) című munkája, ahol a IV. részben (a földrajzi nevek szótára 218. lapján) *sík* 'sima, nád, bozót nélküli vízállás, tó' köznévből magyarázza a kihalt *Sík* helynevet. E köznévvel a II. Jó-

zsef-féle felvétel vízneveinek magyarázatánál (Nyr. 99:480) már sikerrel éltem. Bár Inczeffi adatán kívül máshonnan eleddig (pl. SzegSz.) nem ismertük, az ÚjMTsz. *csik*⁴ 'állóvíz' köznevet ismertet a Tisza-menti Adáról. Ez nyilvánvalóvá teszi a *sík* ~ *csik* 'vízállás, állóvíz' köznév meglétét.

Sikota ~ *Csikota* hely(ség)nevek — ezekután — e *sík* ~ *csík* főnév olyan kicsinyítő-képzős származékának tartandók, mint *bab* > *babota*, *gomb* > *gombota*, *gaz* > *gazuta*, *gyom* > *gyomótás*, *vak* > *vakotás*. Tehát a **sikota* ~ **csikota* köznév olyan kicsinyítő-képzős származék, mint pl. a *tó* > *tócsa*.

Ismerve azt, hogy *Sikota* ~ *Csikota* hely(ség)neveink kivétel nélkül (jelenleg is!) vizenyős lápos területet jelölnek, a névadás megfejtésével egy eddig ismeretlen földrajzi köznévre bukkantunk. Érdekessége az is, hogy a nevek Külső-Somogyban ismertek első-sorban itt fordulnak elő. Esetleg ide vonható a Szatmár megyei Hodász határából ismert *Sikató* rét neve. Ez azonban további vizsgálatot kíván. A tarnaleleszi *Csikó-tó* hegy (szántó) nevét teljességért megemlítettem, de aligha tartozik ide.

Komolyabb gondot okoz — éppen mert a földrajzi *Sikota* ~ *Csikota* név magyarázatával dűlőre jutottunk a *Sikota* ~ *Csikota* személyi illetve családnév. — Míg a hely(ség)nevet csak Külső-Somogyból tudjuk biztosan és sűrűn adatolni, az azonosnak tetsző családnév a magyar nyelvterület számos pontjáról ismert. Nem látom azonosíthatónak a hely(ség)névvel. De bizonyos útmutatást a megfejtéshez nyújt. — A nevek egy részét a magyar *csik* 'Cobitis fossilis L.' halnéből látom megfejthetőnek ha a régi magyar nyelvterületi *Csikata* neveket vesszük figyelembe. Vagyis *csik* > *csikota* 'kis csík' értelmezést látom benne. Halnév, családnévként — különösen halász mesterségünél gyakori. A bátai apát Duna-melléki jobbjárainál ez így magyarázható. Nehezebb a családnév *Sikota* változatának magyarázata. Ugyanis a *csik* halnévnek etimológiáját nem ismerjük. s a szónak *sík* kiejtésű volt változata is bizonytalan. — A *cs* > *s* hangváltozás feltevése ezért nem viszi előre a névfejtést. Az Erdélyből ismert *Csik* földrajzinév magyarázata sem teljes. Bárczi a m. *Csik* ~ r. *Ciuc* ~ n. *Schvk* (1532: *Schvk* Fabritius K. Erdélynek Honter János által készített térképe 1532-ből. Bp., 1878. 17 és térkép-mellékleten) névhármasból veláris i-re következtet (Hangt.² 28.). Sajnos az egy szótagú nevek magyarázata — mint ismert — leggyakrabban bizonytalan.

Így pld. ismerünk egy *Csek* mocsarat (1255/371: stagnum *Chek* Szentpétery KritJ. 1041. sz. 325. lapon) Torvaj falu (Vas—Zala m. határán) határjárásából. *Csik* helységet a Csallóközből (1264/278: udvornicorum de *Chyk* Uo. 1405. sz. 430. lapon). *Csika* helységeket Csanád (Györffy I². 853) és Tolna (Szentpétery, KritJ. 1357. sz.) megyék ből. — Fel kell ezért vetnem, hogy a *Csikota* helységnév részt vett abban az O—O > i—O hangváltozásban, mint *Csaba* > *Csiba*, *Csama* > *Csima*, *Csanád* > *Csinád*, *Soklos* > *Siklós* stb. nevekben előfordul. Mint megfigyelésemet közlöm, megerősítve Fehértói Katalin adatközlését Zalából (MNY. 1973:200), hogy Pécsent két zalai eredetű iparocsalád neve *Tófej* és *Páhok*, s az azonos nevű zalai községekből származnak. Talán itt is azt az archaikus névadási jelenséget figyelhetjük meg, amelyet a székely *Zajzon* családnév mutat. A török előrenyomulás a délvidek magyar népét — általában egy félkörív mentén — északnak kergette, s így sodródhattak a végvidéki harcok lakósága közé talán e nevet viselők is és a baranyai *Sikota* ~ *Csikota*, esetleg a szerémségi *Csikota* > **Csikota* (~ **Sikota*) nevét archaikus család-névként őrizték meg.

Reuter Camillo

Balázs János: Magyar deákság. Budapest, 1980. 656 l. Magvető. Elvek és Utak.

Az általános és a magyar nyelvészetben egyaránt kiváló szerző hetedfélszáz oldalas tanulmánykötetét afféle összegező, „életmű”-kötetnek is nevezhetnénk, ha ez a meghatározás nem esendülne idegenül egy ereje teljében alkotó, széles érdeklődésű tudósról szólva; az „életmű” emlegetése annyiban jogosult csak, hogy a kötet jól mutatja Balázs János filológiai érdeklődésének legfőbb területeit s eredményeit. S itt mindjárt meg kell jegyeznünk azt is, hogy nem esetlegesen s nem is csupán időrendben összeállított tanulmányokat tartunk kezünkben: a tárgyköri csoportosításon túl a szerző az egész szerteágazó ismeretanyagot egy központi elv köré igyekezett elrendezni s ezzel valóságos érdekes cselekményű regénnyé avatta művét, egy jól követhető „meseszállal”, Ariadne-fonallal, amelyet az alcím így fogalmaz meg: „Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell”. Erre a fonalra fűzte föl gazdag fénytörésű, változatos mondanivalóját.

Mielőtt azonban a központi „rendező elv”-ről, a mű alcíméről szólnánk részletesebben, szükséges, hogy magát a címet, a főcímet is „értelmezzük”, bár megteszi ezt maga a kötet is, mikor Révai Miklós „Magyar Deákság”-ára utalva kifejti, hogy a „deákság” itt — szinte jelképesen — több jelentésben vétetik: jelenti egyrészt Révai megfogalmazása szerint az irodalmat, a literatúrát, másrészt a „deák”, azaz a régi magyar szóhasználat szerint a latin(os) műveltséget, amely az államalapítástól fogva szinte egy évezreden át befolyásolta, meghatározta kultúránkat, valósággal második anyanyelvünként. Mivel azonban a *deák* végső soron a görög *diákonosz* származéka: utal a cím kultúránk „kelet-római”, bizánci kapcsolataira is, amelyekről szintén szó esik a kötetben.

Az alcím pedig arra a majd évezredes folyamatra hívja föl a figyelmet, amelynek során nyelvünk új, kelet-közép-európai hazájában igyekezett alkalmazkodni az általános európai nyelvi eszményhez, miközben egyénisége is maradánozó változásokon esett át.

Ismeretes, hogy a szerző filológiai munkássága a régi magyar nyelvtanirodalom értékelő fölfedezésével kezdődött (ebből az érdeklődéséből született *A nyelvtanirodalom alapjai* és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei c. kandidátusi értekezése, s ebből nőtt ki filológiai mesterműve, a Sylvester János és kora. Bp., 1958., majd általánosabb európai tárgyra váltva nyelvtani érdeklődését: a névmások szerepét világította meg a ragozás, illetve a nyelvtani nemek kialakulásában. (Doktori értekezésének anyaga német, illetve olasz nyelven jelent meg; önállóan: Funktionswerte der Pronominalität. Bp. — München, 1973.)

Aki Sylvester Jánosról, az íróról is oly hozzáértéssel s oly finom irodalmi érzékkel vallott, nem lehetett soha közömbös az irodalom kérdései iránt sem. A nyelvnek, a nyelvtannak az irodalommal legszorosabban érintkező határterülete a stílus, a stilisztika. Széles körű klasszikus és modern nyelvismeretével s finom irodalmi érzékével Balázs János a stilisztika terén is eredményesen dolgozott (elég ha *A stílus kérdései*. Bp. 1956. c., hazai stílus kutatásainkban alapvető munkájára utalunk).

A nyelvtan és irodalom másik közös határterülete, a versnyelv, a prozódia, amelyről elmemozdító megállapításait és fölfedezéseit itt most először adta közre a szerző.

A klasszikus grammatikákba valamikor az etimológia is beletartozott (ha nem is ugyanazt értették rajta, mint ma: történeti szószármaztatás helyett csupán szinkronikus szóelemzést, voltaképpen szóalaktant), s régi nyelvtaníróink — nem is mindig szerencsétlen kézzel — megpróbáltoztak az általuk rendszerezett nyelv szavainak magyarázatával is. Balázs János korábbról ismert etimológiai érdeklődése az a negyedik terület, amelyről új fejtegetéseket tallózott egybe kötetében, köztük először itt megjelenő tanulmányokat.

Ezek az érdeklődési körök határozták meg az összegező kötet szerkezetét, amelynek első nagyobb fejezete (Az európai nyelvi modell a magyar deákság nyelvbölcséletében) Kalmár Györgytől Teleki Józsefíg kiváló hazai (Kempelen Farkas, Verseggy, Szemere Pál, Kis János, Pápay Sámuel) és európai (W. von Humboldt, Jenisch, Schlegel stb.) szerzők nyelvfilozófiai munkáit elemzi, közben mindig arra irányítva tárgylencséjét: az „eszmenyi nyelv” keresése milyen hatással volt nyelvünk grammatikai és esztétikai szerkezetére. S a szerző nem marad meg a pusztán történeti áttekintésnél: Teleki József ma is helytálló következtetései alapján, mint igazi gyakorlati tudós, a jelenhez is szól: „szüntelenül törekednünk kell» az egész nyelv egységének fenntartására, a nyelv valóságos karakterének szorgos őrzésére». Igyekezünk »nyelvünk szépségeit egy nagy egészbe» összetenni, dialektikusan egyesítve egyfelől a »bámulásra indító felséges regulásság», másfelől a »törvényes regulátlanság különös kellemeit.» (212–3). S természetesen e fejezetben nemcsak a felsorolt tudósokról van szó: magyarság (Sylvester János, Geleji Katona, Apáczai Csere, Báróczi, Kölcsey, Kazinczy) és Európa (a római M. Terentius Varro s Quintilianus, a görög humanista Theodorosz Gaza műveitől a szemiotikát és jelelméletet megalkotó Ch. Morrisig s az orosz Budagovig) együttes jelenléte, állandóan érzékelhető összefonódása teszi ezt a fejezetet is különösen érdekessé, igazolva azt, amit legutóbb Kálmán Béla fogalmazott meg Budapesten, 1980-ban, az európai nyelvések XIII. konferenciáján, hogy nyelvünk — eltérő szerkezeti sajátosságai, finnugor eredete ellenére — évezredes európai beilleszkedése folytán teljes joggal sorolható az európai nyelvek közé („nemcsak azért, mert egész történelmünkben beszélték a kontinensen, hanem azért is, mert ezer éve csatlakozott a földrész kulturális közösségéhez és ma is annak szilárd része”).

A kötet második fejezete (A bizánci diákonosztól a magyar deákgig) társadalom- és művelődéstörténeti háttérbe ágyazott szófejtéseket tartalmaz, mégpedig időrendbe illesztve, úgyhogy érdekes történelmi olvasmányul is szolgál. Az első tanulmány (A magyar deák kelet-európai mintaképei: a bizánci diákonosz és klérikosz) mindjárt arra a fontos — bár gyakran el-elfelejtett — mozzanatra figyelmeztet, hogy Európával nem Nyugaton, hanem Kelet-Európában, Bizáncban találkoztunk először (sőt kevesen múltott, hogy nem is a nyugati, hanem a keleti kereszténységhez csatlakoztunk). Ismeretes az is, hogy őseinkről a legkorábbi följegyzések (néhány arab utazót nem számítva) a bizánci kútfőkben találhatók. Itt maradt fenn, Konstantínosz császár munkájában, a hét magyar törzs neve is. A következő fejtegetés a nemzeti és törzsi szervezetet tárgyalja e nevek alapján, érdekfeszítőn fejtegetve *nem(zet)* és *név* szavunk föltehető azonos eredetét.

A következő fejtegetések is hasonlóan érdekes, művelődéstörténeti háttérű szófejtések: s ha az etimológusoknak föltehetően lesznek is ellenvetéseik egyikhez-másikhoz (mint pl. a *székely* szónak a *sző* igéből, a *szegény*-nek a *szég*-ből való eredeztetéséhez) mindenképpen elmozdítón s elgondolkodtatón segítik előbbre a kérdést a végleges megoldáshoz. Vonatkozik ez a *vendég* szó szellemes magyarázatára is (Velence eredeti *Venedig* nevéből), amely kevésbé meggyőzőnek hat (e szavunk föltehetőn régebbi velencei kapcsolatainknál), mint a *bírxág* a *tulajdon* és az *ínség* újszerű ötletes magyarázata, bár bizonyára ezekhez is lesz hozzátennivalója etimológusainknak.

A kötet harmadik fejezete (Az európai nyelvi modell szintjei) három „szint”-en: a hangok (betűk, és szavak: fogalomszavak s névmások) szintjétől a szövegszintig (próza,

versnyelv, ékesszólás: művészi stílus) tárgyalja anyanyelvünk összefüggéseit az általános európai mintával.

Az első fejtegetés voltaképpen a régi magyar nyelvtanirodalomnak helyesírási és átírási kérdéseivel foglalkozik az „ortographia hungarica” megszületésével. A következő két fejtegetés (Fogalomszavainak az európai nyelvi modell tükrében; Névadásaink és az európai nyelvi modell) a szerzőnek a névmások kialakulására és szerepére vonatkozó általános nyelvészeti eredményeit tartalmazza.

A másik két fejtegetés a Halotti Beszéd bujkáló rímeiről, „rímes prózája”-ról s az Ómagyar Mária-siralom „prozódiai rejtelmek”-ről tartalmaz fölfedezésszerű megállapításokat, a középkori stilisztikák és prozódiaik tükrében.

Az utolsó előtti dolgozat szintén verstani: nagy verselési „vívmányunk”-ról, a magyar időmértékes verselés kialakulásáról szól nagy hozzáértéssel és számos új adattal s megfigyeléssel.

A befejező fejtegetés — A syntaxis ornata, avagy az ékes szókötés — szintén történetileg tekinti át a kérdést, az ókori mintaképektől a humanizmus és reformáció magyar nyelvtaníróin s Noszko Alajos 1791-i Virág-Szó-tarán át Szvorényi 1846-i Magyar ékes szókötésig: a szavak stilisztikájától a mondatstilisztikáig, a mondatzinonimákig. S a verbeli gyakorlati nyelvész, az egyetemi oktató itt sem mond le a gyakorlati következtetésről: „Modern stílusszótárunk . . . nincs, mivel Noszko példamutató kezdeményezésének máig sem akadt folytatója. Tennivaló tehát még akad” (633). (Ámbár a megjelent Magyar szinonimaszótár valamelyest már pótolja ezt a hiányt.)

Csak örülhetünk, hogy Balázs János sokoldalú nyelvészeti-filológiai tanulmányai nem csupán szakemberekhez szóló „szakmai kiadás”-ban, hanem a szélesebb olvasókörzönséghez is eljutó sorozatban jelentek meg. A kötetet ötletes, szinte regényszerű felépítése, érdekes és elgondolkodtató — történelmi háttérű — szófejtései, finom prozódiai, stilisztikai megfigyelései lebilincselő olvasmánnyá teszik a nem szakmabeliek számára is. S nem éppen utolsó számú rendeltetése az sem, hogy a leendő filológusok — az egyetemisták — érdeklődését fölkeltse a filológia sokágú, sokrétű tudománya iránt. A szerző könnyed és szellemes stílusa nem kis mértékben segít abban, hogy a kötet e rendeltetésének is megfeleljen.

Sylvesterről írtál régen nagyszerű könyvet — írta annak idején Képes Géza veretes disztichonokban a szerzőhöz, majd a régi nyelvtaníró tollára adva a szót, ezzel zárta le versét:

nemcsak a vers, de a nyelv is
szent — sose válnak szét: életük, érdekük: egy!

S nemcsak a nyelv és a vers — tehetjük hozzá —: a tudós és az anyanyelv élete, érdeke is ily szoros egység: mint volt a nagy elődök idején is, mindig. Ezt példázza e gazdag tartalmú szép kötet is, nemzetközi rangú filológiánk kiváló teljesítménye.

Szilágyi Ferenc

Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből.
Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. (Bp., 1980. Tankönyvkiadó.)

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának mai magyar nyelvi tanszéke immár harmadik, egységes koncepcióval előkészített tanulmánykötetét adja a szakmabeliek, a magyar szakos tanárjelöltek és más érdeklődők kezébe. A sorozat a szerkesztőknek az első,

szófaj- és alaktani gyűjtelékbe írt tervezete szerint a most használatos kiváló tankönyv, „A mai magyar nyelv” (1. kiadása: 1968.). időszerű átdolgozását is hivatva van előkészíteni. E végre a mű fejezeteinek bírálatán túl „új kutatási kísérleteket, próbálkozásokat és eredményeket” is kívánt közölni (1. i.m. 3 kk.).

Mindez azt is jelzi, hogy az egyes kötetek ennek az egyetemi tantervhez igazodó kézikönyvnek a beosztását követik. A most ismertetendő rész az említett első (1974.) s a mondattani témájú (1977.) után a MMNy.-nek legkevesbé egységes részéhez, a szókészlettanunkat és szójelentés tanunkat feldolgozóhoz kapcsolódik.

A témakörök viszonylagos parttalanságából s az egyes értekezések önállóságából folyik, hogy a kötetek egyes cikkei nem szerves folytatásai egymásnak. Felfogásuk, módszerük sem tökéletesen harmonizál. A tudományt azonban épp az ilyen több irányú megvilágítás szokta előbbre vinni, s szöges ellentét azért nincs az egyes műveken belül.

A) Kötetünket néhány, a szavak stilisztikai kifejező értékével foglalkozó tanulmány vezeti be, de ez nem tematikus csoportosítás eredménye, hiszen a sorrendet láthatólag a szerzők nevének ábécéje szabta meg. Benkő László „Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban” cím alatt elsősorban nagy köznyelvi szótáraink alapján — ide értve a TESz.-t s a HTSz.-t is — válogatja össze az ilyen stílusúnak vehető szavakat. (Utólag egy tanulságos jelentéskörben összehasonlításul még a közben megjelent Magyar Szinonimaszótárt is belevonja vizsgálataiba.) Funkciójuk szerint a) fogalomjelölő, b) indulat-kifejező, c) töltelékszó típust különböztet meg anyagában. Társadalmi-lélektani szempontból főleg a b) csoportba tartozó káromkodásokat magyarázza, belső feszültségeket csökkentő hatásukkal. Hangsúlyozza a szerző a szavak durva stílushangulatának fokozatosságát, szituációktól függő erejét is.

Egyénileg mégis sajnálom, hogy a szerző a címben említett szépirodalmi felhasználást mint beláthatatlanul nagy kérdéskört egy-két forrás említésen túl megkerülte, s az erről nemrég lefolyt irodalmi vitákra is csak egy bibliográfiai adattal utalt. Még arról is szívesen olvastam volna, hogy van-e különbség a szóban s az írásban használt durva szók stílusértéke közt, vagy hogy a művelt társalgási nyelvben némely durva szók helyett a latin megfelelők járnak.

B) Fehér Erzsébetnek „Az igeikötős igeik Kassák Lajos első két verseskötetében” című dolgozata viszont nem a lexikai, hanem a költői szóhangulat s a művészi ízlésirány stílusjegyeivel foglalkozik egy szófaji kategória szövegbeli gyakoriságát, ill. szerepét vizsgálva. Világos, hogy itt mindenekelőtt a pályakezdő Kassák Lajos költői műhelykérdéseinek s az izmusok hazai és külföldi történetének vizsgálataiba illeszkedik a gyűjtött nyelvi anyag. A bőven idézett szakirodalom is túlnyomóan művészet- és irodalomtörténeti vonatkozású, s ez így helyes. Az igeik irányonként változó stílárius súlya persze ebben is állandó probléma, s a szigorúan nyelvi elemzések irodalmában az igeikötős ige használatára szintén elég sok megbízható tapasztalatra támaszkodhat a szerző (főleg 26 kk.).

Az „Eposz Wagner maszkjában” (1915.) s a „Hirdetősloppal” (1919.) nyújtotta példaszóknak sok szempontra kiterjedő, szűkebb (kontextusbeli) és tágabb (szövegegészbeli, ill. fejlődési-korbeli) értékelése igen gondos. A tanulságok összefoglalása (4–5) megbecsülendő egzakt eredményeket nyújt „a költő dinamizmus-élményének kifejezésére” stb. vonatkozólag. Végső szavai: „az igeikötős ige Kassák Lajos aktivista korszakának jellegzetes stílusesszköze”.

C) Gaál Edit „A művészi neologizálás”-t mint a művészi archaizálással párhuzamos stilizálást vizsgálja, mégpedig tudományos-fantasztikus művek újszerű, a jövő han-

gulatát szuggeráló szók alapján. A majdani fogalomkincs, gondolatvilág hangulatát sugalló szóújítások (ide értve a jelentésváltoztatásokat is) természetesen igen érdekes, sajátos tanulságokkal szolgálnak. Nem meglepő például, hogy viszonylag sok latin-görög etimológiájú új „nemzetközi” szakszó (*gerontitisz*, *imaginátor* stb.) vagy félig idegen összetétel (pl. *ratoacél*) akad a teljesen fantázia alkotta példák közt; kivált sok idegen hangzású van a nevek körében (mint a *Shin*, *Mena*, *Bo Jal*-félék). A gyűjtött „stilisztikailag minősített” neologizmusok szófaját, altípusait, műfajok szerinti forrásait statisztikai táblázatok teszik jól áttekinthetővé (63).

Az egész szókincsbeli neologizálás alapja természetesen mégiscsak a közérthetőséget biztosító mai magyar nyelv. (A tanulságok rövid értékelése a 65–6. lapon található.)

D) Az eddigi három tanulmányhoz (s Rácz E. később említendő művéhez) hasonlóan stilisztikai (vagy már pontosabban művészi stíluselméleti?) aspektusból készült Gáspári Lászlónak „Jeltípusok és stilisztikai kategóriák” című magvas értekezése. De míg amazok a művészi szókincs jelentése és stílusárnyalatai felől közelítették meg a szépirodalmi művek nyelvét, s így valóban szorosan a MMNy. megfelelő szókészleti egységeihez kapcsolódtak, ez Ch. S. Peirce stíluselméletének jelkéategóriáiból indult ki. A jel és jelentés ugyan ebben is középponti kérdés az erősen elméleti-esztétikai stílusvizsgálaton belül, de már így is többé-kevésbé külön szint képvisel G. L. az amúgy sem egységes tankönyvi témához igazodó gyűjteményben.

Első, eligazító szavai: „dolgozatomban a peirce-i hármas tipológiát (index – ikon – szimbólum), valamint a polisziémia, a pragmatika és az esztétikum kérdését a stilisztikai kategóriákkal (metonímia, metafora, szimbólum) s ezek tükrében a költői nyelvvel (e nyelv belső ellentmondásaival) kívánom összefüggésbe hozni abban a reményben, hogy az így feltárt sajátosságok után újabb adalékul szolgálnak a műelemzéshez” (67).

Az új szemléletű elméletek, módszerek meghonosítóinak persze a terminusok garadáját is meg kell ismertetniük, s ez írónak-olvasónak egyaránt kemény dió. G. L. viszonylag ügyesen oldja meg ezt, pl.: „a) az *i n d e x* a jel és a tárgy valódi érintkezésén (pl. *lábnyom*), – b) az *i k o n* a jel és a tárgy valamely minőségi azonosságán (pl. egy statisztikai görbe), – c) a *s z i m b ó l u m* a jel és a tárgy önkényes megfelelésén; pl. egy szó) alapszik”. Ugyanígy értelmezi Peirce két triádját s „az így megadott tízféle jeltípust” (67–8) stb. Ám hogy a modern műelemzésben kevésbé otthonos olvasók biztosabban haladjanak e csapáson, G. L. bőven idézi a kortárs magyar stílus-, ill. műelemzőket, szemiotikusokat.

Összefoglalása: „a költészet a különösség útján egyediesül, a különösséghez pedig a *m o t i v á c i ó* val közelít. A különösség a többértű azonosság, az azonossági viszonyok szférája, melyben a *l í r a j e l t a n í l a g* már „nem önkényes, hanem sokszorosan indokolt, motivált összetett jelként” létezik (vö. Török Gábor, *Költői rébuszok* 33–4)”.

E) A következő két egység Juhász József munkája. „A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína” egy rendkívül nehéz kérdés csoportot igyekszik a legújabb nemzetközi – nem utolsósorban a szovjet – szakirodalom kritikai felhasználásával korszerűbb módon megvilágítani. Azt kívánja bebizonyítani, hogy „A frazeologia – tárgyanak és vizsgálati módszereinek specifikus természetéből eredően – önállósulóban van a nyelvtudományban. Ez pontosan annyit jelent, hogy sokan már önálló diszciplínaként kezelik, s ezek száma növekvőben van, mások viszont továbbra is a lexikológián belül tárgyalják a frazémák különféle típusait” (95). Nem kétséges, hogy J. J. is a lexikológián kívül, mint külön nyelvi szint egységeit tekinti a frazémákat.

Egész gondolatmenete, szemléltető példáinak elemzése, tudománytörténeti adatai, előző (főleg magyar) kutatókkal, olykor korábbi önmagával is vitatkozó részei mind-mind

ezt a végső tanulságot készítik elő. Bizonyító és cáfoló érvei meggondoltak, hangneme méltányos, következtetései nem elhamarkodottak vagy túlzóak. Ezért méltányolhatjuk kétszeresen J. J. dialektikus szemléletét, mely az ő határozott felfogását mintegy csak vitaanyagnak tünteti föl.

Igazában átugrottam az értekezés több fontos részletén, hogy e fő tanulságokat hangsúlyozzam. Pedig sok találó megfigyelést olvashatunk az idiomatikus és a nem idiomatikus állandó szókapcsolatokról; a frazémák s a frazémának nem tekinthető gyakori szókapcsolatok hovatartozásáról; a közmondások és szólások „műfajáról”, folklór vonatkozásairól; a frazeológiával érintkező határ- vagy társtudományok viszonyáról stb.

F) A hazai lexikológia tudvalevőleg az Értelmező Szótár munkálatainak hatására lendült fel először korunkban. Ezt a megpezdülő érdeklődést viszi tovább Juhász Józsefnek másik, „Vázlatok a szó portréjához” című tanulmánya is, mely egyben a grammatikának s az általános nyelvészetnek „elevenébe vág”.

Abból a régóta ismeretes tényből indul ki, hogy a szónak, ez alapfogalomnak máig sincs általánosan elfogadott meghatározása, de még csak azonos nézőpontból, egységes módszerrel végzett elemzése sem. Igaz, J. J. is hangsúlyozza, hogy a szó igen-igen bonyolult, tipológiai jellege szerint nyelvenként nem is teljesen egyforma képződmény, sőt szófajok szerint még ugyanazon nyelvben is eléggé eltérő realizációi lehetnek, s olykor még a szó és az állandósult szókapcsolat határa is vitát vált ki.

Az értekezés gondos kritikai ellenőrzés alá veti a legnehezebb kérdésekben eddig emlegetett érveket. Néhány sarkalatos elméleti tanulsága: „a szó . . . a nyelv egysége, nem pedig a beszédé, a szövegé” (103); „egyetlen oldalról nem ragadható meg semmilyen bonyolult nyelvi jelenség, köztük a szó sem” (104); „a szó [a nyelvben] a lexikai-lexematikai szint eleme, . . . tehát . . . például nem [egy alsóbb szint felől, ti.] hangtani oldalról kell keresnünk a szó legfontosabb jegyét vagy jegyeit” (105); „A szójelentés . . . úgy önálló, hogy egyben t e l j e s i s’ (105; a részben eltérő nézetekre a szerző is utal!).

De az ilyen kiragadott tételek akaratlanul is szimplifikálják a cikk szövegét, mert ez magyarázataival többnyire finomítja tömör mondatait. Érdekesen fejtegeti pl. a „szó” fogalma mellett „a l e x i k a i e g y s é g, elterjedt műszóval megnevezve: a l e x é m á”-ét. Ez „a szókészletnek, a lexikának az eleme és magában foglalja az egyszerű szavakat, az összetett szavakat, az ikerszókat és az analitikus alakulású nominatív egységeket is [a frazeologizmusok nélkül] . . ., amelyekre jelentéstani tekintetben ráillik a szójelentéssel kapcsolatban említett egység és önállóság” (109). Mint a n y e l v egységét „elsősorban s z e m a n t i k a i s ebből adódó f u n k c i o n á l i s tulajdonságai jellemzik” J. J. értelmezésében a szót (111).

Foglalkoztatják a szerzőt a szó „létezési és megjelenési formái” is, kivált az alakok és a szóalakok, továbbá a szótári címszóalak s az ejtés- és írásváltozatok viszonya (111 kk.). Végül pedig egy nálunk eléggé mellőzött problémával foglalkozik J. J., ti. azzal, hogy a beszéd folyamat szavakra bontásában milyen beidegződött tapasztalatok segítik a kommunikációt dekódoló felet. E végből Adynak három verssorát is például választja (119–20).

G) Méginkább általános nyelvészeti és egyúttal nyelvtörténeti súlypontú Károly Sándor hatalmas rendszerező tanulmánya, mely a „Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés (Szintetikus és analitikus változások a magyar nyelvben)” címet viseli. Minthogy azonban a tárgyalt morfológiai kategóriaváltások jókora része a jelenkori magyar nyelvben is előfordul(hat), másrészt pedig a régibb szó szerkezeti fölépítés eltolódása elég sokszor mai szavainkon is világosan fölismerhető, nem idegen ez a tárgykör sem „A mai magyar nyelv” egyetemi tantervi anyagától. Legföljebb azt kell

tudomásul vennünk, hogy a MMNy.-nek nem pusztán végső egységeihez nyújt sok szükséges elvi és jól szemléltető magyar szótörténeti ismeretet, hanem már a szófaj- és alaktani, sőt a szintaktikai részeihez is. A munka a szerző egy 1976-ban tartott, egyetemi tudományos diákköri előadásának „kibővített változata”.

K. S. a morféma (s persze köztük a szó) jelentését e munkájában is mint funkció-fogalmat, a jelszerepeket elemzi; azaz a legkisebb jelek testét s a hozzákapcsolódó jelentésegységet egymáshoz való viszonyában tárgyalja. Ezért a megértést elsősorban könnyítő *motiváció* s ennek morféma szerinti átalakulásfajai kerülnek vizsgálatának fókuszába; hiszen a világosan motivált szavak jel-értéke már „nem mondható egyértelműen önkényesnek” (124).

A morfematikus struktúra szerinti nyelvtipologizálás alapjául a morfémaikat így osztályozza: főelemek (fogalomszavak [= igék, főnevek, mellék- és számnevek, határozószók], továbbá az utóbbi négy fajtának megfelelő névmások); segédelemek (affixumok [= prefixumok, suffixumok]; segédszavak (adpozitumok [= pre-, post-, pre-post- és inpozitumok]; továbbá egyéb segédszavak, mint *hogy, mert, talán* stb.; 127). E bonyolultnak látszó osztályozás után jóval egyszerűbb és a kikövetkeztethető vagy igazolható fejlődéshez illő négytagú nyelvtipológiai rendszert mutat be. A magyar eszerint a 4. típusú: „Kétosztályos nyelv, amelynek nemcsak grammatikája [= mondatát szerkesztő, segédszói elemekre is kiterjedő eszközrendje], hanem morfológiája is van”; természetesen segédszókkal is bír (128).

E most csontvázára egyszerűsített gondolatsor után következnek „A morfológiai tagoltság változásainak típusai”, a mi modern nyelvünk alakulása szempontjából oly fontos hagyományosabb, analitikus (= toldalékoló) és újszerűbb, szintetikus (= segédszóval körülírt s egyben motiváló) szerkesztés dialektikus szembenállásának-együttműködésének rendkívül tanulságos általános nyelvészeti értékelése.

Érdekes a morféma elhomályosulásának sok, jó példaszóval megvilágított sora; majd az analógiásan elképzelt, „belelátott” morféma szerepe a népetimológiás „családostításban”, az összetételi vagy szintagmabeli tagok tapadásos-ráértékes elhagyása, a szóvégek képzővé elevenedése és nemegyszer más, többé-kevésbé távolabbi rokon alakulásmód rendszerezése (pl. a névtűsödés, igekötővé „süllyedése”).

Ez elképesztően gazdag és jól átgondolt rendszerben nyilván minden „nyelvtanos” eltűnődhet egy-két jelentéktelenebb részlet megítélésén, bár a szerző legtöbbször maga is utal a nehézségekre. K.S. munkája igen nagy nyeresége szakmánknak!¹

H) A kötet legélvezetesebb egységét a magamfajta olvasó nyilván Rácz Endrének „A homonimák szépirodalmi előfordulásairól” című írásában találja. Ez ugyan tudományos tüzetességgel tárgyalja előláróban „a homonimák különböző típusait”, de bevallott „fő célja, hogy bemutassa . . . a homonimák [magyar] szépirodalmi (elsősorban versbeli) előfordulásainak, felhasználásának típusait, s lehetőleg minél több példával illusztrálva őket, segítse tanárjelöltjeinket a magyar nyelv tanításának érdekesebbé tételében a költészet és a grammatika közötti összefüggések egy izgalmas válfájának a tudatosításával” (157). Mondanom sem kell, hogy ezeknek az összefüggéseknek színes szövedékei a stílusbravúrok nem pedagógus-(jelölt) élvezőinek is izes csemegéi lehetnek. S az anyag részletei közt sok példa mutatja, hogy az alaki egybeesés miatt hány remek versrészlet értelmezésében keletkeztek félreértések, viták; meg azt, hogy a szándékos egyalakúság

¹ A 146. lapon a nyelvújítási *-ag, -eg* képző kialakulását analógiás végződésükkel támogató régi főneveink közt szereplő *anyag* nyilván sajtóhiba, helyesen: *agyag*. — A 153. lap 2.1.4. pont 1. példája szerint az *-é* képző az *e(z)* névmásból fejlődött. Én inkább a TESz.-nek ettől eltérő eredeztetését tartom helyesnek, bár erre K. S. nem is utal.

vagy a csak éppen áteszillanó kétértelműség, ezen alapuló szójáték stb. mennyiszer árnyalja-színezi betéve tudott, kedves verseinket is.

A nyelvtudományi osztályozásból ez esetben a szavak, ill. szóalakok egyformasága a legfontosabb, már csak a bevezetőben jelzett tankönyvi vonatkozások miatt is; a szintaktikaiakat csak megemlíti R. E. A szótári egyalakúságon belül a szófaji megoszlás kevesebb nehéz kérdést vet föl (vö. *fogoly*¹ és *fogoly*²; *ég* ige és *ég* főnév; stb.); ám a (Gombocz szavával) divergens jelentésfejlődés esetében problémát okozhat a szétválás időpontja (*levél*), nem is szólva az egykori ún. igenévszókról (*les* stb.). A szótári és a nyelvtani homonímia határmezsgyéjén állnak a homoform képzőkkel alkotott szók (pl. az *adat* ige és *adat* főnév); ezeket a szótári egyalakúság körében tárgyalja a szerző. (A hatalmas hazai és külföldi szakirodalom tárgyilagos, de kritikai számbavétele egyébként e munkájában is végig jellemzi R. E.-t.) — A nyelvtani (ragos-jeles) alakok egymással, ill. a szótári szóalakokkal való formai egybeesésének szinte megszámlálhatatlan változata a nyelvtani (ill. a vegyesnek is mondható) homonímia pontjaiban röviden, de igen áttekinthetően tárul az olvasó elé. Amellett szó esik a homofónia (a *Pápa* és *pápa*, *foglya* és *fogja* típus) s a homográfia (pl. a zártabb *e*-t is megkülönböztető ejtésben a cselekvő és a műveltető igei *festette*-félék helyesírásbeli egybeesése) vagy a nyelvi változások során keletkező új vagy eltűnő régi egyalakúság kérdéséről és egyéb altípusokról.

Csak ezután (164 kk.) veszi sorra az értekezés a megismert fajták és típusok szépirodalmi felhasználását, a példák irodalmi, nyelvészeti, stilisztikai, lélektani, művelődéstörténeti stb. magyarázatát is megadva. Különös gonddal tér ki a szövegkiadásokban található hibás jegyzetekre, az előadóművészek elkövette hangsúlyozási-beszédésznetbeli tévedésekre. Szándékosan nem idézek ez izgalmasnál izgalmasabb értelmezésekből példát: aki irodalombarát kíváncsi rá, mit jelent a Himnusz *feléje* (nyújtott védő kar) vagy a Hadnagy uram című vers *mentére* (folyó vér) határozója, miért kétértelmű a Szép Ilonkában említett „*királyi vad*”, hogyan evett *napokat* inségében a diák József Attila, mennyi szellemesség lapul Kosztolányi „csacsi rímei”-ben stb., az olvassa végig ezt az érdekes példasort.

I) Ruzsuczky Éva, aki a ma is siratott O. Nagy Gábor kezdte Magyar Szinonima-szótárt sok-sok munkával tétő alá hozta, elméleti ismereteinek és gyakorlati tapasztalatainak egy érdekes részét tette közzé „A szinonimikai összefüggések kérdéséhez” című fejtegetésében. O. Nagynak régebbi gondolataiból indult ki, s a szinonimák szemantikai viszonyainak vizsgálata által a szójelentések rendszer-összefüggéseit igyekezett tisztázni, megbízható példatípusok elemzésével szemléltetni. „Kérdés az, hogy milyen jellegű és mérvű egyezések, megfelelések elengedhetetlenek ahhoz, hogy két vagy több lexikai egységet más szinonimnak minősíthessünk” (209) — veti föl. A kontextusbeli fölcserélhetőség punctum saliensét abban látja, hogy a még szinonimnak vehető szók határa a legáltalánosabban használható, széles jelentéskörű egységtől, bizonyos mérvű értelmi, hangulati, szokásos használati körbeli többlettől függ. Az alapul vett szó „szinonimái nem csak egy, hanem két, sőt három vonatkozásban is eltérhetnek” (212) — állapítja meg; majd meg, hogy „a szinonimiát biztosító vagy még megengedő egyezések... terén bizonyos hierarchikus rend föltételezhető” (213). A képzők s az igekötők szemantikájának s a szinonimikának bonyolult viszonyai különösen érdeklik a szerzőt (214 kk.); példái itt is tanulságosak.

Végső gondolatai: „ha elég széles körben végzünk ilyen elemzést, ezzel hozzájárulhatunk ahhoz, hogy a szinonimikai összefüggések természetére és a szinonímia létrejöttének feltételeire fény derüljön”, stalan „fogódzókat találjunk a szinonimák tipizálásához...” (218).

J) J. Soltész Katalinnak „Petőfi állatvilága” című stílus- és eszmetörténeti fejtegetése sejtetőleg főként a Petőfi-szótár szerkesztésekor szerzett tapasztalatokkal áll szoros kapcsolatban. Azt elemzi, hogy a természetszeretetről jól ismert költő mely állatneveket milyen arányban s mennyire egyéni szimbólumként, köznyelvi vagy esetleg népi módon használ fel műveiben, s miféle eszméket, hangulatokat érzékeltet velük. Fantasztikusan gazdag, szemantikai és stilisztikai szempontból finoman árnyalt anyagot állít egybe (a ló-tól a házi és vad emlősökön, a madarakon stb. át a férgekig), s a szócsoport egészét a lehetőségig szervesen kapcsolja be az oeuvre-be, igazolva, hogy az első pillantásra iskolásnak látszó cím alatt is értékes adalékokat kapunk Petőfi s kora szókincséhez, szószemantikájához.

K) Öröndetes jelenség, hogy a legutóbbi negyedszázadban a hazai nyelvtudomány története szinte minden kiemelkedő nagyságú elődünknek, eseményünknek jubileumakor, sőt külön „jogcím” nélkül is lehetőleg számba vette szakmánk korábbi szakaszainak mai szempontból fontos mozzanatait, nagyjainknak és szervezeteinknek, így pl. folyóiratainknak is előrevívó vagy fejlődésgátló tevékenységét, jó vagy káros hatását. Ebben a közös fáradozásban jelentős érdemeket szerzett a sokoldalú Szathmári István: nemcsak a maga kutatásaival, hanem egészen vagy részben ilyen kérdésekkel (is) foglalkozó gyűjtelékek, ülésszakok szervezésével, ill. szerkesztésével s az „utánpótlásnak” ilyen munkák felé irányításával.

„A magyar jelentéstan kezdetei”-ről írva, kötetünkben bevezetésül annak a fölmérésnek az ihlető hatásáról szól, amelyet Károly Sándor 1970-ben egy szintén Sz. I. szerkesztette kötetben tett közzé „Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből” cím alatt. A mi kötetünkben Sz. I. ehhez képest egy hatalmas időn át az előzmények fonalait kívánja fölgombolyítani. A történeti-összehasonlító módszernek, az újgrammatikus irány hozta elevenebb érdeklődésnek meg az 1920-as évektől kezdődő mellőzöttségnek, majd a jelentéstan mai, eléggé elismert önállóságának rövidebb tárgyalása (238–41) még inkább a bevezetéséhez csatlakozó áthidaló rész. Mégis ez érteti meg, hogy a „rég i sz ó t á r a i n k b a n , n y e l v t a n a i n k b a n é s e g y é b j e l l e g ű m u n k á i n k b a n a szavak és szókapcsolatok jelentése”-nek, a szófajok s más mondatnyi eszközök stb. funkciójának ezután következő fejtegetése voltaképp már a jelentéstani érdeklődés fejlődésének fokait tárja elénk.

Nyelvtudományunk történetében Sz. I., mint korábban, most is ezeket a fő korszakokat különíti el: a) a kezdetekét (Sylvestertől úgy Sajnovics Demonstratiójáig); b) „a mai értelemben vett nyelvtudomány felé” vezető fejlődését (az előzőnek végétől a XIX. század közepéig, „a mai értelemben vett nyelvtudomány megindulásáig”); c) a mai értelemben vett nyelvészetét (ezen belül négy kisebb szakasszal számolva; 242). — Nos, a tanulmányban feldolgozott idő körülbelül eléri az a) korszak lezárulását, s így Sz. I. értékes tájékoztatást nyújt a korai szaktudósok itt-ott még inkább csak tapogatózó elveiről és gyakorlatáról. — Az anyagot a szerző a nyelvtanító, a szótárkészítő, az alkalmazott nyelvtudományt képviselő s az eredetkutatással (nyelvrokonitással) foglalkozó szakemberektől származó nézetek csoportjaiban tárja elénk (243).

Sylvester nyelvtanában inkább csak egyes grammatikai elemek jellemzésében és szabályaiban fedezni föl, aztán már találni némi céltudatosan megválasztott, ide is vágó megfigyelést, majd Molnár Albert például több képzőnk stb. jelentéseire és produktivitására, némely mondat szerkesztő sajátosságokra, sőt stilisztikai érdekességekre is kitért. Így dolgozza fel az értekezés tovább a Komáromi Csipkés, Pereszlenyi és Kövesdi nyelvtanába épített, majd a szójegyzékek, szótárak készítőitől származó, egyre mélyebbre hatoló megfigyeléseket. Ezek után kerülnek sorra a Sylvester és Geleji Katona nyelvhelyességi, ill. stilisztikai megjegyzéseinek idevágó részei.

A dolgozat summája: „Nyelvtudomány-történetünk első szakasza . . . megtette az első . . . lépéseket mind a szójelentésben, mind a mai értelemben vett teljesebb szemantika felé.”

*

Azt hiszem, a fentiek után fölösleges külön összegezésben is fölmérnem a vizsgált nagy tanulmánykötet értékeit, ill. sokoldalúságát.

Tompai József

Nyelvészeti tanulmányok. Szerkesztette és az előszót írta Teiszler Pál.
(Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. 176 oldal)

1. Szerény külsejű, de belső tartalmában annál gazdagabb könyvet hozott Erdélyből a posta, a Teiszler Pál által szerkesztett Nyelvészeti tanulmányokat. Az előszóban azt írja a szerkesztő, hogy romániai kiadvány tanulmánykötetben most először nyújt ízelítőt a kolozsvári magyar nyelvjáráskutatók eredményeiből, számol be arról az elméletileg is jól megalapozott adatfeltáró tevékenységről, amelyet az ország határain túl is nagyra értékelték és úttörőnek tartottak a szakemberek. Valóban nem túlzás ez a nagyra értékelés. A magyarországi kritikák mindig őszinte elismeréssel írtak arról a nagyszabású munkáról, amelyet kolozsvári nyelvész kollégáink végeznek egyrészt a romániai magyar nyelvjárások feltérképezése, másrészt pedig a hely-, illetőleg személynévrendszer történeti és mai állományának összegyűjtése érdekében. Lehet, hogy tanulmánykötetbe szerkesztve valóban ez a mostani kiadvány az első ízelítő, egy-egy szerzőtől származó önálló mű azonban szép számban jelent meg az utóbbi években Romániában a fent említett témakörből, ugyancsak a Kriterion Könyvkiadó jóvoltából. (Néhány kötetről a Magyar Nyelvőr olvasóinak is beszámoltunk, 1. Kiss Jenő Nyr. 97. 359–62., 98. 366–9., 100. 103–6., Fiers Márta és Balogh Lajos Nyr. 101. 240–5., Fehértói Katalin Nyr. 102. 487–93.) Az összegyűjtött nagy mennyiségű nyelvjárási, illetőleg névtani anyag publikálása azonban még korántsem megoldott probléma. Kiadásra vár a romániai magyar nyelvjárások atlasza, a csángó, a székely, a Maros megyei nyelvatlasz, és még rajtuk kívül is számos egyébként értékes nyelvföldrajzi, szótani, névtani adatgyűjtemény hever egyelőre íróasztalok fiókjaiban.

De lapozzunk bele a most megjelent tanulmánykötetbe. Engedje meg azonban az olvasó, hogy a hozzám közelebb álló cikkekről a lehetőségekhez mérten részletesebben szóljak, másokat pedig csak röviden, néhány mondattal említsek meg. Ez a válogatás persze semmi esetre sem értékítélet, csupán a recenzió írójára jellemző szubjektívizmus.

2. Maros megye 130 községében gyűjtötte össze 1959–66 között Balogh Dezső és Teiszler Pál egy teljes hálózatsűrűségű regionális tájnyelvi atlasz anyagát. A vizsgálatot többek között azért is érdemes volt itt elvégezni, mert a kiválasztott kutatóterületen két nyelvjárástípus találkozott, a mezősegi és a székely. Atlaszuk tehát nemcsak egy-egy hangtani, morfológiai és szótani jelenség elterjedéséről nyújt új információkat, hanem a nyelvjárási izoglosszák nyitottságához, a nyelvjárástípusok átmenetiségének elméleti kérdéseire is bizonyítékokat szolgáltat. Világosan leolvasható a térképekről, hogy például a mezősegi *a*-zás különféle pozíciókban, hangtani helyzetekben nem egyforma erősségű. Legerősebben és legnagyobb területen az utolsó szótagbeli *a*-zás terjedt el (*voltatak*), hangsúlyos helyzetben és egyéb nem utolsó szótagi pozícióban (*samszéd, dolgozik*) viszont még a mezősegi típusban is szórványos, ritka a megjelenése. A mutatóanyagban közölt 15 térképlepon még az *ö* ~ *e*, *ő* ~ *oe*, *ü* ~ *i* hangtani párokra, egy-egymagánhangzó realizációs változataira, az ikés igeragozás néhány esetére és szóföldrajzi jelenségekre találunk példát. Nyilván a helyszűke késztette a szerzőket arra, hogy a térképlepokon

csak ábrákat közöljenek. Bizonyára egytértenek ők is azzal, hogy az adatbeírás gazdagabb információkat nyújt az általuk most alkalmazott puszta szemléletetésnél, ezért — ha mód van rá — szerintem inkább az adatbeírás, illetőleg a kétféle eljárás kombinációja lenne az ideális közlési mód.

3. A tájszó fogalmának pontos meghatározása, a Szinnyeinél árnyaltabb és részletesebb osztályozás igénye újabban megint előtérbe került a nyelvészeti irodalomban. Péntek János egyik korábbi tanulmányához (A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. NyIrK. 16: 2, 231—40) és az én osztályozási kísérletemhez (A tájszó fogalma. NytudÉrt. 83: 71—4) most Gálffy Mózes szól hozzá. Egyrészt elméleti szinten fejleszti tovább az eddigi elgondolásokat, másrészt viszont egy település, Marosmagyaró tájszavainak felhasználásával a gyakorlatban is kipróbálja, hogyan lehet alkalmazni az elképzeléseket.

Ahogy a nyelvjárások osztályozása során fölmerült az átmeneti nyelvjárástípus fogalma (l. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 372), ugyanúgy várható, hogy a tájszavak elkülönítésekor is adódnak olyan lexikális elemek, amelyek sem az egyik, sem a másik kategóriába nem sorolhatók be, illetve egyszerre két típus jegyeit is magukon hordozzák. Például a marosmagyarói nyelvjárásban a *patkán* egyrészt alaki tájszó, mert a köznyelvi *ny* helyett *n*-nel ejtik, másrészt jelentésbeli is, ugyanis itt a szónak 'vakondok' a jelentése. Ezért szerintem is helyen jár el Gálffy Mózes akkor, amikor az alaki és a jelentésbeli tájszó közé beiktat még egy átmeneti kategóriát — ha jobb elnevezést nem tudunk adni neki, akkor — „alaki és jelentésbeli tájszó” néven.

Az alak szerinti tájszavak körének meghatározása váltotta ki a legtöbb vitát az eddigi szakirodalomban. Gálffy nézete szerint is ennek a tájszótípusnak az a fő ismérve, hogy az ide sorolt szónak csak a hangalakja tér el a köz- és az irodalmi nyelvtől. A szótárszerkesztők azonban ennek tudatában is bizonytalanok, hogy hol húzzák meg a határt, milyen hangtani jelenségeket vegyenek be a szótárba, és mit hagyjanak ki belőle. Megkönnyíti a döntést Gálffy rendszere azzal, hogy az alaki tájszó kategóriáját kettébontja: az egyedi, különleges eseteket tartalmazó, sajátos fonémakapcsolatból álló altípusra, pl. *kártífiju* ~ *kárfiju* 'karfiol'; és a rendszerszerű fonéma-szembenállások altípusára, pl. *baland* 'bolond', *üszkes* 'üszkös', *östö* 'este' stb.

A már említett cikkemben felvettem a paradigmatis (ragos) alakok problémáját, azt az esetet, amikor egy-egy szónak csak a ragos alakja tér el a köznyelvtől (pl. *adi* 'adja', *székho* 'székhez' stb.). Gálffy — cikkének lektora, Szilágyi N. Sándor javaslatára — nem tekinti tájszavaknak azokat a lexémákat, amelyekben a *tő* úgy viselkedik mint az irodalmi nyelvben, mert ha az ilyen tájragokkal ellátott lexémákat is a tájszavak közé soroljuk — írja Szilágyi N. Sándor —, akkor úgyszólván semmi értelme sincs a nyelvjárásban elkülöníteni a tájszavakat a szókincs többi elemétől, ugyanis ezek a toldalékok gyakorlatilag minden egyes szóhoz hozzákapszolhatók. Úgy gondolom, ez valóban rendben is van. Azt azonban mégis szükségesnek tartanám, hogy egy-egy tájszótárba ezek a köznyelvtől eltérő toldalékok — tehát nem a toldalékolt szavak, hanem csak a tájragok — önálló szócikkbe bekerüljenek, valahogy így: *-i* igei személyrag, *velaris* hangrendű szavak után is használatos, pl. *adi* 'adja'; *-ho* határozórag, *palatalis* hangrendű szavak után is használatos, pl. *székho* 'székhez' stb. Nem idegen ugyanis a szótárszerkesztés gyakorlatától az, hogy a szócikkbe betűrendes listájában tőszavakon kívül toldalékok is szerepeljenek, ezt az eljárást követi például a Magyar Értelmező Kéziszótár.

Még egy lényeges elkülönítési szempontra reflektálnék Gálffy tanulmányában, ez pedig a tájszók szociális érték szerint megoszlása. Ma már fontos követelmény, hogy a szótár szerzője utaljon arra, mennyire terjedt el egy-egy szó a lakosság körében, vajon az idősebb generáció vagy a fiatalabb nemzedék használja-e inkább őket (l. például Kiss Jenő: Mihályi tájszótár. NytudÉrt. 103.). Gálffy a szociális érték szerint négy csoportba

sorolja a tájszavakat: 1. helyi értékű tájszók, amelyek csak egész kis területen élnek; 2. nyelvjárási tájszók, amelyek egy-egy nyelvjárástípusban vagy nyelvjárásterületen általánosan ismertek; 3. népi jellegű tájszók, amelyek több nyelvjárástípusban is használatosak; 4. megosztott szerepű, nemzedékváltáshoz kötött tájszók. Nem vitatom ezeknek a kategóriáknak a létjogosultságát, csak annyit tennék hozzá, hogy ez a négy szempont nem mind szociális. Talán közelebb jutunk a valósághoz, ha különbséget teszünk egy-egy szó területi elterjedtsége és a szociális rétegződés között. Az első három pontban a területi elterjedtséget vettük figyelembe, a negyedikben pedig valóban a szociális rétegződését.

4. „A funkcionális vizsgálat a névtanban is mindinkább teret hódít.” B. Gergely Piroska tanulmányának kezdő mondata ez, egy olyan tanulmányé, amelyben öt kalotaszegi település családnevei kerülnek terítékre, nemcsak öncélú statisztika készítése végett, hanem azért, hogy kiderüljenek a szerkezeti, funkcionális és társadalmi összefüggések a nevek népi használatában. Valójában arról van szó, hogy milyen eltérések mutatkoznak a hivatalos családnév és a szűkebb környezet, a faluközösség által használt népi név között, mi az oka a néha meglepően nagy számú eltérésnek névtani szempontból és társadalmi szempontból is. Az összegyűjtött adatokat, a statisztikák vallomását szervesen egészíti ki a szerző helyi ismerete, megfigyelése. Nem veszik el a számok bővületében, hanem szemléletesen kommentálja, bőséges magyarázatokkal látja el a statisztikai eredményeket. Szükség is van erre, mert egyébként nem tudtuk volna, hogy például Bánffyhunyardon azért használják a családnévállománynak jelentős részét a hétköznapi beszédben is, mert városiasodó, urbánus jellegű a település, Bácsón pedig a nagyváros, Kolozsvár közelsége érezteti a városias névhasználat hatását.

A funkcionális névtan szempontjából nagy jelentőségű, előremutató tanulmányhoz csupán egy-két periferiális megjegyzésem van. Néhány alapfogalmat az olvasó számára is tisztázni lehetett volna. Például azt, hogy mi a család, hány nemzedék tartozik egy családba, különlakás esetén külön családnak számítanak-e a nagyszülők vagy az unokák, a házban lakó idegen, esetleg távolabbi rokon beletartozik-e a családi körbe, mikor beszélünk családtörödekekről stb. Mindezeket a problémákat nyilván átgondolta B. Gergely Piroska, de azért érdemes lett volna néhány mondatot a tanulmányban is szentelni ezekre a kérdésekre.

Gálffy Mózes tanulmányában láttuk, hogy a tájszavak osztályozásánál szükség van átmeneti kategóriákra. A hivatalos családnevek népi használatát illetően is — úgy gondolom — a pusztán igen-nem mellett számolni lehet átfonódó esetekkel, azzal például hogy egy-egy hivatalos nevet használ azért a faluközösség, de ritkán, esetleg csak bizonyos alkalmakkor, vagy talán csak egy meghatározható nemzedék körében járatos a név stb. Persze ezeket a bizonytalan eseteket nehéz statisztikába foglalni.

5. Márton Gyula tanítványa, Kovácsné József Magda szülőföldjének, a Székelyudvarhelytől északra elterülő Havasaljának a családneveivel foglalkozik. A névanyag tanulságait is összefoglaló mintaszerű tanulmány szerves folytatása mindannak, amit korábban B. Gergely Piroskánál olvastunk. A gyűjtés és a feldolgozás módszerét is részletesen leírja a szerző, de mivel 21 település vizsgálatára vállalkozott, egy-egy község elemzésére nincs olyan lehetősége, mint B. Gergely Piroskának. Noha itt is szó van a hivatalos és a népi családnevek viszonyáról, a gyakoriságról, a megterheltségről, a nevek eredet szerinti rétegződéséről, Kovácsné József Magda fő célkitűzése azonban inkább az adatközlés volt, „a dolgozat szerzője elsősorban a tények közlésére összpontosított”.

6. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának szóföldrajzi kérdései a népi szókinész különféle részrendszereit térképezik fel. Murádin László már többször is közölt tematikus mutatót ebből a nagy értékű, de még kéziratban levő anyagból. Most néhány növény-név erdélyi nyelvföldrajzát mutatja be: a rózsa vad és nemesített változatának, valamint a csalán apró és nagy levelű fajtájának népi elnevezéseit teszi közzé, sajnos nem térképe-

ken, hanem csak listaszerűen, de feltüntetni minden egyes adat pontos földrajzi lelőhelyét is. A lexikális változatok morfológiai elemzésével és a szemantikai tanulságok összegezésével egészíti ki az adatközlést.

7. Péntek János és Szabó Attila kötetzáró tanulmánya szintén a népi növénynevekkel foglalkozik. Erről a cikkről írta Teiszler Pál az előszóban, hogy egészen új összefüggéseket tár fel a népi növényismeret és a földrajzinév-adás viszonyáról. Az eddigi névtani irodalom is számontartotta a növényfajok, a növényzet szerepét a földrajzinév-adásban, mi tehát akkor az új Péntek János és Szabó Attila kísérletében? Elsősorban az, hogy nem a földrajzi nevek eredetét magyarázzák a természetes és mesterséges növénytakaróval, hanem fordítva, a mai és a történeti földrajzi nevekből próbálják meg rekonstruálni egy szűkebb tájegység, a Kalotaszeg régi növényvilágát és annak változásait. Ők maguk így írnak erről: „Dolgozatunkban az eddigiektől eltérő megközelítéssel kísérletezünk. Kiindulópontunk egy vidék mai és történeti földrajzinév-anyaga, a mai növényföldrajzi kép ismerete és a mai népi növényismeret. Ebből a három ismert elemből próbálunk meg következtetni néhány ismeretlenre: a hajdani növényföldrajzi viszonyokra, a természetes növénytakaróban beállott változásokra, a növényzetnek a névadásban játszott szerepére, a földrajzi neveknak a természetes környezet módosulásával kapcsolatos és attól független változására stb.”

Az összevetés alapja Szabó T. Attilának sokat emlegetett munkája, a Kalotaszeg helynevei (Kolozsvár, 1942.) c. adattára és a két szerző éppen nemrég befejezett, erről a vidékről származó nagy népi növénynévgyűjtése. A tekintélyes mennyiségű adatot is tartalmazó tanulmányból valóban kibontakozik előttünk Kalotaszeg mai és régi növényvilága, a fenyvesek, lombhullató erdők egykori kiterjedése, a különféle bokrok, erdei maradványnövények tarkasága, a gyepgazdálkodás, a rétek és a vízinövények sokasága, a gyomnövények elterjedése, de tanúskodnak a földrajzi nevek a természetű növények, a gabonafélék, kapáskultúrák, a kertészet és a szőlőtermelés jelentségéről is. Ha fölmerülne az a kérdés, hogy mi haszna van ebből az összevetésből a névtannak és a nyelvészetnek a botanikán kívül, akkor — azt hiszem — ezt az aggodalmat könnyű eloszlatni. Hiszen köztudott, hogy a névélettani kutatások ma már nem nélkülözhetik az ilyenfajta megközelítést, mert a földrajzinév-adás indítékait, okait csak ilyen mélyreható elemzéssel értjük meg igazán.

8. Befejezésül még egy kívánságot hadd tegyek közzé. Szeretnénk, ha ez a kiadvány nem maradna magányos kötet, hanem sorozatszerűen folytatódna a jövőben is. Nyelvészeti tanulmányok 1981, 1982, 1983 stb. címen még további anyagot, sokféle kutatási eredményt lehetne közzétenni. Várjuk a folytatást.

Balogh Lajos

Vértés O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 235 oldal.

Vértés O. András művének tárgyát a magyar fonetika történetében jelöli meg. Hadd bocsássam előre, hogy a munka tartalma ennél többszörösen bővebb. Kibővül mindekenélőtt a nyelvtudomány történetének belső összetett vizsgálatával, a hangtan elméleti-módszertani kérdéseinek tárgyalásával (elsősorban a történeti szemlélet keretei között), kultúrtörténeti értékeléssel, forráskutatással, a műszóhasználat mai, fogalmilag lassan tisztázódó alakjainak meghatározásával és a tárgyra vonatkozó szakirodalom kritikai áttekintésével.

A magyar hangtan történetének jelenkora az 1880-as évek elejével kezdődik, elsősorban Balassa József fellépése nyomán, másrészt a természettudományos módszerek

alkalmazásával és a tudományos hatásterület európaivá válásával. A szerző eddig az időpontig tekinti anyagát — élő örökség értelemben — a múlt hagyatékának, amelynek elrendezésében és értékelésében egymással összehangolt ismérveket alkalmaz. A történetiség kritériuma természetesen magában hordja a korszakolás gondjait, amelynek megoldása soha nem lehet magától értődő, legfeljebb szerencsés. Vártes O. András választása következetes, mivel úgy fogja fel a szakágazat történetét, mint amelyet a témaválasztás központivá válásával és a kifejtések önálló alakban való megjelenésének fokozatos előrejutásával lehet a leginkább tagolni. A történeti váz a következő: 1. a kezdetektől 1539-ig, az első magyar nyelvtan, Sylvester János Grammaticájának megjelenéséig; 2. 1539–1708. (Tsétsi: Obs. Orthographico-Grammaticae-jéig); 3. 1708–1808. (Simon Antal „Igaz Mester”-ének megjelenéséig); 4. 1808-tól Balassáig.

Az első korszak a magyar hangtan „szórványemlékeinek” a kora. Hangtani kérdéseknek nyelvészeti összefüggésben való módszeres tárgyalását itt még nem lehet kimutatni, a legkorábban ugyanis olyan leíró jellemzésekről van szó, mint Husz János megjegyzései a magyar ejtémóról. (Ezeknek a szórványemlékeknek a körét a szerző maga is bővítette, mégpedig egy korai, 1471-ből származó, fontos adalékkal Galeotto Marzio munkásságából, másrészt Temesvári Pelbárt Rosariumában a fonetikai vonatkozások és ezek tudományos előzményének feltárásával. Mindkettő igazi felfedezés, az utóbbi pedig valóságos bravúr.)

A második korszak hangtani tárgykőre már olyan nyelvészeti szakmunkákból valók, amelyekbe azok szervesen illeszkednek. A fonetikai témák tárgyalása ezzel módszeressé válik, maga a hangtan pedig megindul önállósulásának útján. Az adatok számosabbak, az anyag terebélyesebbé válik, ezért Vártes O. András itt már tematikus elrendezésben ismerteti a korabeli nézeteket, az alábbiak szerint csoportosítva az ismereteket: a hangok csoportosítása, egyes hangok leírása, hangkapcsolatok, a szótag, a szó hangtani szerkezete. Ez a tematikus rend a további korszakok tárgyalásában is alapul szolgál, de — ahogy a szakágazat érdeklődése tágul — kiteljesedik a szupraszegmentális (a beszédhangoknál nagyobb egységekben megvalósuló) tényezők leírásával, mint amilyen a dallam, valamint olyan egyéb fejezetekkel, amelyek a régebbi korok kutatóinak különös érdeklődésére tarthattak számot. Habár a témák lajstroma éppen e korra vonatkozólag rövid, meglepheti az olvasót, hogy egy mainapság nagy lendülettel művelt nyelvészeti (és jelentős hányadában hangtani) kutatási terület, az összevető vizsgálatoké — a maitól eltérő szándékkal és céllal persze — mennyire előterben volt.

A következő korszakot — és ez általános jellemzés is — Vártes O. András az alábbi szavakkal vezeti be: „A XVI. és a XVII. században csak elszórt megjegyzéseket találunk hangjaink képzésére vonatkozóan. Kempelen századában azonban már egy-egy munka teljes egészében vagy jelentős részében a hangok leírásával foglalkozik” (49). Ha mégoly meglepő is, ez a fejezet a szerzőnek egy ismét fontos felfedezésével kezdődik. A fonetika történetével foglalkozó kutatók egyike sem talált rá Bél Mátyás 1718-ban kiadott művében az első teljes magyar hangtanra. (Nemcsak az érdekesség kedvéért, hadd jegyezzem meg, hogy a szóban forgó tanulmány egy a székely rovásírásról szóló munka fejezeteként látott napvilágot.) A szerző figyelmét itt elsősorban Kalmár György Prodromusa és Kempelen munkássága köti le. Kiemelésüket az indokolja, hogy e két kiváló kutató munkásságában megjelennek az okmagyarázat igénye és szempontjai, Kalmárnál a hangváltozások vonatkozásában, Kempelennél közismerten a képzés mechanizmusával kapcsolatosan. Ugyancsak ennek a korszaknak a terméke a tudományos élet másik ihletőjének a felbukkanása is, a vitáké, közöttük a legnevezetesebbeké, a prozódiai harcé és a jottista-ipszilonista háborúé. De kiegészül az érdeklődés és az ismeretek tartománya is, fölvetődnek például a hanglejtés és a beszédtempó kérdései, így Révai Elaboratio grammaticájában, amely a hangképzés pontosságának leírásában fájdalmasan megsínyli, hogy szerzője elszigeteltség-

ben dolgozott, és nem is ismerte például Kempelen Farkas eredményeit. A fejezetet az első magyar nyelvű fonetika, Simon Antal „Igaz Mester”-ének ismertetése zárja, amely utóbbi egyaránt érvényesíti a tudományos leírás és a helyes ejtés szempontjait.

Az utolsónak tárgyalt tudománytörténeti kor témaválasztásának rendkívüli mértékű kitágulását — mellőzve az egyes művekre vonatkozó értékelések idézését — azoknak a kérdéseknek a lajstromával jellemzem, amelyek újként merülnek föl egy már teljesen magyar nyelvű szakasz historikumában. Első helyre az elméleti törekvések kíváncsognak, az alábbi részfejezetekkel: a nyelv eredetének elmélete, hangképzési különbségek a nők és a férfiak ejtésében, az általános és az egyéni hangfejlődés párhuzamai, a klíma és a hangképzés összefüggése, a hang metafizikája, a fonetika elhatárolása a fonológiától, a kísérleti fonetika megjelenése. De új elemek fedezhetők fel az egyes hangok vagy hangcsoportok ejtésének leírásában is, így az ejtéstényezők egymással való összefüggése, a szemléletében már következetesen funkcionális elvű jelenségmagyarázatok, még ha ezek terminológiailag rejtőzködő alakban mutatkoznak is, a hangtörténet bizonyos problémái, az esztétikai hatás, a fonetikus írásmód ügye és így tovább.

Vértes O. András a leírást itt is mindenütt a lényegesebb részek pontos idézésével egészíti ki, ami nemcsak az egyes szerzők felfogásának hiteles előadását segíti, hanem jó fogódzókat ad a műszóhasználat alakulásának követéséhez is. Emellett a beláthatatlanul széles körű kutatómunka gyümölcseként a szerző itt is fontos, új adalékokkal lepi meg az olvasót. Például a fonológia megteremtésében elsőrangú szerepet játszó Baudouin de Courtenay magyar vonatkozásai különösen érdekesek: Budenzhez írt leveleiben nyilatkozik egy székely hangtani kérdésről, és a szakmai megnyilatkozásokon kívül ugyanitt jelzi, hogy esetleg állást vállalna Budapesten. („Úgy látszik azonban, Baudouin de Courtenay számára nem volt státushely” — jegyzi meg Vértes O. András, I. 180.) Kiemelésre kívánczik annak felfedezése továbbá, hogy Bugát Pál fejtegetései a munka és a nyelv kialakulása közötti kapcsolatról Engels ismert téziseit megelőzően fejtik ki annak alap gondolatát. Hadd utaljak még Gáti rezgésképeire az 1900-as évek elejéről, amelyek érdemes előzményei a magyar beszédhangok oszcillografikus elemzésének, és nem kevésbé érdekesek ugyancsak Gáti automatikus hangfelismerési kísérletei.

Nemcsak az anyag gazdagsága és érdekessége, hanem számos, a tudománytörténet művelésében ritka erény teszi hasznossá a művet. Egyfelől a művelődéstörténeti háttér biztos és alapos áttekintése, a mai tudományosság állás- és szempontjainak következetes bevonása a vizsgálatokba, a filológiai alaposság rendkívüli szigora, amely másfelől csöppet sem viselte meg az előadás eleganciáját, a kifejezésmód színeit pedig inkább élénkítette is. A hangtannal foglalkozó szakembereken kívül a magyar és az általános nyelvészet művelői is tudományos szakkönyvet kaptak Vértes O. András művében, a művelt nagyközönség pedig érdekfeszítő, izes művelődéstörténeti olvasmányt.

Szende Tamás

Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1974. 582 oldal

I. Ismertetendő kötetébe Szegedy-Maszák Mihály az elmúlt tíz év alatt megjelent jelentősebb tanulmányait tette közzé. A tizenhat tanulmányt két nagy fejezetben osztja el. A nagyobbik, az első a „Fejezetek száz év magyar irodalmának történeti poetikájából”, a kisebbik, a második „Az ismétlés művészete” címet viseli. Mindkét fejezet tanulmányai-ban sok olyan új és tanulságos észrevételt olvashatunk, amelyek a nyelvi formához kötődő stilisztikai és stílustörténeti kérdésekre vonatkoznak. Nem egy tanulmányban ezek rész-

letes kifejtései alkotják a tulajdonképpeni témát. Mindez az irodalmár Szegedy-Maszáknál nem véletlen valami, nem járulékos elem, hanem a számára szerves egységet jelentő „világkép és stílus”-nak, az erről kialakított felfogásának természetes, logikus következménye.

2. A bevezetőnek, elméleti alapvetésnek tekinthető első tanulmányában (A költőileg megformált világkép elemzéséről) éppen ezt a szerves egységet és vizsgálati módját tárgyalja. S mert ez meglehetősen bonyolult és nehéz kérdés, meglehetősen távolról indít: általános tudományelméleti szempontot keres. Platónra hivatkozva állítja, hogy különbséget kell tennünk a „valamire vonatkozó ismeret és valaminek az értése között” (9). Ennek alapján értékeli az irodalomtudományban eddig kialakult fontosabb módszeres alapelveket és elemzési eljárásokat, és közben helyes következtetesként hangsúlyozza, hogy „a megértést nem helyettesíthetik az irodalomra vonatkozó ismeretek” (9).

Az ezen a területen szóba jöhető módszerbeli hibákat két végletre köti: az egyik csak a történeti háttérrel törődő pozitivistá, a másik a csak értékelő impresszionista irodalmár eljárása (15), mert „egyikük sem ad számot a mű ideologikumának történeti jellegéről mint jelenlegi esztétikai érvényről”, továbbá mert „egyikük sem nyelvként közelíti meg a költemény történetiségét” (15).

Hogy mi lehet a helyes elv és eljárás, azt érvek és ellenérvek felsorakoztatása után így fogalmazza meg: „olyan monista elemzés igényét érezzük, mely az egész művet úgy határozza meg, hogy azt egyszerre lehet formaként és tartalomként felfogni” (14). S hogy ennek mi a lényege, azt végkövetkeztetesként így összegezi: „az irodalmi műalkotások sajátos világképének tanulmányozásához olyan fogalmi nyelv teremtését tartjuk szükségesnek, amelynek minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát” (21). Ennek kialakításához a kiindulópontnak tekinthető alapfogalom: az érték szerkezet (21).

3. A kötet tanulmányai ennek az elvnek a sikeres és eredményes alkalmazásáról tanúskodnak. A vizsgált jelenségek jórészt irodalmi művek (pl. Csokonai: A Magánosság-hoz; Vörösmarty: Késő vágy), verstípusok (pl. Berzsenyinél, Kölcseynél) és versszerkezetek (pl. Madách Tragédiájában). A kötet címében jelzett téma szempontjából reprezentatív a „Világkép és stílus Petőfi költészetében” című tanulmány. Ebből is látható, hogy az első nagy fejezet címében szereplő „száz év magyar irodalma” a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig harmadáig terjedő periódusra vonatkozik. Az irányzatok szintjén viszont a klasszicizmussal, részben a (népnemzeti) népiességgel szembeállított romantika áll a szerző érdeklődésének a középpontjában. Mindezekhez kapcsolódik a második nagy fejezet három tanulmánya a következő témákkal: az ismétlődés, Esti Kornél és az egyedüli nem magyar író, Alain Robbe-Grillet.

A változatos témakörű kötetet a továbbiakban néhány stilisztikailag és stílustörténetileg fontosabb elv és kutatási eredmény kiemelésével próbálom értékelni.

4. Szegedy-Maszák futólagos megjegyzéseiből és még inkább részletező, elmélyült fejtegetéseiből jól összeállítható a klasszicizmushoz viszonyított, annak ellenlábasként felfogott romantika stílári sajátosságainak a rendszere. És ennek a stílusjellemzésnek megvan az az előnye — ami a szerző nagy érdeme —, hogy nem öncélú, elszigetelt leírás, hanem a már említett monista elvnek megfelelően a tartalom és a forma egységébe ágyazott, a rendszerszerűség megragadására törekvő vizsgálat, a szerző megfogalmazásában: „a költőileg megformált világképek tanulmányozásában a legelvontabb létértelmezéseknek mint nyelvben testet öltő érték szerkezeteknek a nyelvét próbáljuk megteremteni” (16).

Így például Vörösmarty a Késő vágy című versében a szerző szerint „egy pozitívként értékelt és egy negatívnak felfogott emberi léthelyzetet állít szembe egymással”,

és emellett arra is felhívja a figyelmünket, hogy a költő „a kívánt világot a múltba helyezi, míg az elszenvedettet a jellel azonosítja” (165). Ennek megfelelően „a vágyott és a ténylegesen elszenvedett léthelyzet ellentétét a költő egymásra helyezte, de egyszersmind egymástól lényegesen eltérő nyelvi szerkezetekbe fordítja át, amelyekkel egyszerre hangsúlyozza verse zártságát és nyitottságát, szimmetriáját és aszimmetriáját, önmagába visszatérő és előrehaladó jellegét” (166). A zártság alakítója többek között a sok és sokféle ismétlés, valamint az átkötések (enjambement-ok) és nem átkötések nagyjából egyforma aránya. Mindez a költemény első részére jellemző. Ezzel szemben a nyitottság érzetét kelti az, hogy a vers második részében (utolsó harmadában) nincs annyi ismétlődő nyelvi forma, mint az első kétharmadában, vagy hogy az utolsó nyolc sorban állandóan az átkötés. Mindez a második rész szerkezeti nyitottságát bizonyítja, amit Szegedy-Maszák azzal a klasszicista sajátossággal állít szembe, hogy ott épp a verszárlat hangsúlyozódott (167). Persze kérdéses, hogy az ismétlések mint a szerkezet szilárdságát lazító formák nem inkább a „nyitottság” irányába hatnak-e?

5. Ilyen alapon a romantika sok stílussajátosságát emeli ki és határozza meg, értékeli. Fontosnak tartja például azt, hogy a romantikus költők a látványt látomássá fejlesztik, ami egy másik fontos, szemantikai jelenségnek a forrása, annak, hogy „a jelentés többszörös jelrendszer közvetítésével érvényesül” (217). (Ezt mint a fokozott képszerűség romantikus eszményét a szerző szerint elsőként Berzsenyi fogalmazta meg: „mindenütt *festve*, nem pedig *mondva* van a gondolat” — Észrevételek Kőlcsey recenziójára 1825.) Vörösmartynál az Előszóban a szerző műszava szerinti „figura jellegű trópusok” képszerű jelölése összetett és burkolt. Ezek másodlagos, elvont jelentését újabb mellékjelentések módosítják („a jelentő jelentettje maga is jelentő” — 218), ami a jelképteremtés forrása. E jelenség fokát és mértékét „poétizáltság”-nak nevezi, és az egyszerűbb „stilizáltság”-gal állítja szembe, amin az egy vagy több szóból álló trópusok és figurák szerkesztettségét, egységge szerveződésük szintjét érti.

Ezekben az esetekben a „jelentő és a jelentett közötti szükségszerű ... viszony mindig a jelentő és a jelentett közötti nem szükségszerű ... viszonnal jár együtt, s a jelentés e két viszony kölcsönhatásának függvényeként állandóan a keletkezés folyamatában van” (219). Ez a forrása a jelképszerűségnek és a romantikára annyira jellemző „önmagát teremtő nyelv”-nek (uo.). A klasszicizmusban viszont a kép és a fogalom szétválasztása, a jelentő és a jelölt önkényes viszonya a jellegzetes. Következésképpen a klasszicizmusra jellemző explicit (kifejtett, határozott és világos) jelentésű képek (pl. az elavult metafora, allegória, teljes metafora, kifejtett hasonlat) a romantikában háttérbe szorulnak és az ott sajátosnak tekinthető implicit (ki nem fejtett, burkolt) jelentésű képek (köztük a fentebb jelzett értelemben vett jelképek) válnak uralkodóvá. A szerző felfogását, eljárását megvilágító másik példánk grammatikai, mondattani jellegű. A két irányzat közötti mondattani eltérés végső forrása a klasszicista témavers és a romantikus élményköltészet közötti különbség. Az elsőnek az objektív, logikai, a másinak a szuggeráló, emocionális, implikáló mondat szerkezet felel meg (95). Ez utóbbiakban sok a közbevetés, a hiányos forma, a szórendi eltérés, egy-egy mondatrész hátravetése, késleltése, és jellegzetes a retorikus mondatépitkezés.

6. A szerves egységként felfogott, költőileg megformált világkép tanulmányozásában a sajátos stilisztikai jelenségekkel összefüggő versszerkezet elemzésére is sor kerül. Jelentőségét a szerző azzal magyarázza, hogy a világkép lényegét alkotó létértelmezést szerkezetként lehet felfogni (21). Gyakran kerül szóba ez az ismétlődés sokféle fajtáját és funkcióját tárgyaló fejezetben is, minthogy Szegedy-Maszák véleménye szerint „tulajdonképpen minden szerkezeti típust meg lehet úgy határozni, mint viszonyok ismétlődését”

(435). A kapcsolatos párhuzamosságról szólva jegyzi meg, hogy „a felsorolás a legegyszerűbb, a láncszerű szerkezet a bonyolultabb alelete” (428). Ez utóbbi ugyan nem határeset (legalábbis nem olyan, mint amilyen a tiszta felsorolásból álló szerkezet lenne, hisz például egy bizonyos szempont szerint a spirálszerkezet bonyolultabb, mint a láncszerkezetű), mégis ezzel a kettővel sejteti, hogy a szerkezeti változatokat milyen végpontok között lehetne elhelyezni.

A versszerkezet tüzetes leírásában Szegedy-Maszák a fejlődéstörténeti szempontot is érvényesíti, így leírásaiból egy versszerkezet-történet körvonalai bontakoznak ki. Megtudjuk ebből többek között azt, hogy „a klasszicista vers formális és a romantikus vers tematikus zárata (például A pusztá, télen) közötti átmenet nálunk körülbelül fél évszázadig tartott” (69), és hogy „a romantika idejére jellemző a kétféle forma összeütközése” (uo.). Sőt ennél továbbmenően rendszerelméleti analógiák felhasználásával azt állítja, hogy „a klasszicista esztétikusok a [a vezérlő mechanizmusnak vagy kibernetikai rendszernek tekinthető] termosztáthoz, a romantikusok a növényhez hasonló rendszert láttak a műalkotásban” (395). Magában a kétféle szerkezet átváltásában Berzsenyinek vannak úttörő érdemei amiatt, hogy „a metonimikus-szinekdochés befejezést a romantikus metaforikusra cserélte fel” (69). Valóban a befejezés „logikai-érvelő módja érezhetően különbözik a képi megoldástól” (103). Különben a versszerkezet tekintetében a két irányzat közötti nagy elvi különbséget abban látja, hogy „a klasszicisták megszerkesztett, a romantikusok szerves forma megalkotására törekedtek” (211).

Ami pedig a vizsgált korszak és a későbbi fejlemények közötti összefüggést illeti, Szegedy-Maszák meggyőzően bizonyítja például azt, hogy Csokonai A Magánossághoz című versének montázstechnikája legrégibb előzménye Kassák Bécsben írt verseinek (90), vagy hogy Petőfi a Felhőkben a képi és a gondolati egységeket pusztán egymás mellé helyezte anélkül, hogy az összefüggéseket, az oksági kapcsolatokat külön nyelvi elemmel jelölne, és ezzel a kezdeményezésével — ami szerintünk a népdalok szerkezetének a hatásával is magyarázható — „merészen előremutatott ... [az] avantgarde versépítkezés felé” (243).

7. Ilyen stílustörténeti összefüggésekben merül fel egészen jogosultan, de sokak számára vitatható érvénnyel az a kérdés, hogy a korszak nagy költői milyen mértékben fejlesztették a költői nyelvet, hogy Vörösmartynak vagy Petőfinek és Arannak volt-e nagyobb nyelvteremtő ereje. A kérdésfelvetésből is látszik, hogy itt a szerző a romantikát nem az öt megelőző klasszicizmussal, hanem a későbbi, de vele párhuzamosan ható népies-séggel állítja szembe.

Szegedy-Maszák romantikus elvnek tekinti azt a felfogást és egyben stíluseszményt, „mely szerint a költő nem használja, hanem teremti a nyelvet” (99). Ennek alapján úgy véli, hogy a romantikus költők nyelvfejlesztő törekvése „a nyelv jelentésterületének bővítésére irányult” (261), Vörösmarty célja a „metaforateremtés” volt (180). Ezzel állítja szembe „a népies Petőfi és főként Arany nyelvtisztító, halott trópusokat felújító nyelvét”-t (219), avagy más megfogalmazásban Vörösmartyval kapcsolatban „metaforikus gazdagság”-ról, Arannyal kapcsolatban viszont „gazdaságos metaforahasználat”-ról beszél (354). A különbség alapja az, hogy a romantikus költő új és új metaforákat alkot, jellegzetes eljárás nála az új átvitel, a népies Petőfire és Aranyra viszont az jellemző, hogy elavult átviteleket újítanak fel, hogy egy-egy szó jelentését kiterjesztik (554). Ezzel a romantikus sajátossággal magyarázható szerinte a „nyelv formátlan bősége” (145) „az „önmagát teremtő nyelv” (219).

Szegedy-Maszák e kétféle nyelvfejlesztő törekvésben nem lát érdembeli különbséget, hisz elismeri egyrészt azt, hogy a történeti fejlődés dialektikája követelte meg a nyelvújítás utáni nyelvtisztító munkát, másrészt pedig azt, hogy Petőfi és Arany a költői

nyelvnek „a nyelvtágító Vörösmartyval egyenrangú megújítója” (265). Igaz, emellett azt is hangsúlyozza, hogy „a XIX. század második felében költészetünk viszonylagos szegénységéhez kétségkívül hozzájárult az, hogy versíróink megfeledkeztek az újító Vörösmarty ösztönző példájáról” (180), és hogy „irodalmunk kihagyott egy lehetőséget, amikor túlságosan is elhárította magától a nyelvertermő Vörösmartyt” (219). Hogy mi volt az „eltávolítás” oka, azt a szerző Martinkó András észrevételeivel világítja meg: „Petőfi és Arany nagy nyelvi forradalmat hajtott végre a magyar költészetben, de . . . a forradalommal valami csodálatos érték, lehetőség is kiveszett” (559).

8. Stilisztikai központú és érdekű ismertetésünkéből is következik, hogy Szegedy-Maszák könyvében a stílussal egységet alkotó eszmei vonatkozások vizsgálata szintér új eredményeket hozott. Természetszerűleg következik ez a bevezetőként ismertetett felfogásából, a költőileg megformált világkép és alkotóelemeit szé nem szakított, „osztatlan” vizsgálatából is.

A következtetésként megfogalmazható legfontosabb módszertani tanulság szintén ezzel függ össze. Arra gondolunk ugyanis, hogy az irodalmi jelenséggel (is) foglalkozó, de más kutatási területet is magukénak mondható diszciplínák számára a járható út, az eredményes módszer csakis valamennyi (tartalmi, formai) részlet egy egységben való szemlélete, vizsgálata lehet. Erre kell törekednie a nyelvi formákkal dolgozó — és eddig eléggé egyoldalú szemléletű, éppen ezért az elszigeteltség módszerével vádolható — stílus-kutatónak is, hisz — mint már láttuk — a szerző felfogása szerint a vizsgálatok számára olyan fogalmi nyelvre van szükség, „melynek minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát” (21). És hogy ezt az elvet hogyan lehet következetesen és eredményesen alkalmazni, arra jó és követendő példát mutat Szegedy-Maszák Mihály könyve.

Szabó Zoltán

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Csörte. Dr. Terbe Lajos — 1139 Budapest, Tahi u. 44/b II. 4. — világhírű sportolóink lebecsülésének tartja, hogy egy ilyen újdonsült, idegenes szóval fejezzük ki nemes küzdelmüket. Miért hasonlítottuk őket a vaddisznóhoz? Ha már újítani akarunk, használjuk inkább a *viadal*-t az *asszó* helyett.

Sajnáljuk, hogy számára a *csörte* szónak kellemetlen hangulata van, s hogy tudatában vele kapcsolatban a vaddisznó fogalma idéződik fel elsősorban. A Magyar értelmező kéziszótárra hivatkozik. Igaz, ez a szótár kissé szűkszavú, de ha figyelmesen megnézzük a *csörte* alapjául szolgáló *csörtet* szócikket, ez nemcsak a vadkannal kapcsolatos példamondatot közli, hanem ezeket is: *Hova csörtetesz? Csörteti a kardját.*

A hatkötetes nagy értelmező szótár már jobban érzékelteti az arányokat, mert az öt fő jelentés közül, amelyeket felvesz, csak egy hozható kapcsolatba a vaddisznóval: „< Nagyobb testű vad sűrű növényzetben, erdőben > zörögve, sebesen utat tör, előre nyomul”. Az első, harmadik, negyedik és ötödik jelentés valamely dologgal is, de főként személlyel kapcsolatos: „Jöttek Egyszersmind a vér szolgálai . . . Súlyos kardjaikat *csörtetvén* a sima pallón” (Vörösmarty); „Az öreg . . . élénken *csörtetett* kardja végével” (Jókai); „A lány szellő . . . egymáshoz *csörteti* [az ágakat]” (Madách); „*Csörtet* amaz után rettentest Toldi” (Arany); „Jancsika megint ott *csörtetett* az udvaron. Egy szökkenéssel a lépcsőn termett” (Gárdonyi).

Őn a *viadal*-t ajánlja a *csörte* helyett az *asszó* pótlására mint régi, patinás, jó magyar szót. Valóban alkalmas lehetett volna rá, de ennek már addigra 'az egész mérkőzés; pl. vívóverseny' jelentése is fejlődött, az *asszó* viszont a mérkőzés egy része, a viadal általában több asszóból áll. Az említett szótár is így értelmezi: „< Vívásban > a mérkőzés egy menete; asszó”. Példamondata: „A második *csörtét* megnyerte”. Az *asszó* címszóban: „A döntő asszót [*csörtét*] a világbajnok nyerte.” Talán ez is közrejátszott abban, hogy amikor 1940 táján a Nemzeti Sport című újság kilencedik magyarító pályázatára beküldött szavakat elbírálták, a *csörté*-t fogadta el a Nyelvművelő Bizottság a következő indoklással: [az alapszó, amelyből a *csörtét* elvonták, a *csörtet*] „Elavult magyar szó, értelme annyi, mint fegyvereket összecsapni, összemérni.” Valóban, a régi nyelvi emlékek közt tallózva, túlnyomóan ilyeneket találunk: „zörgés, *tsertetés*, fegyver-tsörgés-börgés . . . *tsertelezni, tsertelni*” (Baróti Szabó Dávid: Kisded Szó-Tár. Kassa, 1784.); „*Csörtöl*: arma concutio” (Kresznerics F.: Magyar Szótár, 1831–2.); „*csörtöl* Fegyvert összeüt, vagy zördít. Kardjaikkal *csörtölnek* a harczolók” (Czuczor–Fogarasi: A magyar nyelv szótára, 1862.) stb. A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára is ezt írja a *csörte* szócikkben: „Megalkotásának alapja a *csörtet* családjába tartozó R. [rég]i *csertel*, *csörtöl* 'fegyvert összeüt, összezördít' lehetett.” A *csörtet*-ről pedig azt, hogy hangutánzó eredetű szócsalád. Alapja ugyanaz a hangutánzó tő, amelyből a *cserdül*, *cserreg*, *csörög* stb. szavak családjája is kialakult. A jelentések eredetileg mind hangjelenségekre vonatkoztak.

A hangutánzó szavak általában belső nyelvi fejlemények, nem idegen jövevények. Így tehát az idegenség bélyegét sem lehet a *csörté*-re rásütni. Egyébként sincs jogunk ilyen hosszú idő múltán belekötni egy elfogadott, elterjedt és jól bevált műszó használatába. Ami pedig a szó hangulatát illeti, bizonyosak vagyunk benne, hogy igen kevesen asszociálják a vaddisznó csörtetésével, a többség inkább találja illőnek a fegyverzörgéshez.

R. L. G.

Olvasat. Valent Lajos — 1027 Budapest, Csalogány u. 7. — kissé megütközve írja, hogy a Népszabadság szept. 4-i számának filmkritikájában az *olvasat* szóra bukkan. Helytelen és felesleges újításnak tartja. Így szól a mondat: „Ha viszont a rendezői *olvasat* szükségszerűen konkrét formát ölt, akkor könnyen magyarázkodás lehet belőle.”

Valóban ritkán találkozunk vele mai nyelvünkben, inkább nyelvészek, régész-írásszakértők szakkifejezése, és ezt jelenti az Értelmező kéziszótár s más források szerint: kétes írásjelnek, leírt szónak stb. valószínű hangzásbeli megfelelése. Közismert, hogy régi írások, nyelvelmékek kétes szavainak más-más hangalakban való kiolvasása — olvasata — az értelmet is megváltoztathatja. Igen közel áll ehhez az a jelentés, amelyben az említett cikk írója az *olvasat* szót használja. Valami olyasmit akar kifejezni vele, hogy a rendezőnek úgy kell elolvasnia az általa rendezendő darab szövegét, hogy az előadás, jelen esetben a film majd azt is kifejezze, ami „olvasás közben ki-kisejlik a sorok közül”. Tehát az írás „szellemének” feleljen meg inkább, mint az egyes szavak konkrét jelentésének. Értőn olvasás.

Egyébként nem újkeletű az *olvasat* szó, az 1450 körüli másolatban fennmaradt Bécsi Kódexben már megvan. Olyan párja az *olvasás*-nak, mint pl. az *irat* az *írás*-nak. Igen gyakoriak az ilyen szópárok nyelvünkben, az *-ás* (*-és*) képzősekben azonban eleve nebb a konkrét cselekvés mozzanata, az *-at* (*-et*) képzősekben elmosódottabb, s többnyire a cselekvés, történés eredménye, illetőleg tárgya a fő jelentés. A párhuzamos származékok többnyire nem teljesen egyforma értékűek.

Az *olvasat* világos, jó magyar szó, nem helytelenítjük, még ilyen szokatlanabb jelentésében sem. Természetesen így is írhatta volna a szerző: „Ha viszont a rendezői felfogás (értelmezés, esetleg megfogalmazás) szükségszerűen konkrét formát ölt, akkor könnyen magyarázkodás lehet belőle.”

R. L. G.

Szúr a szegezés. Dr. Tóth Lászlóné — Nagyszokoly, Petőfi u. 276. — más vidékről kerülve a Dunántúlra, egy általa eddig nem ismert kifejezést hallott: *szúr a szegelés*. Ennek eredete és értelme felől tudakozódik.

Bár ebben a formában sehol sem jegyezték fel, tájszótárainkban, egyéb régi írásokban így találhatjuk meg: *szúr a szegezés*, *szúr a szegedés*. Első tagja nem szorul magyarázatra. Második tagja, a *szegezés* (*szögezés*), illetőleg a *szegedés* (*szögedés*) az eredetileg 'ék, cövek, faszög' jelentésű *szeg* (*szög*) szócsaládjába tartozik. Főként dunántúli tájszó, másutt csak elvétve fordul elő. Egyes szótárak szerint 'nyilallás, oldalnyilallás' a jelentése, az egész kifejezésnek pedig ez: 'oldalnyilallása van'. Például Bélyén így mondják: *Szúr a szegezés*. Sőt, így is járatos: *Szegezvést szúrja* 'nyilallik az oldala'. Sümeg vidékén: *Szegedés szúrja*, Tabon: *Olyan szögedésem van*, Heves megyében is feljegyezték: *Jaj, de az ódalomba ütött a szegedés* (Szinnyey József: Magyar tájszótár 1893 — 1897). Régi orvosok is érdekesnek tartották megemlíteni, például Csapó József Orvosló könyvetske c., 1791-ben kiadott művében írja: „Az oldalnyilallás, melyet Dunántúl *szegezésnek* neveznek.”

Úgy látszik, az orvoslásban rég kialakult gyakorlattal kell számolnunk. Jóval Csapó előtt, ugyancsak ilyen jelentésben említi Comenius a *Janua linguae Latinae* 1643-as kiadásában: „Az oldal fájás, nyilallás, *szegezés* kevésbbé kénzanak”. Nem is mindig érezték szükségesnek a magyarázatot sem, természetesnek tartván, hogy mindenki előtt ismert bajról van szó. Frankovics Gergely sem értelmezi: „Kit az *zegezes* bant auagy zyu-faias, meg kennyed es meg kennyebozik” (Hasznos könyv betegségek ellen, 1588).

Más szótárak, mint pl. az Ormánysági szótár, már nemcsak az oldalnyilallás, hanem egyebüttl érzett szúró fájdalom megnevezéseként is ismerik, amint a *szegezés* főnév szócikkében olvasható: „Szúr a *szögezés*”; „Oja *szögezés* vót a hátamba, derekamba, mögértem mönni”. Sőt súlyosabb, halálos betegséget is jelöltek vele. A kákicsi temetési anyakönyv 1779–1860. évi bejegyzései között a „Halál oka” című rovatban egy név mellett ez olvasható: *Szögezésbe* (ti. halt meg).

Érdekes adatokat közöl erre vonatkozólag a Nádasdyak levelezéséből Magyar-Kossa Gyula Magyar orvosi emlékek című négykötetes művében. A II. kötet 310. lapján idéz egy 1566-ban kelt, Nádasdy Tamásnéhoz intézett levélből: „Az *szegezés* vagyon rajtam; könyörgök te Ngodnak mint kegyelmes asszonyomnak, ne hagyjon te Ngod; valami orvosságot adjon az ellen.” A szerző feltételezi, hogy esetleg tüdő- vagy mellhártyagyulladás lehetett a *szegezés*, amint egy másik, szintén a Nádasdy-levelezésből vett idézethet fűzött megjegyzéséből kitűnik. A levelet 1561-ben írták: [ki pestisben halt meg] „ki penig az *szegezésben* (pneumonia? pleuritis? . . .)”.

A tüdő- vagy mellhártyagyulladás, esetleg más betegség tüneteként jelentkező enyhébb vagy heves nyilallást úgy érzékeli a beteg, mintha szeget vernének az oldalába hátába.

R. L. G.

Köszöntjük Szemere Gyulát, hetvenéves munkatársunkat

Három esztendő híján fél évszázadon át fejtette ki sikerekben gazdag munkásságát Szemere Gyula anélkül, hogy nyugalomba vonulásával teljesítményeinek sora megszakadna: ma is — és reméljük még sokáig — folytatja kettős pályáját: a tudósét és a nevelőét. Kiváló képviselője még ma is, változatlanul annak a szakembertípusnak, amely az iskolából emelkedett az egyetemig, s mindvégig tevékeny elkötelezettje maradt az anyanyelvi nevelés ügyének.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint 1963-tól számos kiadásban, kétszázézeres példányszámban megjelent — Hernádi Sándorral közösen írt — általános iskolai tankönyvei, gimnáziumi tankönyvei, amelyek 1965-től az új tanterv bevezetéséig voltak használatban. Ez utóbbi két kötetét együtt írtuk, úgy osztva meg a munkát, hogy ő vállalta az elméleti részeket, magam a gyakorlatokat. Akkor csodálhattam meg benne a grammatikus precizitását, amellyel az akadémia leíró nyelvtan eredményeit az iskola számára példás módon közvetítette. Mint szakfelügyelő, tanárképző intézeti tanár, a Fejér megyei tanács, azután a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet munkatársa, 1962 óta pedig az ELTE adjunktusa, majd docense — 1957-ben Kossuth-díjjal elismert nyelvpedagógiai munkásságát törés nélkül folytatta. Megírta a nyelvtanítás módszertanának egyetemi tankönyvét 1969-ben. A Tankönyvkiadó tíznél több kiadásban jelentette meg helyesírási kézikönyveit mind az általános, mind a középiskola számára, s Fábíán Pállal és Graf Rezsővel együtt készítette el a Helyesírásunk című segédkönyvet 1978-ban.

Több mint száz publikációja jelent meg nyelvészeti és pedagógiai folyóiratokban, s ezekkel, valamint könyveivel — *Hogy is írjuk*, 1961.; *Mondattani elemzések* (Rácz Endrével, 1972.); *Katonai helyesírási szótár* (Fábíán Pállal együtt, 1980.) — gyakorlati feladatokat szolgált: az anyanyelvi műveltség fejlesztését iskolában és iskolán kívül.

Kandidátusságot 1971-ben szerzett „Az akadémiai helyesírás története” témával (könyv formájában 1974-ben jelent meg). Kapcsolata a Nyelvőrrel ennek a témának a jegyében 1951 óta folyamatos. Folyóiratunkban közölte „Tanítsuk eredményesebben a helyesírást!” című, a helyesírás középiskolai oktatását megalapozó tanulmányát (Nyr. 75: 332–4, 407–15). Ma is érvényes elvi megállapítása: nyelvtani ismeretek nélkül nem lehet elsajátítani a jó helyesírást. Elsőnek tett javaslatot az *ly*-os szavak írásmódjának eredményes tanítására. Később sikeresen meg is védte javaslatát (Nyr. 79: 298–303). Foglalkozott a számnévi elő- vagy utótagú kapcsolatok helyesírásával (Nyr. 84: 27–32), felvázolta az akadémiai helyesírás eseménytörténetét (Nyr. 95: 129–41), foglalkozott Simoniy Zsigmond és Szarvas Gábor helyesírási munkásságával és nézeteivel (Nyr. 96: 30–92 és 98: 257–65). „Egy helyesírási babona pályafutása” címmel mutatott rá az *-i* képző „összerántó erejének” mint szívóosan élt álszabálynak a tarthatatlanságára a két-elemű földrajzi és személynevekben (Nyr. 100: 27–32); feltárta a betűkettőztetés történetét helyesírásunk legújabb kori történetében (Nyr. 102: 413–20).

Közölt folyóiratunkban mondatelemző cikket Petőfinek sokat vitatott két soráról („Még ifju szívemben a lángsugarú nyár” és „Börtönéből szabadult sas lelkem . . .”).

példát adva a filológusi pontosságra és gondosságra, akárcsak akkor, amikor véleményt mondott fogós helyesírási esetekben (Nyr. 92: 242—4).

Két ízben is közölte tapasztalatait az egyetemi felvételi vizsgák eredményeiről (Nyr. 93: 84—92 és 97: 189—99), s részletes — egyben lehangoló — helyzetképet vázolt föl a középiskolai oktatásról.

Reméljük, hogy nyugalomba vonulásával nem szakad meg érdeklődése és felelősségtől vezérelt figyelme mind a nyelvtudomány, mind az anyanyelvi nevelés kérdései iránt, és sokáig üdvözölhetjük folyóiratunk szerzőjeként a következő évfolyamokban. Ismerve tetteikészségét, bizton várja kéziratait a szerkesztő bizottság és e sorok írója:

Szende Aladár

Zsirai Miklós táblája előtt

„Emlékét hálás kegyelettel őrizzük” — hangzik a nekrológok utolsó közhelye. Az időben azonban hamar elhalnak a kegyeletes fogadkozások. Szerencsés az, akinek emlékét valóban tovább őrzik alkotásai, vagy élteti egyéniségének, életpéldájának lelkekbe sugárzott hatása.

Zsirai Miklósról mindkét lehetőség áll. Ezt bizonyította az a kis gyülekezet is, amely 1981. június 24-én csoportosult a budai Bimbó út 10/A előtt, tiszteletadásul, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékének kezdeményére emléktáblával jelölték meg a házat, ahol Zsirai Miklós élt és dolgozott. A fehér hajú vagy őszülő egykori tanítványok mellett — hiszen professzoruk halála óta több mint negyedszázad telt el — ott voltak fiatal kutatók is, akik már nem ismerhették őt személyesen, de művei, gondolatai őket is nevelték, biztosítva a finnugor nyelvészet személyi utánpótlását és újabb eredményeket adó folyamatos fejlődését. A volt tanítványok közül is csak néhány vált a finnugrisztika szaktudósává, de mindegyikük megőrizte érdeklődését és értékelő vonzalmát a mesterüktől tanultak iránt, s hasznosították ezeket. Annak az elvnek jegyében is, hogy „a rokon nyelvek, a rokon népek ismerete nélkül nincs genetikus nemzeti tudomány”, s hogy ennek művelésével az egyetemes tudományosságot, az emberi értékeket gazdagítjuk.

Zsirai Miklósnak — szaktudományától sokszor független — hatása onnan eredt, hogy nemcsak a tudós elmélyedő tehetsége, széles látóköre és józan szenvedélye volt meg benne, hanem az igazi tanár embernevelő képessége is. Hallgatóit rögtön meghódította közvetlenségével, természetes modorával, érdeklődő, segítőkész emberségével. Nem professzori tekintélyével akart hatni: szinte feszélyezetten, rangrejtve viselte méltóságát. Volt olyan, „miniszterviselt” tanárunk, aki elzavarta a nevetlen hallgatót, ha nem „kegyelmes úr”-nak címezte. Zsirai Miklós „kollégá”-nak tekintett és szólított bennünket, s szemüvegének csillogása még derűsebbé tette barátságos mosolyát. Eötvös-kollégiumi tanítványai úgy emlékeznek rá, hogy tőle tanulhattak legtöbbször, pontos rendszerességgel, de kedélyes, családias hangulatú óráin. E volt tanítványok kegyeletével idézte föl L a k ó G y ö r g y akadémikus Zsirai Miklós pályautját.

Mihályi falusi iskolájából került a soproni líceumba, melynek kitűnő diákja, Gombocz Zoltán akkor már az Eötvös-kollégium végzett növendéke és ifjú tanára. Amikor Zsirai érettségizik, valószínűleg Gombocz ajánlatára vagy ösztönzésére kerül ő is a pesti egyetem bölcsészkarára, s ott a nyelvrokonság kérdései felé fordul érdeklődése. 1914-i finnországi tanulmányútját a világháború hazahívó robaja szakítja meg, s ő a sors furcsa végzéséből egészen más körülmények közt folytatja tanulmányait.

Alig tért haza, nemsokára be kellett vonulnia, s az uzsoki véres harcokban orosz fogságba esett. Szibériába kerülve, a „helyszínen” lett alkalma megismerkedni a finn-ugorokkal, s ő céltudatos akarattal előnyt kovácsolt a kényszerűségből. Őreik közt is voltak „rokonok”, ismerkedett hát nyelvükkel; a Vöröskereszt és finn barátai révén később szakkönyvekhez jutott, s megtanult oroszul is, úgyhogy mikor ötévi fogság után hazatért, szinte tudós felkészültséggel fejezte be egyetemi tanulmányait. 1924-től az Eötvös-kollégium tanára volt, 1929-ben pedig Szinnyei József utóda lett az egyetem finn-ugor tanszékén.

Akadémikusi címmel fémjelzett professzorként sem tartotta méltatlan feladatnak a nyelvművelés munkájában való tevékeny részvételt. 1932-től 37-ig szerkesztette — eleinte a kiváló érzékű Nagy J. Bélával — az akkor induló Magyarosant, és Zsirai széles körű tudásának, gyökeres nyelvérzékének és józan ízlésének nagy része volt a folyóirat mozgalomindító sikerében. Iránymutató cikkektől magvas szerkesztői üzenetekig számos írásával gazdagította a lapot. Minden leírt mondata tükrözi töretlenül megőrzött ízes dunántúli beszédét, példás magyarságát és világos gondolkodását. Ezzel is nevelt: munkatársakat, tanítványokat vonzott maga köré, akiket buzdított, irányított, segített.

A 30-as években készült el nagy munkája, a Finnugor rokonságunk (1937.), a rokon népekről való ismeretek enciklopédiája. Értékének fontos tényezője Zsirai orosz nyelvtudása, a szovjet szakirodalom ismerete. És volt bátorsága, hogy kiemelve — már akkor — a kis finnugor népek fejlődését a szovjeturalom alatt. De tudósi felelősségérzete gondolt a hagyományok megmentésével is: energiájának jó részét Reguly és Pápay gyűjtésének feldolgozására és kiadására áldozta. Betegsége és korai halála miatt, sajnos, már csak kisebb munkákra maradt ereje és ideje.

Amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1944-ben őt választotta elnökének, a legnehezebb időkben tett hitet nyelvünk mellett és fogadalmat e drága örökség megvédésére. S egy évtizeden át, viharos és válságos korszakban, kiállt nyelvtudományunk értékei, a tudománypolitika és a közoktatás valódi demokratikusa és az egyetem színvonalának megőrzése mellett. Közéleti felelősségvállalása, tudósi tekintélye és emberségének fénye egyaránt világító példa.

Kovalovszky Miklós

A MÉM felsőoktatási intézményeinek első országos magyar nyelvi versenye

Ha valaki azzal a szokatlan kérdéssel fordulna hozzám, hogy véleményem szerint „világnyelv-e a magyar?”, hát válaszom ma kevésbé lenne tagadó, mint a címben jelzett verseny előtt.

Ez a megállapítás egy élményszámba menő vetélkedő sommázása, mely vetélkedőn e sorok írójának zsürielnöki minőségben volt lehetősége részt vennie. A Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium felsőoktatási intézményeinek körében immár néhány éves hagyományra tekint vissza az egyetemi és főiskolai hallgatók idegen nyelvi versenye. Ezt a tradíciót egészíti ki az idei tanévben a jelzett intézményekben tanuló idegen ajkú hallgatók számára első alkalommal megrendezett magyar nyelvi verseny. A vetélkedő mintegy 450 külföldi fiataalt érintett, akik két fordulóban vehettek részt annak lebonyolításában. Első fordulóként a központi írásbeli feladatok megoldása történt meg az egyes karokon, ahonnan is a legjobb dolgozatokat a központi zsűrinek küldte meg a magyar nyelv tanára. A közel 450 írásbeliző közül most már a legjobb 30 főt hívták be az Állatorvostudományi Egyetemre, ahol — ez év március 10-én — két bizottság előtt folyt a szóbeli „vizsgáztatás”.

A résztvevők a földgolyó szinte minden táját képviselték, a legtöbb versenyző mégis a „harmadik világból”, a fejlődő országokból került ki.

Talán nem érdektelen utalnunk a zsűri tagjainak a verseny kapcsán megfogalmazott véleményére: a magyar nyelvet — annak lexicáját és bonyolultnak taartott grammatikai rendszerét — a 4-5 éve itt tartózkodó szorgalmas külföldi hallgatók szinte kifogástalanul képesek voltak magukévá tenni. Ez a megállapítás egyaránt érvényes az Etiópiából és — mondjuk a Csehszlovákiából jött hallgatóra. Amiben viszont jelentős különbség volt felfedezhető, az nyelvünk fonémarendszerének nagyon is eltérő fokon megvalósuló elsajátítása. E területen az Európából jött versenyzők javára billen a mérleg, aminek oka valószínűleg az afrikai, ázsiai népek hangképző szerveinek eltérő felépítésében keresendő. Ez a megállapítás részünkről ugyan hipotézis, mégis fontosnak tartjuk hangsúlyozását, mivel nem lenne szerencsés pl. a karunkon (DATE Mg. Gépészeti Főiskolai Kar, Mezőtúr) tanuló dél-jemeni hallgatók nyelvi teljesítőképességével szemben irreális követelményeket támasztanunk.

Nyelvünk tehát, mely egyébként gyakran kapja meg a „nehéz” jelzőt, a fenti példák tanúsága szerint éppen úgy elsajátítható, mint bármely világnyelv. Élményszámba menő, magabiztos feleleteket vagy inkább előadásokat hallottunk a vetélkedőn. Némelyik versenyző a grammatikai magabiztosságon túl fejlett stílusérzékről is tanúbizonyságot tett. A versenylázban helyezésért folyó sikeres szereplés kontrolljaként is jó volt hallani időnként a folyosókon folytatott felszabadult beszélgetések egy-egy foszlányát. Magyarul „kommunikált” itt a panamai fiatalember az eritreai fiúval, a Madagaszkárról jött egyetemi hallgató a törékeny vietnami kislánnyal. De ugyancsak magyar nyelven „tette a szépet” az NDK-beli egyetemista annak a csinos lengyel hallgatónőnek, aki a vizsgabizottság egyhangú döntése alapján lett a verseny első helyezettje. A győztes azonban mégsem ő volt egyszemélyben, mert győztes volt itt minden résztvevő, s nem is csak a gazdag jutalmak birtokosaként, az öt napos országjáró körút várományosaként (erre a harminc hallgató együtt fog elutazni), hanem a magyar nyelv, a magyar kultúra egyfajta misszionáriusaként. Általuk a mi nyelvünk „győzött”, mely így a mezőgazdasági tudományok közvetítését fogja szolgálni hazánk és a világ különböző országai között.

Ez az a tény, mely nyelvünknek, szellemi exportunk hordozójának az eddigieknél kiemeltebb kommunikációs szerepet képes biztosítani a világ nyelveinek sorában.

Horváth Károly

Dialektológiai szimpozion Szombathelyen

1981 március 25—27-én a Veszprémi Akadémiai Bizottság Nyelvtudományi Munkabizottsága az MTA Nyelvtudományi Intézetének és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a közreműködésével a Szombathelyi Tanárképző Főiskolán dialektológiai szimpoziont rendezett. A tanácskozáson részt vevők négy fő témakörből hallottak vitaindító előadást és hozzászólásokat, és pedig a következőket (zárójelben a vitaindító előadást tartók neve áll): a nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései (B e n k ő L o r á n d), a regionális tájszótárak, a szókészleti gyűjtés és feldolgozás kérdései (H a j d ú M i h á l y), a regionális nyelvatlaszok problémái (D e m e L á s z l ó), a nyelvjárástan a felsőoktatásban (S z a b ó G é z a).

Az előadásokat követő szép számú hozzászólás (kb. harminc) jól mutatta, mennyi elvégzendő feladat, megoldatlan kérdés van még nyelvjáráskutatásunkban. A nyelvjárássok köznyelvesülése miatt egyre nehezebb megbízható nyelvjárási anyagra szert tenni (különösen az ún. nyelvjárási mélyréteg megragadása látszik egyre problematikusabbnak). A gyűjtés föltétlen szükségessége mellett elodázhatatlan feladatként a ma dialektológusai-

ra vár korszerű nyelvjárási monográfiák, tájszótárak és regionális atlaszok készítése is. Szóba kerültek az ún. regionális köznyelvek többször is. Valamennyi hozzászóló egyetértett abban, hogy a regionális köznyelvi kutatások a dialektológia része, s hogy a regionális köznyelveket legcélszerűbb a nyelvjárási általános változásvizsgálat keretében kutatni. A szimpozion résztvevői — külföldi példákra való hivatkozással is — a nyelvjárástan felsőoktatásbeli helyzetét — különösen a főiskolákon — nem kielégítőnek ítélték, miként a nyelvjárásokról való, többé-kevésbé — sajnos — általános vélekedést is (hogy ti. a nyelvjárásokat irtani kell, hogy használatuk minden esetben a maradiság jele). A hozzászólások közös jellemzője volt, hogy mindegyik kereste a továbblépés módját. Hangot kapott az a megokolt vélemény is, hogy a dialektológia működési kereteinek biztosítása, a nyelvjárástani munkálatok segítése-támogatása az egész magyar nyelvtudomány szempontjából fontos.

E tanácskozás jelentőségét növeli, hogy 1954 óta ez volt az első rendezvény, ahol a magyar dialektológusok összeültek gondoljaik, eredményeik megbeszélésére, véleményük kicserélésére. Öröndetes, hogy a szomszédos országokból több ismert nyelvjáráskutatót üdvözölhattünk körünkben: *P e n a v i n O l g á t* Újvidékről, *G á l f f y M ó z e s t* Kolozsvárról, *S i m a F e r e n c e t* Pozsonyból. Annál sajnálatosabb, hogy számosan távolmaradni kényszerültek — különböző okokból (különösen kolozsvári kollégáinkat hiányoltuk), s hogy a pécsi, szegedi és egri főiskoláról senki sem vett részt a tanácskozáson. Sajnálatos az is, hogy a magyar dialektológia olyan hazai jelesei, mint *D. Bartha Katalin*, *Imre Samu*, *Lőrincze Lajos* és *Végh József* nem lehettek jelen a tanácskozáson.

A szimpozion sikeres megrendezéséért a Szombathelyi Tanárképző Főiskola Magyar Tanszéke nyelvjáráskutatással is foglalkozó oktatóinak, *S z a b ó G é z á n a k*, *B o k o r J ó z s e f n e k*, *G u t t m a n n M i k l ó s n a k*, *M o l n á r Z o l t á n n a k* és *V ö r ö s O t t ó n a k* tartozunk elsősorban köszönettel. Mindannyiunk elismerését tolmácsolom a Veszprémi Akadémiai Bizottságnak és a Szombathelyi Tanárképző Főiskolának nemes ügyet vállaló áldozatkészségéért.

A tanácskozás anyagát a közeli jövőben a Veszprémi Akadémiai Bizottság megkívánja jelentetni. Remélhető, hogy a megjelenendő anyagnak nem kis része lesz a hazai dialektológiai munkálatok előbbrevitelében.

Kiss Jenő

A Fordítók Nemzetközi Szövetségének kilencedik kongresszusa

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a huszadik század második felében a fordításügy világszerte az érdeklődés homlokterébe került. Ma már nem képzelhető el hathatós nemzetközi együttműködés vagy a nemzetközi tudományos munkamegosztásban való részvétel jól működő fordítószolgálat nélkül, és akkor még nem is beszéltünk arról, hogy mennyire fontos az, hogy a népek egymás kultúráját megismerjék. Mindez hatványozottan vonatkozik nyelvileg elszigetelt, viszonylag kis országokra, melyek sorába hazánk is tartozik.

A FIT (Fédération Internationale des Traducteurs) 1981. május 6. és 13. között tartotta kilencedik kongresszusát Varsóban. A fordítók e nemzetközi szervezete 1953-ban alakult francia kezdeményezésre, és az UNESCO védnöksége alatt működik.

A kongresszus témáját „A fordító küldetése ma és holnap” címszó alatt foglalták össze. Tíz szekcióban igen sokféle tárgyról hangzott el előadás és folyt vita, így a műfordítás és a szakmai-tudományos fordítás időszerű kérdéseiről, a fordítók jogi helyzetéről, a kis nyelvek és a fejlődő országok problémáiról, a fordítóképzésről, a fordításelméletéről, a gépi fordításról, a szinkron tolmácsolásról és szinkronizálásról, a terminológiai adatbankokról és a fordításkritikáról.

A témák sokrétűségének megfelelően a résztvevők maguk is sokféle szakma képviselőiből kerültek ki az íróktól a fordításelmélettel foglalkozó nyelvészekig. Zömükben azonban természetesen hivatásos fordítók voltak.

Beszámolókat hallhattunk a különböző tagszervezetek, tehát a nemzetközi szövetségben tömörülő 34 ország fordítószövetségeinek munkájáról. A nemzeti fordítószövetségek feladata az illető ország fordítóinak nyilvántartása, tájékoztatása, továbbképzése, minősítése és érdekvédelme.

A tudományos és azkfordítók beszámolóiból kitűnt, hogy a kisebb és szegényebb országok, ill. azok, melyeknek nyelve korlátozott hatósugarú, sok gondnal küzdenek. Az UNESCO ezért az új tudományos szakkifejezések nemzetközi egységesítését javasolta különös tekintettel azokra a fejlődő országokra, ahol a tudományok szókincse még csak most alakul ki.

A tudományos és szakfordítások színvonala nemcsak a fordító nyelvtudásától függ, hanem anyanyelvi kultúrájától is. Megoszlottak a vélemények arról, hogy fordíthat-e valaki olyan nyelvre jól, amelyik nem az anyanyelve, és hogy milyen szakmai tudásra van a fordítónak szükséges ahhoz, hogy az illető tudományág területén kifogástalan munkát végezzen. Úgy tűnt, hogy az ideális eset — tehát amikor a fordító anyanyelvére fordít egy általa majdnem anyanyelvi szinten ismert nyelvről a saját szakterületén — igen ritka. A kompromisszumos megoldások sikere a fordító rutinjától és intelligenciájától függ, ill. több szakember összmunkájával biztosítható.

Szervezett segítségre van szüksége a fordítónak terminológiai téren. Ezt a célt szolgálják a többnyelvű tudományos értelmező szótárak és az őket egyre inkább kiszorító számítógépes adatbankok. Azon az előnyön túl, hogy az utóbbiak állandóan kiegészíthetők, javíthatók és korszerűsíthetők (szemben a nyomtatott könyvvel), a fordítók munkájának mintegy 60%-át kitevő terminológiai kutatómunkát is lényegesen leegyszerűsítik. Az adatbankok jó része ma még a szervezés állapotában van, és sok munka és erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy jól szervezett nemzetközi hálózat álljon a fordítók rendelkezésére. A számítógép tehát főként az adattárolás területén tud segítséget nyújtani a fordítóknak, fordítás végzésére nem alkalmas. Másik alkalmazási területe a szövegfeldolgozás, melyhez számítógéppel összekapcsolt írógépet és sokszorosítót használnak („word processor”).

Élénk vita folyt a fordítóképzésről is. Beszámolók hangzottak el működő fordítóiskolák (egyetemi szakok) tananyagáról és eredményeiről. Egyetem utáni oktatási formák is léteznek. Legtöbb országban a fordítóképzés a tudományegyetemek bölcsészkarán folyik önálló szakként vagy a tanárképzéssel összekötve. Ennek legfőbb hiányoságaként a szaktudományok oktatásának elégtelenségét említették.

Végül a FIT különböző bizottságai beszámoltak korábbi munkájukról és határozatokat fogadtak el a következő kongresszusig folytatandó tevékenységükről. A feladatok között különös hangsúlyt kapott a fordításügy támogatása a fejlődő országokban, a fordítók szerzői jogának elfogadtatása, a fordítók helyzetének javítása, a nyelvek összehasonlító vizsgálata, a szövegfeldolgozás szabványosítása és a technikai haladás vívmányainak felhasználása.

Mi a helyzet hazánkban a szakfordítások területén? Bár a kongresszuson hivatalos magyar küldöttség vett részt, ez csak az Írószövetség Műfordítói Szakosztályát képviselte, mivel a szakfordítóknak nincs semmiféle fórumuk vagy szervezetük, bár ennek a gondolata többször felmerült. A fordítószövetség létrehozása sokat javíthatna a jelenlegi sokat bírált és vitatott helyzeten mind a fordítók, mind a fordíttatók szempontjából. Fordítóképzésre történtek kísérletek, azonban ezek eredményei sem egyértelműek és további fejlesztésre várnak.

Takácsi-Nagy Klára

A memoriterről tanácskoztak Debrecenben

A tanácskozást az tette időszerűvé, hogy iskoláinkban viszonylag kevés memoritert sajátítanak el a tanulók, s ezért emlékezetük nem őríz olyan klasszikus értékű és nagy hagyományú irodalmi szövegeket, amelyek pedig az anyanyelvi műveltség rendkívül fontos részei, sőt nemzeti kultúránk mással nem helyettesíthető értékei.

A tanácskozást 1981. április 11–12-én tartották, rendezte az Országos Pedagógiai Intézet, a KLTE Bölcsészettudományi Kara, a TIT Hajdú-Bihar megyei szervezete és a Hajdú-Bihar megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. A meghívottak óvodai felügyelők, általános iskolai szakfelügyelők és középiskolai magyar szakos szakfelügyelők, a TIT megyei irodalmi szakosztályainak tagjai voltak. Mintegy száz résztvevő tanácskozott az Aranybika Szálló termében, kellemes és sokszor szenvedélyesen építő légkörben.

A résztvevőket Tamás Attila, a KLTE tanára, a TIT irodalmi szakosztályának elnöke köszöntötte, hangsúlyozta a memoriter pedagógiai jelentőségét, remélve a tantervek csökkent követelményeinek emelkedését a jövőben. A tanácskozást Szathmári István egyetemi tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkára nyitotta meg. Rámutatott a memoriternek sablonoktól szürke, romló és pallérozatlan beszédet ellensúlyozó hatására, fontos szerepére az olvasóvá nevelésben. Bevezető előadást tartott Nagy János c. egyetemi docens, a TIT megyei titkára. Elemezte azt a lehangoló helyzetet, amely a memoriter háttérbe szorulásával mind a közoktatásban, mind a tanárképzésben előállott. Meggyőzően javasolta a memoriter tervszerű és hatékony oktatását az óvodától az egyetemig, és szerepének növelését a nevelésben és ismeretterjesztésben egyaránt.

Ezután korreferátumok hangzottak el az idézetkincs szerepéről a beszédképesség fejlesztésében. Fülöp Lajos egyetemi adjunktus a memoritert a tudatos beszélővé nevelés tényezőjének tartva rámutatott „védőoltás”-funkciójára a beszédromlás ellen. Rapcsák András akadémikus, matematikus diákkori élményeit említve a klaszikus görög és latin sorok maradandó emlékezeti tárolását is mint a humán műveltség fontos elemét értékelte. Irinyi Károly egyetemi docens, történész a memoriter szerepet a társadalmi tudat érzelmi szférájában, az elvont társadalmi fejlődéstörvények és viszonyok láthatóvá-érzékeltetővé, korhűvé idézésében jelölte meg. Gesztelyiné Karsai Éva főiskolai adjunktus a könyvnyelvkülinek a személyiségformálásban, az élményközei fogalmazástanításban, valamint a gyermek természetes művészi hajlaimainak táplálásában betöltő szerepét elemezte. Nobel Iván, az OPI osztályvezetője többnek mutatta be a memoritert a memorizálásnál: élményt is jelent, segítséget ad a beszédművelésben; megengedhetőnek tartja a szabad választást a tanulók részéről. Ónosi Lászlóné vezető óvónő azt mutatta meg, hogyan épül bele a kisgyermek szókincsébe a népmesék, a gyermekversek szóanyaga, s hogyan táplálja a kicsinyek érzelmi fogékonyságát és képzeletét. Sipos Lászlóné általános iskolai szakfelügyelő az alsó tagozatos tanulók beszédének fejlesztése szempontjából fontosnak tartja mesék dramatizálását (bábokkal is), tehát a szövegeknek cselekvéssel való összekapcsolását. Györffy Istvánné módszereket mutatott be a memorizált szövegek felhasználására: művek bemutatása idézetek alkalmazásával, szállóigészerű használat, színjátésszerű megjelenítés során, szavalóverseny formájában. Engloner Gyuláné OPI-főelőadó a tanterv adta lehetőségek kiaknázásáról szólt, valamint a tanár versszeretetének példamutatóan vonzó hatására, a sematikus műértelmezés kerülésének, tehát igényes tárgyalásának jelentőségére mutatott rá. Péli Árpád szakközépiskolai tanár — a nyelvi és érzelmi szegénység és a túlintellektualizált műelemzés elleni szernek tartva a memoritert — az asszociációs képesség fejlesztésében is fontos szerepet tulajdonított neki; több módszertani eligazítást kíván a szakirodalomtól. Magyarai László

l ó n é szakmunkásképző-intézeti igazgatóhelyettes „kórképet” vázolt föl erről az iskola-fajról, amely rendkívüli nehézségekkel küzdve próbálja ellensúlyozni a tantervileg szűkre szabott korlátokat szemléletformáló hatásokkal, módszerbeli fogásokkal, játékos feladatokkal stb. B o d a I s t v á n n é P o k o l á b J u d i t gyakorló gimnáziumi vezető tanár tanítványainak összegyűjtött megnyilatkozásait tolmácsolta a memoriter hasznosságáról, bizonyítva ezzel a legérdekeltebbek reménykeltő állásfoglalását: felismerik a memoriter jelentőségét műveltségük gyarapításában, állást foglalnak mellette.

A tanácskozás vitája a második napon zajlott le. K a t o n a B é l a főiskolai tanár a nevelőképzés felelősségét tette szóvá azért, hogy a jelöltek még a legnagyobb versek kulcssorait sem tudják idézni. S z e n d e A l a d á r ny. főiskolai tanár a tanácskozásnak azt a rendkívüli eredményét méltatta, hogy a referátumokban voltaképpen a memoriteroktatás és -tanulás módszertanának körvonalai bontakoztak ki. D e b r e c z e n i F e r e n c, a Hajdú-Bihar megyei Pedagógus Továbbképző Intézet vezetője módszertani leveleket, pályázatok meghirdetését helyezte kilátásba, hogy az új tanterv igényes feladatainak, a beszédkultúra fejlesztésének a nevelők minél hatékonyabban tudjanak megfelelni. K o z m á c s I s t v á n, a Bács-Kiskun megyei TIT szakelőadója nagyobb szellemi „beruházást” sürgetett a teljesebb értékű és az új, igen korszerű nyelvi tanterv alapján végzendő eredményesebb munka érdekében. Z ö m b i k L á s z l ó, a Békés megyei TIT képviselője az érzelemszegény társadalom kialakulását megakadályozandó előadásokat sürget; a nemzetiségi vidékeken a magyarságtudat erősítését tartja fontosnak a „Dunánál, Oltnak egy a hangja” jegyében. G á l o s T i b o r MM-osztályvezető a Kazinczy- és egyéb versenyekre hivatkozva mutatott rá arra, hogy a verskultúra társadalmi szinten emelkedik; az iskola technikai segítséget kap és fog továbbra is kapni azzal, hogy minden iskola irodalmi anyagát hangplemez tartalmazza. E n g l o n e r G y u l á n é a tanári szabadságot hangsúlyozta a memoriterek kijelölésében, kilátásba helyezte a szakszerű tájékoztatást a tanárok számára tankönyvi útmutatók és továbbképzés formájában.

A tanácskozás eredményeit S z a t h m á r i I s t v á n foglalta össze. A sikeres továbblépés reményét joggal keltik fel szerinte a következő mozzanatok: világosan áll előttiünk a memoriter jelentősége a nyelvi és általános kultúráltság fejlesztésében; a nem magyar szakos tanárok is felismerik fontosságát; reális kép alakult ki minden iskolafokra és -fajra nézve; sok tapasztalat gyűlt össze a módszertani tanulságok levonására; felszínre kerültek az „össznevelés” problémái is; kiderült a szemléletváltozás szükségessége (az intézkedések önmagukban nem oldják meg a kérdéseket), különös figyelem fordítandó a szakmunkástanuló iskolákra (a középfokon továbbtanulók több mint fele népesíti be őket).

A tanácskozás ajánlások elfogadásával ért véget.

Sz. A.

Szemle

Balázs János: Magyar deákság (Ismerteti: <i>Szilágyi Ferenc</i>)	483
Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből (Ismerteti: <i>Tompai József</i>)	485
Teiszler Pál (szerk.): Nyelvészeti tanulmányok (Ismerteti: <i>Balogh Lajos</i>)	492
Vértess O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	495
Szegedy-Maszácz Mihály: Világkép és stílus (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	497

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából <i>R. L. G.: Csörte — R. L. G.: Olvasat — R. L. G.: Szúr a szegezés</i>	502
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Szende Aladár</i> : Köszöntjük Szemere Gyulát, hetvenéves munkatársunkat	505
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Zsirai Miklós táblája előtt	506
<i>Horváth Károly</i> : A MEM felsőoktatási intézményeinek első országos nyelvi versenye	507
<i>Kiss Jenő</i> : Dialektológiai szimpozium Szombathelyen	508
<i>Takácsi-Nagy Klára</i> : A Fordítók Nemzetközi Szövetségének kilencedik kongresszusa	509
<i>Sz. A.</i> : A memoriterről tanácskoztak Debrecenben	511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszzerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13 Ft

Évi előfizetés: 52 Ft

INDEX: 25 550

ISSN 0025—0236

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.

- Az emberi nyelv sokfélesége.* Szerk. Dezső László, Hajdu Péter, Telegdi Zsigmond. 1978. 333 l., számos szövegközi ábra, 17×25 cm. Fve 62,— Ft. ISBN 963 05 1310 2
- Dienes Dóra: *A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése.* 1978. 91 l., 10 táblázat, 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 98.) Fve 16,— Ft. ISBN 963 05 1362 5
- Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvemlék Társaság.* 1978. 315 l., 7 ábra és fakszimile, 17×25 cm. Kve 77,— Ft. ISBN 963 05 1383 8
- Gáál Edit: *A bírtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben.* 1978. 71 l., 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 97.) Fve 13,— Ft. ISBN 963 05 1358 7
- Horváth Mária: *Német elemek a 17. század magyar nyelvében.* 1978. 269 l., 17×25 cm. Német nyelvű összefoglalóval. Kve 67,— Ft. ISBN 963 05 1271 8
- Korompay Klára: *Középkori neveink és a Roland-ének.* 1978. 95 l., 5 térkép, 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 96.) Fve 15,— Ft. ISBN 963 05 1357 9
- Kálmán Béla: *The World of Names. A Study in Hungarian Onomatology.* 1978. 198 l., 17×25 cm. Kve 230,— Ft. ISBN 963 05 1399 4
- Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* 1978. 727 l., 14×25 cm. Kve 175,— Ft. ISBN 963 05 1490 7
- Ladó János: *Magyar utónévkönyv.* 4., változatlan kiad. 1978. 256 l., 15×21 cm. Kve 40.— Ft. ISBN 963 05 1446 X
- A magyar szókészlet finnugor elemei.* Etimológiai szótár. Négy kötetben. Főszerk. Lakó György. Szerk. Rédei Károly és K. Sal Éva. 17×25 cm. 3. köt. N—ZS. 1978. 727 l. Kve 58.— Ft. ISBN 963 05 1269 6
- Banczerowski Janusz: *A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése.* 1979. 117 l., 17×24 cm. Bibliogr. 112—117. l. (Nyelvtudományi értekezések 99.) Fve 21,— Ft. ISBN 963 05 1712 4
- Huszár Ágnes: *A predikativ viszony szintaktikai kategóriái.* 1979. 62 l., 17×24 cm. (Nyelvtudományi értekezések 101.) Fve 14,— Ft. ISBN 963 05 1945 3
- Kassai Ilona: *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben.* 1979. 72 l., 6 táblázat, 17×24 cm. Bibliogr. 69—72. l. (Nyelvtudományi értekezések 102.) Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 1946 1
- B. Lőrinczy Éva: *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* 1979. 491 l., 15×21 cm. Bibliogr. 482—484. l. Angol nyelvű összefoglalással. (Nyelvészeti tanulmányok 19.) Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 1782 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiadás. 19., változatlan lenyomat, 1979. 272 l., 14×21 cm. Kve 23,50 Ft., fve 13,50 Ft. ISBN 963 05 1936 4 (kötött), ISBN 963 05 1935 6 (fűzött).
- A magyar nyelv értelmező szótára.* Szerk. az MTA Nyelvtudományi Intézete Bárczi Géza és Országh László vezetésével. Harmadik, változatlan kiadás. 17×25 cm. Kve, kötetenként 200,— Ft. ISBN 963 05 1813 9 (I—VII. köt.) 2. köt. E—GY. 1978. (1960) 1137 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1815 5, 3. köt. H—Kh. 1979. (1960) 939 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1816 3, 4. köt. Ki—Mi. 1979. (1961) 1347 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1817 1
- Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.* Szerk. Imre Samu. 1979. 146 l., 17×24 cm. Bibliogr. a fejezetek végén. ISBN 963 05 1833 3
- Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár.*
- Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez.* Összeállította Balogh Lajos, Deme László és Imre Samu. ISBN 963 05 2425 2 B/5
- 10 Magyar Értelmező kéziszótár.* Szerkesztette Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós. 4., változatlan lenyomat. Két kötetben: I. köt. A—Ly, II. köt. M—ZS. ISBN 963 05 2531 3 (I—II. köt.), ISBN 963 05 2532 1 (I. köt.), ISBN 963 05 2533 X (II. köt.). B/5
- Jókai-kódex XIV—XV. század.* A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléstesi P. Balázs János (Codices Hungarici VIII.) ISBN 963 05 2460 0. A/5
- A magyar nyelv grammatikája.* (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai). Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 792 l. ISBN 963 05 2087 7. 175,— Ft.
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva: *Magyar szinonimaszótár.* A—ZS. 1978. 593 l., 17×25 cm. Kve 147,— Ft. ISBN 963 05 1607 1
- Zsilka János: *Jelentés-integráció.* 1978. 421 l., számos szövegközi ábra, 17×25 cm. Kve 96,— Ft. ISBN 963 05 1428 1